УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

3-4 (11-12) Рік III

НЬЮ ЙОРК 1966 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

3-4 (11-12)

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ

НЬЮ ЙОРК 1966 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції і Адміністрації:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio 43402
USA

Український Історик виходить 4 рази на рік (квартальник).
Річна передплата $ 5.00

Редакція в порозумінні з автором може скорочувати і виправляти статті. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і листи до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

CONTENTS

ERRATA

На сторінці 3-тій у Змісті надруковано —

Олександер Домбровський: Леонід Соневицький . 66
Семен Підгайний 68

Має бути —

Олександер Оглоблин: Леонід Соневицький 66
" Семен Підгайний 68

Олександер Оглоблин

МИКОЛА ВАСИЛЕНКО Й ВАДИМ МОДЗАЛЕВСЬКИЙ

*(За неопублікованими матеріялами)**

Світлій пам'яті Миколи Прокоповича Василенка й Вадима Львовича Модзалевського.

I.

1920 року, 3 серпня, у Києві упокоївся Вадим Львович Модзалевський, визначний український історик, генеалог і археограф. Помер ще молодим, 38 літ (народився 28 березня 1882 року), у силі віку, праці й творчих задумів.[1]

А 15 років пізніше, 3 жовтня 1935 року, у тому-ж Києві відійшла у той незнаний світ знеможена фізично, але міцна духом — людина старшого покоління (народжений 2 лютого 1866 року), відомий український історик і правник, фундатор нової української історично-правничої науки, а разом з тим видатний громадсько-політичний і державний діяч — Микола Прокопович Василенко.[2]

Це були великі втрати для української науки та культури, втрати, що їх вже заступити не можна.

Вони були люди двох різних поколінь, що кожне з них дало багато для історичного розвитку українства. Василенко народився в один рік

---

* Ця стаття являє окремий розділ ширшої праці автора: «Люди Нової України», що тепер готується до друку. Підкреслення в цитатах належать В. Л. Модзалевському.

[1] Про В. Л .Модзалевського – див. Ф. Ернст, Вадим Львович Модзалевський. – *Збірник Секції Мистецтв Українського Наукового Товариства в Києві*, I, Київ, 1921; О. Оглоблин, Вадим Модзалевський (1882–1920). – *Наші Дні*, Львів,, 1943, X; Б. Ясенчик, Вадим Модзалевський, український родознавець. – *Рід та Знамено*, 1947, ч. 2; D. Doroshenko, A Survey of Ukrainian Historiography. — *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, Vol. V—VI, No. 4 (18) — 1, 2 (19—20), New York, 1957; О. Оглоблин, Українська генеалогія та її значення для історичної науки. – *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, Серія II, Секція II, Том III(IX), Romae, 1960; О. Оглоблин, Модзалевський Вадим. – «*Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина», том V, Париж–Ню-Йорк 1966, стор. 1634–1635.

[2] Про М. П. Василенка – див. С. Наріжний, М. П. Василенко і його наукова діяльність, Львів, 1936; Н. П. (Н. Д. Полонська-Василенко), Микола Прокопович Василенко. – «*Голос Державника*», VI, Мюнхен, 1947; D. Doroshenko — O. Ohloblyn, A Survey of Ukrainian Historiography. Ukrainian Historiography 1917—1956. — The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and *Sciences in the U.S.*, Vol. V—VI, No. 4 (18) — 1, 2 (19—20), New York 1957.

В «Українській Радянській Енциклопедії» для М. П. Василенка не знайшлося місця.

з Михайлом Грушевським. Рік народження Модзалевського також був плідний для української історіографії: р. 1882 народилися В'ячеслав Липинський, Дмитро Дорошенко, Михайло Слабченко. Відміна поколінь поклала свій відбиток на кожного з них, але не тільки не розділила їх, а навіть сприяла їх зближенню і в науковій співпраці, і в особистих відносинах.

Їх дитинство й молоді роки були не однакові. Вони не були близькими земляками, і їх освіта була зовсім відмінна. Модзалевський народився в далекому Тифлісі, де тоді служив його батько. Василенко народився й виріс на рідному хуторі, в селі Єсмані, на Глухівщині. Модзалевський середню освіту дістав у Петербурзі, в І Кадетському корпусі й Миколаївському військово-інженерному училищі (скінчив р. 1902). Василенко вчився у Глухові й скінчив гімназію в Полтаві. Року 1890 він закінчив історично-філологічний факультет у Дорпатському університеті (спочатку був на медичному факультеті) й продовжував свої студії в Київському університеті, під керівництвом В. Б. Антоновича, І. В. Лучицького, В. С. Іконнікова й М. Ф. Владимирського-Буданова, а р. 1907, в Одесі, склав іспити й за правничий факультет.

Це були люди різного громадського діяпазону. Василенко був переважно політичним (згодом державним) діячем, який не міг жити без громадської праці, й лише останні 15 років життя міг цілком присвятити науковій діяльності. Модзалевський був далекий від політики,[3] й лише революція 1917 року й відродження української державности вирвали його на короткий час з кабінетного затишку й спокою науково-архівної праці.

Але були досить міцні сили, що зближували й з'єднували цих різних собою людей. Це були насамперед спільні наукові інтереси й властива обом любов до рідної історії та культури, й — last not least — близьке споріднення їх особистої вдачі.

Василенко і Модзалевський вперше зустрінулися восени 1902 року в Києві. Того року, на весні (31 березня ст. ст.) помер О. М. Лазаревський (1834—1902). В одному з пізніших листів до Василенка Модзалевський писав:

«Отъ души привѣтствую Ваше твердое намѣреніе безповоротно посвятить себя наукѣ, которая давно Васъ манитъ къ себѣ, но Вы все до сихъ поръ не шли въ ея объятія. Я лично жду отъ Васъ многого, ибо Вы много знаете и многое можете сдѣлать. Иначе я не могу на Васъ смотрѣть, потому что впечатлѣніе, которое Вы произвели на меня при первой встрѣчѣ в Кіевѣ осенью 1902 года, впечатлѣніе перваго человѣка той науки, къ которой я уже тогда стремился всей душой, — не изгладилось и я думаю — не изгладится. Если бъ я могъ отдаться ей всецѣло! Но приходится ждать у моря погоды, и если Вы только теперь выходите на свой путь, то я могу и обождать...» (25. 12. 1909. СПБ).

---

[3] «...По складу своего характера я представляю собой человѣка, интересы котораго всецѣло погружены въ старину и... ни для какой политической дѣятельности я совершенно не способенъ» (лист Модзалевського — П. Я. Дорошенкові, 12. 4. 1911. Чернетка, чи копія в архіві Модзалевського).

Вони зустрічалися дуже часто, майже щотижня, в Києві. Модзалевський вже майже влаштувався р. 1903 на посаді в Київському Центральному Архіві. Їх в'язав спільний інтерес до історії України-Гетьманщини, спільне замилування в архівних «порохах», спільна праця в «Кіевской Старинѣ» (з 1904 р.), куди молодого Модзалевського ввели Орест Левицький[4] і Василенко. Обидва вони були добрі знайомі, навіть приятелі, але важка, деспотична вдача Левицького, який досить близько стояв до Модзалевського та його складних родинних справ,[5] ледве чи сприяла дальшому зближенню поміж Модзалевським і Василенком.

Революція 1905 року внесла великі зміни в українське життя, зокрема в Києві. Вона захопила — хоч і не однаково — і Василенка, і Модзалевського. Першого кинула у вирій політичної діяльности. Газета «Кіевскіе Отклики» (почала виходити з 1903 року), що її фактичним редактором був Василенко, стала одним з найважливіших осередків громадсько-політичного життя Києва. «Василенко з захопленням віддався газетній роботі: писав «передові» статті, бібліографічні огляди, рецензії, публіцистичні, науково-популярні статті».[6] В 1905—6 рр. газета мала 13 тисяч постійних передплатників, не рахуючи роздрібного продажу. Такого накладу не мала жодна газета в Києві. «Газета мала вплив на громадську думку й (хоч видавалася російською мовою — О. О.) сміливо вступала в боротьбу за українські справи». Не дивно, що «з перемогою реакції 1906 року положення газети стало тяжким».[7] Пішли штрафи, конфіскації окремих чисел. Василенкові, як редакторові, довелося відсидіти два тижні у в'язниці. Але це був лише початок. Того-ж 1906 року Василенка було віддано під суд за передрук з газети «Полтавщина» відомого «відкритого листа» письменника В. Г. Короленка в справі т. зв. Сорочинської трагедії (екзекуція селян радником Полтавського Губерніяльного Правління, Філоновим).[8] Судова Палата засудила Василенка на 1 рік тюрми. Це мало неабиякий вплив на його дальшу життєву путь.

---

[4] Левицький Орест Іванович (1849–1922), історик і письменник, секретар Київської Археографічної Комісії, згодом академік і президент (1920–1922) ВУАН. Про нього – див. М. Грушевський, Орест Левицький. – *Україна*, 1924, I–II; М. Василенко, Академік О. І. Левицький. — *«Записки Соціяльно-Економічного Відділу ВУАН»*, том I, К., 1923; D. Doroshenko, *A Survey of the Ukrainian Historiography.*

«Мой дорогой, неоцѣненный Батя!» – називав його Модзалевський (лист до Василенка, 28. 9. 1907, СПБ). «Очень его (О. Левицкого – *О. О.*) люблю – писав в іншому листі до Василенка Модзалевський, – хотя много въ немъ странностей и непріятныхъ чертъ» (29. 3. 1911., СПБ).

[5] О. Левицький був, здається, родич дружини Модзалевського, і в їх сімейному розладі брав участь, як посередник.

[6] *Н. П.*, Микола Прокопович Василенко. – «Голос Державника», VI, стор. 9.

[7] Ibid.

[8] Ibid., стор. 9–10. Про цю справу – див. Н. Полонська-Василенко «Сорочинська трагедія» та українська «дума» Короленка. — *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка,* том 169, Париж, Ню Йорк, Мюнхен, Торонто, Сідней, 1962, стор. 449–456.

Свіжий вітер свободи не міг не торкнутися й молодого саперного старшини Модзалевського: він «взяв участь у гуртку офіцерів-саперів», що «прагнули ґрунтовної самоосвіти».[9] «Кіевская Старина» — осередок наукового українства — й офіцерський гурток у Києві — це було занадто для влади, і восени р. 1906 Модзалевський був заарештований.[10] Це тривало недовго — Модзалевський дійсно був далекий від політики, — й справа скінчилася для нього досить щасливо. Але цей прикрий епізод не раз лежав важкою колодою на життєвому шляху Модзалевського. То губернатор (у Чернігові) не наважувався затвердити його директором місцевого Музею, то під час відвідин царем Миколою II Чернігівського Музею директорові його було заборонено показуватися на «высочайшія очи»,[11] то ще щось після тої справи шкодило, докучало чи муляло Модзалевському. У своєму щоденнику 1908 року занотував він такий курйозний епізод. Коли вийшов I том «Малороссійскаго Родословника», Модзалевський, що був тоді вихователем I Кадетського корпусу в Петербурзі, презентував його директорові Корпусу. Генерал подякував, але, на всякий випадок, запитав автора: «а тутъ нѣтъ ли чего такого?»,[12] себ-то «політики».

Найголовніше те, що цей арешт (ще й складна родинна ситуація) примусив Модзалевського надовго покинути Київ. Він переїхав до Петербургу, і особисті бесіди з Василенком переходять у листування, яке тривало протягом 10 років, доки Модзалевський після революції 1917 року не повернувся до Києва.

В архіві Модзалевського збереглася чималенька пачка листів Василенка. А в архіві Василенка збереглося 73 листи Модзалевського (за 1907—1919 роки), дбайливо оправлені в окремі палітурки.[13] Нам пощастило бачити це листування. Ми читали і перечитували листи обох істориків, які зуміли до кінця зберегти не лише ці листи, але й глибокі почуття взаємної пошани, довір'я й приязні.

Я къ Вамъ привязанъ всею душою — писав Модзалевський Василенкові — и эта возможность писать Вамъ, или хотя бы *ныть* перед

---

[9] Б. Ясенчик, Вадим Модзалевський, український родознавець. — *Рід та Знамено*, 1947, ч. 2, стор. 24.

[10] Історію свого ув'язнення Модзалевський докладно описав в окремому (мемуарному) зошиті свого неопублікованого Щоденника (Архів Модзалевського).

[11] Лист Модзалевського Василенкові з 22. 1. 1912.

[12] *Щоденник Модзалевського*, 1908, 17. 12. (Рукопис в архіві Модзалевського).

[13] Листи Модзалевського до Василенка (а згодом також листи Василенка до Модзалевського) зберігалися в архіві М. П. Василенка, який в р. 1943 був переданий до Державної Публічної Бібліотеки АН УССР. Архів Василенка був там ще р. 1958 (див. М. І. Марченко, Л. К. Полухін, *Видатний історик України О. М. Лазаревський*, К., 1958, стор. 13). Але в новому виданні *«Личные архивные фонды в гос. хранилищах СССР»*, тт. I–II, М. 1962–1963, про нього немає згадки.

Ми мали змогу познайомитися з цим листуванням у Києві, напередодні II світової війни. При цій нагоді висловлюємо глибоку подяку ВП. Проф. Наталі Дмитрівні Полонській-Василенко за дозвіл використати цей матеріял і за цінні довідки, пов'язані з ним.

Академік Микола Василенко (1866—1935)

Академік Микола Василенко (1866—1935)

Комісія для вивчування історії Західньо-руського та Українського права Української Академії Наук. 1924.

Сидять — зліва: Лев Олександрович Окіншевич, Академік Микола Прокопович Василенко, Сергій Михайлович Іваницький-Василенко; стоять — зліва: Іринарх Юреналович Черкаський, Степан Гнатович Борисенок, Іван Мартинович Балинський.

Вами — будетъ для меня большой отрадой. Не отнимайте же ее отъ меня!» (28. 9. 1907. СПБ). Не можна без хвилювання читати такі рядки іншого листа Модзалевського до Василенка: «... Не лишнимъ считаю признаться Вамъ въ своей горячей любви, граничащей съ поклоненіемъ» (30. 11. 1909. СПБ).

Вони обмінялися портретами. «Очень было бы хорошо, если бы Вы прислали мнѣ свою карточку... хочется Васъ видѣть передъ собою» — писав Модзалевський Василенкові (25. 12. 1909. СПБ). В архіві Василенка зберігалася фото-картка Модзалевського в уніформі саперного старшини.

У петербурзькому щоденнику Модзалевського записано 7. 10. 1908: «Вечеромъ, въ 9 часу уже пришелъ ко мнѣ Николай Прокофьевичъ Василенко, пріѣхавшій въ Петербургъ садиться въ Кресты на 9 мѣсяцев по своему дѣлу редактированія «Кіевскихъ Откликовъ». Видѣть его я былъ очень радъ, разговоръ вертѣлся о Левицкихъ и другихъ кіевскихъ знакомыхъ. Онъ былъ у меня до 11 ч. и всѣмъ очень понравился. По его уходѣ мнѣ стало грустно, что судьба снова разлучаетъ меня съ этой прелестной личностью».[14]

Спочатку, після важких переживань у Києві, петербурзьке життя сподобалося Модзалевському. Це місто не було йому чуже. Тут пройшли його дитячі й юнацькі роки, тут було потрібне для нього культурне оточення, — бібліотеки, архіви, люди. Був старший брат, Борис Львович («Буся»), відомий історик літератури,[15] що мав великий вплив на Модзалевського. Були й інші родичі. А недалеко, у Ґдовському повіті, було фамілійне гніздо — маєток Модзалевських — Гарі («Ивановское тожъ»), де він провадив свої літні вакації. «Служба корпусная мнѣ весьма и весьма нравится» — писав він Василенкові 28. 1. 1907 (СПБ) — «Активной пропаганды идей Черной сотни отъ меня не требуютъ, а это, вѣдь, немаловажное обстоятельство».

Але найголовніше, в Петербурзі Модзалевський міг широко розгорнути працю над «Малороссійскимъ Родословникомъ», задуману ним раніше. Саме в Петербурзі були зосереджені потрібні для цієї роботи архіви — передусім Архів Департаменту Герольдії Сенату, який містив дорогоцінні матеріяли для генеалогії українського дворянства. Тут були архіви військового відомства, цивільних установ, Академії Наук, Синоду, тощо, де у XVIII—XIX століттях було багато українців, і їх формулярні списки зберігалися в тих архівах. Тут, у Петербурзі, жило багато нащадків старого українського панства, і їх мешкання частогусто являли собою справжні музеї-архіви української фамілійної старовини. Всі ці скарби відкрилися тепер для автора Родословника.

---

[14] *Щоденник В. Л. Модзалевського*, 1908, 7. 10. (Архів Модзалевського).

[15] Модзалевський Борис Львович (1874–1928), брат В. Л. Модзалевського, член-кореспондент Російської Академії Наук, історик російської літератури, пушкініст і бібліограф.

Листування й особливо Щоденник Модзалевського[16] в цей — петербурзький — період його життя повні захоплення українською генеалогією. Обставини — навіть припадкові — сприяли цьому. В цей час (1907—1909 рр.) багато шуму наробила справа «спадщини» гетьмана Павла Полуботка, що заступила аналогічну справу «спадщини» гетьмана Петра Дорошенка (1903 р.)[17] Модзалевський барвисто описує в своєму Щоденнику, як нащадки — правдиві, а ще більше вдавані — «мільйонів Полуботка» посунули до архівів та бібліотек, шукаючи доказів своїх прав на тую спадщину й фамілійних зв'язків зі славнозвісним гетьманом. Чимало з них зверталися до Модзалевського за різними генеалогічними та бібліографічними довідками. Ця напіванекдотична справа скінчилася, звичайно, провалом. Але вона допомогла Модзалевському нав'язати ближчі стосунки з багатьма українськими панськими фаміліями. Ще важливіше було те, що вона створила відповідну атмосферу й викликала великий інтерес до генеалогічних розшуків та студій — і видань. Казкових українських мільйонів в Англійському Банку не знайшлось, але те, що українська наука збагатилася таким капітальним твором, як «Малороссійскій Родословникъ» Модзалевського,[18] вона завдячує певною мірою також леґенді про гетьманську спадщину й ажіотажеві, який був нею створений.

Листування Модзалевського з Василенком за ці роки повне згадок про наукові студії й досліди обох істориків. Модзалевський ділиться з Василенком своїми плянами, питає його порад — і завжди дістає їх. Василенко, найкращий тоді історик Гетьманщини й знавець її архівів, не тільки дає цінні наукові вказівки Модзалевському, а й ділиться з ним своїми архівними матеріялами,[19] вказує нові джерела, відкриває шлях до деяких фамілійних архівів у Києві й взагалі на Україні (архіви Константиновичів, Требинських, тощо). В свою чергу, Модзалевський передає Василенкові знайдені ним в архівах матеріяли, потрібні для дослідів Василенка.

---

[16] Серед рукописної спадщини В. Л. Модзалевського, розпорошеної по різних архівах, музеях та бібліотеках України, знаходиться 7 зошитів його *Щоденника*, починаючи з 27. 4. 1896 року й кінчаючи 6. 12. 1917 року (з великими прогалинами між 31. 10. 1896 і 17. 5. 1907 рр. і між 28. 5. 1910 і 25. 3. 1915 рр.).

[17] Справі т. зв. «спадщини» гетьмана П. Полуботка маємо присвятити окрему статтю. Про «спадщину» гетьмана П. Дорошенка – лист П. Я. Дорошенка до В. Л. Модзалевського з 6. 9. 1903 (Архів Модзалевського).

[18] В. Л. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, тт. I—IV, Київ, 1908–1914. V (останній) том не був виданий, у зв'язку з війною 1914—1918 рр. Рукопис його перед II Світовою війною знаходився у Відділі рукописів Державної Публічної Бібліотеки АН УССР.

Велика рукописна збірка В. Л. Модзалевського після його смерти перейшла до ВУАН і знаходиться тепер у Відділі рукописів Державної Публічної Бібліотеки АН УССР (*«Личные архивные фонды...»*, т. I, М., 1962, стор. 462; див. ibid. т. II, М., 1963, стор. 384).

[19] М. П. Василенко мав дуже цінну збірку рукописів, яка згодом була передана до Державної Публічної Бібліотеки АН УССР.

Проте, ставлення Василенка до генеалогічних студій і Родословника Модзалевського було дещо скептичним і стриманим. Як історик, він дуже добре розумів значення цієї праці й високо цінив ініціятиву, здібності й зусилля Модзалевського. Але він, ліберал і учень Лазаревського, побоювався, що характер цього видання і вплив на нього консервативних видавців (брати Андрій і Микола Стороженки)[20] і взагалі «малороссійскаго» дворянства може відхилити Модзалевського від суто-наукового шляху й надати його праці невластивих і непотрібних станових рис. Ці побоювання він щиро висловлює Модзалевському. «Совершенно согласен съ Вами — писав Модзалевський Василенкові, — что мой «Родословникъ» работа безъ основанія, т. е. указанія источниковъ, но вѣрьте, что иначе было сдѣлать нельзя. Всѣ источники мнѣ извѣстны (у меня тысячи карточекъ); при научной критикѣ моего труда — я отвѣчу ими-же. Но я думаю, что и онъ все-таки кое-какую цѣну имѣетъ» (21. 5. 1910. Чернігів). У зв'язку з виходом у світ II тому Родословника Модзалевський писав Василенкові: «Вы опять будете сѣтовать на меня за отсутствіе источниковъ; правы Вы, что книга отъ этого теряетъ многое въ своей научности, но, по условіямъ техническимъ и денежнымъ, я долженъ былъ ограничиться очень немногими ссылками» (5. 1. 1911. СПБ.).

«Не согласенъ я съ Вами — пише Модзалевський Василенкові — только въ одномъ Вашемъ предположеніи, что моя книга можетъ служить не только для научной работы, но и для питанія дворянскаго тщеславія. Я именно думаю, что питать тщеславіе она не можетъ; по крайней мѣрѣ, я старался критически изслѣдовать „корни" родословій, безжалостно отсѣкалъ всякихъ „шляхтичей, воеводъ" и т. п. господъ и превращалъ ихъ самымъ благополучнымъ образомъ въ „обывателей", а не то и „мѣщанъ". Къ сожалѣнію, моей смѣлости въ этомъ отношеніи не совсѣмъ сочувствуютъ издатели. Такъ, вопреки явной безсмыслицы, которую говорятъ о своемъ происхожденіи Капнисты и которую я отсѣкъ, начавъ родословіе съ Петра N. N., жившаго в к. XVII. вѣка, они вставили Стомателло Капниста и притомъ оставили сдѣланное въ соотвѣтствіи съ моей урѣзкой примѣчаніе въ концѣ росписи.[21] Басня о Стомателло К. — нелѣпость генеалогическая, ибо онъ и его *правнукъ* Василій жили почти въ одно время (1702—1711 г.), чего, однако, не посовѣстилась офиціально признать Герольдія . . . Я думаю, что когда «Родословник» выйдетъ уже весь, сдѣлать

[20] Андрій (нар. 1857) і Микола (1862–1942) Володимировичі Стороженки, українські історики, співробітники «Кіевской Старины» й Київської Археографічної Комісії, видавці фамілійного архіву Стороженків (*«Стороженки. Фамильный архивъ»*, тт. I–VIII, К., 1902–1912) й «Малороссійскаго Родословника» Модзалевського. Два перші томи Родословника Модзалевського були опубліковані, як VII і VIII томи цього видання. Останні два томи були видані Стороженками окремо. Про А. і М. Стороженків – див. нашу працю: «З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893–1905)» – *Україна*, ч. 7, Париж, 1952, стор. 556–560.

[21] В. Модзалевський. *Малороссійскій Родословникъ*, т. II, К., 1910, стор. 297. Див нашу працю *«Люди Старої України»*, Мюнхен, 1959, стор. 50.

выводъ о томъ, что настоящее малороссійское дворянство вышло, за небольшими исключеніями, изъ народа, не представитъ уже никакихъ затрудненій . . . » (7. 2. 1911. СПБ). Історична наука повністю поділяє цю думку автора «Малороссійскаго Родословника».

І все-ж праця над Родословником не задовольняла творчий дух Модзалевського. Його вабила до себе наука, глибока потреба історичного досліду. «Моя давнишняя мечта — пише він Василенкові 30. 11. 1909 (СПБ) — обработать вопросъ о выборномъ началѣ въ Малороссіи XVII—XVIII вв. — все болѣе и болѣе становится мечтой, отдаляющейся отъ осуществленія своего. Матеріалы, впрочемъ, собираю. Но неужели же мнѣ всю жизнь предстоитъ быть въ роли собирателя матеріаловъ? Это скучновато, хотѣлось бы обработать вопросъ какой-либо монографически . . .» Ще р. 1907 він писав Василенкові: «Подбираю матеріалы для исторіи козачества, какъ сословія, и для исторіи выборнаго начала» (28. 9. 1907. СПБ). Тим часом р. 1909 вийшла в світ монографія молодого одеського історика-правника Михайла Слабченка «Малорусскій полкъ в административномъ отношеніи».[22] «Книгу Слабченка купилъ — писав Модзалевський Василенкові, — но только просмотрѣлъ. Куда мнѣ писать на нее рецензію! Вы не забывайте о томъ, что я любитель-самоучка и ничего болѣе. У меня нѣтъ ни широкой научной подготовки, ни эрудиціи, ни даже знакомства съ научными методами. Это писать нужно Вамъ, а не мнѣ. А матеріалы для возраженій ему въ главѣ о выборной старшинѣ я Вамъ доставлю. Конечно, основательнѣе всего я проглядѣлъ эту главу и кое-что меня въ ней поразило, напр. почти полное отрицаніе настоящихъ выборовъ уже съ половины XVII в. и повсемѣстно. Пишите-ка Вы рецензію. Вы теперь свободный человѣкъ, занимаетесь наукой — Вамъ это сподручнѣе и лучше, чѣмъ мнѣ, утомленному и засыхающему . . . » (21. 5. 1910). СПБ). Василенко, справді, написав широку критичну статтю на книгу Слабченка, що була вміщена в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка» і викликала потім жваву полеміку між ними.[23]

Модзалевський щиро вітав досліди Василенка в царині історії України, зокрема історії українського права. «Мысль Вашу — писав він Василенкові — приняться за работу по диссертаціи о Магдебургскомъ правѣ привѣтствую всѣмъ сердцемъ: это крайне любопытный вопросъ . . . » Але Василенкові не пощастило написати цієї дисертації.[24] Вза-

[22] М. Е. Слабченко, *Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи*. Одеса, 1909.

[23] М. Василенко. З історії адміністративного ладу на Україні за часів Гетьманщини. — *ЗНТШ*, т. 108.

М. Слабченко. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст. — *ЗНТШ*, т. 116.

М. Василенко. Нові причинки до історії Гетьманщини XVII–XVIII в. — *ЗНТШ*, т. 116.

[24] Василенко й далі цікавився цим питанням. З його ініціятиви й під його керівництвом, Комісія історії західно-руського та українського права ВУАН зладила до друку збірку грамот на Маґдебурзьке право українських міст. Було вже розпочато друк, але погром ВУАН на початку 1930-х рр.

галі можливості наукової діяльности для нього були дуже обмежені. Хоч він був затверджений на посаді приват-доцента Київського університету (1912 р.), але його не було допущено до читання лекцій, як «одного з представників українського сепаратизму», і він втратив приват-доцентури. Довелося зайнятися адвокатурою (спочатку в окрузі Одеської Судової Палати, а згодом у Києві) й різною іншою працею для заробітку. Щойно революція 1917 року відкрила Василенкові шлях до професури й широкої наукової діяльности.[25]

II.

Петербург не довго тримав Модзалевського. Чи то підсоння тамтешнє шкодило його далеко не міцному здоровлю,[26] чи то повітря чужої столиці набридло йому, чи, може, переситила його генеалогія,[27] але Модзалевський рветься на південь, на Україну. Він пише Василенкові 30. 11. 1909 року (СПБ): «Тяну уже почти три года свою воспитательскую лямку и тысячу разъ уже вспоминалъ слова Трегубова,[28] что эта работа не по мнѣ. Дѣлалъ многократныя попытки попасть на службу въ Малороссію, но ничего изъ этого пока не вышло. Хочу не только бросить Петербургъ, но и зарыться куда-нибудь въ архивъ или сдѣлаться чистымъ канцеляристомъ. Послѣднее хоть и будетъ у меня отнимать время, но зато не будетъ терзать душу и нервы, какъ теперешняя служба. Однимъ словомъ — хочу имѣть дѣло только съ бумагами. Не укажете ли Вы мнѣ что-либо? Нѣтъ ли у Васъ чего-нибудь на виду для меня подходящаго, а то я уже близокъ къ унынію и положенію зубовъ на полку... Работаю, какъ Вы, кажется, знаете, надъ «Малор. Родословником». Ни надъ чѣмъ другимъ работать не могу при этой треклятой службѣ, которая не даетъ возможности сосредоточиться».

Однак, вирватися з Петербургу Модзалевському було не легко. «Всѣ мои попытки и мечты уйти куда-нибудь въ другое мѣсто (з Корпуса — О. О.) — не находятъ исхода, а я все не хочу примириться съ мыслью, что тутъ мнѣ и будетъ «кончаніе» — скаржиться він Василенкові (21. 5. 1910. Чернігів). Йому хотілося б жити в Києві, але цьому заважали його сімейні відносини.

припинив його, і дальша доля цієї збірки невідома. Докладніше про це див. Н. Полонська-Василенко, Видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві, знищені большевицькою владою. – *Українські Бібліологічні Вісті*, I, Авґсбурґ, 1948, стор. 52–53.

[25] Н. П., Микола Прокопович Василенко. –*Голос Державника*, ч. VI, стор. 10 sq.

[26] В листі до Василенка з Петербургу з дня 10. 3. 1911 Модзалевський писав: «...(служба в Петербурзі) при моихъ слабыхъ легкихъ заставила меня уже пріобрѣсти явные признаки неврастеніи».

[27] «Чувствую нѣкоторое пресыщеніе отъ занятій генеалогіею. Но это, разумѣется, временно» (*Щоденник Модзалевського*, 12. 5. 1908 р.).

[28] Мабуть, Єлисей Киприянович Трегубов (1849–1920), педагог і літератор, член Київської Старої Громади й редакції «Кіевской Старины», викладач Київського Кадетського Корпусу.

Тоді увага його звертається на Чернігів, який він знав по архівній роботі. Там були насамперед архіви, потрібні для наукової праці Модзалевського. Був Музей Тарновського, Архівна Комісія. Були давні й сильні культурні традиції старого українського міста. В цьому затишному кутку Гетьманщини віяв дух козацької України. Нарешті, тут був старий знайомий Модзалевського й спільник по науково-культурній праці — Петро Якович Дорошенко, відомий знавець історії та генеалогії Гетьманщини й громадський діяч.[29] На його допомогу й сподівався Модзалевський. Він писав Василенкові: «П. Я. Дорошенко мнѣ на дняхъ писалъ, что на должность директора этого Музея (З'єднаний Чернігівський Музей — О. О.) буду приглашенъ я . . . Весь вопросъ только въ томъ, пройдетъ ли моя кандидатура формальнымъ порядкомъ. Хотя Дорошенко и пишетъ мнѣ, что моя кандидатура частнымъ образомъ уже прошла въ Музейной Комиссіи и Земской Управѣ (эти два учрежденія избираютъ директора), и проситъ отвѣтить, согласенъ ли я на это мѣсто, но . . . Дорошенко это — современный Выговскій, хотя онъ, повидимому, и расположенъ ко мнѣ . . . «Выговскій» меня уже водилъ за носъ съ Дворянскимъ Пансіономъ,[30] куда я не попалъ, ввиду моего нелегальнаго семейнаго положенія . . . Дважды мнѣ предлагалось оттуда (з Чернігова — О. О.) мѣсто городского секретаря, но я отъ него отказался; это мѣсто тоже не по мнѣ» (5. 1. 1911. СПБ).

Та справа з Музеєм була вже на добрій дорозі. Правда, в останню хвилину виникли ще якісь труднощі (пов'язані з київським арештом Модзалевського в 1906 році),[31] але врешті всі перешкоди було усунуто (великою мірою, завдяки П. Я. Дорошенкові),[32] й Модзалевський був затверджений на посаді директора Музею Тарновського, а крім того, був обраний на секретаря («правителя дѣлъ») Чернігівської Архівної Комісії. Восени 1911 року він переїхав до Чернігова, де залишався до 1918 року. Саме в Чернігові Модзалевський знайшов широке поле для науково-дослідної праці, як у царині генеалогії та археографії, так і в царині історії Гетьманщини, а згодом ще й геральдики та історії українського мистецтва.

Але спочатку довелося Модзалевському зазнати певних труднощів, зокрема в музейній ділянці. «По существу здѣшнихъ музейныхъ дѣлъ — писав він Василенкові 6. 12. 1911 року (Чернігів) — я являюсь двигателемъ и дѣлопроизводителемъ собственно Земской Музейной Комиссіи, Архивной Комиссіи и Объединеннаго Музея. Охотно отдался

---

[29] Дорошенко Петро Якович (1857–1919), лікар, Чернігівський земський діяч, знавець української старовини й мистецтва. Згодом, у 1918 році, голова Управління в справах мистецтва та національної культури. Про нього – див. Д. Дорошенко, Памяти П. Я. Дорошенка. – *Стара Україна,* Львів, 1924, VII–VIII, стор. 110–113.

[30] П. Я. Дорошенко був тоді директором Чернігівського Дворянського Пансіону.

[31] Див. лист Модзалевського до Василенка з 12. 5. 1911 (Москва); лист Модзалевського до П. Я. Дорошенка з 12. 4. 1911 (копія в архіві В. Л. Модзалевського).

[32] Лист Модзалевського до Василенка з 10. 3. 1911 (СПБ).

бы всему этому, да „паны" очень неподвижны». Річ у тім, що Модзалевський мав обійняти посаду нового — З'єднаного Музею, який ще треба було утворити на базі трьох чернігівських музеїв: Тарновського, Архівної Комісії і Міського. Реорганізація їх викликала низку комплікацій формального, організаційно-технічного й персонального характеру, що з ними Модзалевський не міг дати собі іншої ради, як зреґнувати з музейної посади. 20. 7. 1912 року (Чернігів) він писав Василенкові: « . . . под величайшимъ секретомъ сообщаю, что Музей я бросилъ и состою съ начала апрѣля секретаремъ дворянства. Знаю, что Вы будете непріятно, можетъ быть, поражены этимъ моимъ шагомъ и осудите даже меня. При свиданіи я выясню Вамъ тѣ мотивы, которые мной руководили въ этомъ шагѣ, или, правильнѣе, скачкѣ, а пока примите это извѣстіе за фактъ . . . Создалась моя кандидатура очень быстро, и прошелъ я, можно сказать, блестяще (+ 88 и — 9). Такъ вотъ, что случилось, дорогой Николай Прокофьевичъ . . . ».

Нова посада мала неабиякий вплив — позитивний і почасти неґативний — на дальшу наукову діяльність Модзалевського. З одного боку, це звільнило його від різних невластивих йому обов'язків і турбот, пов'язаних з адміністрацією Музею, ще й у процесі реорганізації, й дала йому можливість зосередити головну увагу на архівно-археографічній, а також науковій праці, широко відкриваючи йому багатий архів Чернігівського дворянства й полекшуючи приступ до приватних архівів місцевого панства. Але, з другого боку, офіційне становище відповідального дворянського урядовця чимало обмежувало рамці його громадської і національної діяльности, як це й передбачав Василенко.

Ще в перших місяцях чернігівської діяльности Модзалевського виникло питання про перевезення з Чернігова старого архіву Губерніяльного Правління, де містилися також фонди центральних установ Лівобережної України (Гетьманщини) другої половини XVIII ст., зокрема «Малороссійской Коллегіи» 1760—1780-х р.р. В адміністративних колах була думка вивезти ці фонди до Москви. Це дуже хвилювало й Василенка, й Модзалевського. Останній писав Василенкові 21. 10. 1911 р.: «За оставленіе Архива Губернскаго Правленія на мѣстѣ боролся и я, но о Москвѣ и не думалъ. Разъ тутъ со временемъ будетъ Объединенный Музей, безуміе перевозить архивныя богатства въ Москву, гдѣ они только лежатъ и пылятся. Я вполнѣ согласенъ съ Вами, что мѣстные наши архивы надо сосредоточить въ Кіевѣ (если нельзя оставить по мѣстамъ), куда перетащить и изъ Москвы, изъ Харькова, изъ Петербурга (Румянцевскую Опись)».

Тут, у Чернігові Модзалевському довелося зайнятися ще одною важливою науковою справою — виданням славнозвісного Діяріуша Якова Марковича. Як відомо, після першого видання (дуже скороченого й перекладеного на російську мову), що його зробив Олександер М. Маркович (внук автора Діяріушу) у 1859 р.,[33] почала друкувати Ді-

[33] «Дневныя Записки Малороссійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича», 2 томи, М., 1859.

яріуш «Кіевская Старина», з ініціятиви й за редакцією О. Лазаревського, який встиг видати (мовою оригіналу і без скорочень) перші 3 томи (1717—1734 р.р.).[34] Але на цьому справа спинилася.

Ідея продовжити це важливе для історіографії Гетьманщини видання належала М. Василенкові й М. Грушевському, який запропонував зробити це під фірмою Археографічної Комісії Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Найбільш відповідним кандидатом на редактора був Модзалевський, зв'язаний з Чернігівщиною, де в родинному маєтку Марковичів — с. Сваркові, на Глухівщині, знаходився дорогоцінний манускрипт (оригінал) цього пам'ятника.[35] До нього й звернулися Грушевський і Василенко. 29. 3. 1911 р. (ще з Петербургу) Модзалевський писав Василенкові: «Порученіе Наукового Товариства (ім. Шевченка — О. О.), переданное Вами, меня ошеломило . . . Лично я хотѣлъ бы больше видѣть Дневникъ (Марковича — О. О.) въ русскомъ изданіи (мова мовиться про коментар — О. О.), и по той простой причинѣ, что украинскаго языка я не знаю.[36] Но разъ самъ памятникъ будетъ неприкосновененъ, если мои примѣчанія (фактическаго свойства) будутъ тоже неприкосновенны, и вся разница будетъ только въ томъ, что они будутъ набраны по украински, — грѣхъ отказываться отъ предложенія Товариства. Дорошенко (П. Я.)[37] долженъ учесть, что редакторомъ Дневника буду я, лицо ему извѣстное. и онъ можетъ быть спокоенъ за «тонъ» примѣчаній; не можетъ онъ упустить и то обстоятельство, что на изданіе Дневника надо будетъ истратить не одну тысячу рублей, а на это владѣлецъ никогда не рѣшится, и, слѣдовательно, вопросъ этотъ изъ сферы пожеланій никогда не выйдетъ, а тѣмъ временемъ памятникъ можетъ погибнуть отъ труса, меча, огня . . . »[38]

Зрештою, все влаштувалось як слід. «Маркович далъ полное свое согласіе на изданіе подъ моей редакціей Дневныхъ Записокъ Якова

---

[34] «Дневникъ Генеральнаго подскарбія Якова Марковича», тт. I–III, К., 1893–1897.

[35] Дідичем Сваркова й власником оригіналу Діяріушу Я. Марковича був тоді Микола Парменович Маркович (нар. 1869), Глухівський повітовий маршал, праправнук автора Діяріушу.

[36] Звичайно, Модзалевський знав українську мову, але ще не володів нею настільки, щоб уживати в науковій роботі, до того ще такій відповідальній, як видання НТШ.

[37] Переговори з власником рукопису Діяріушу провадилися через П. Я. Дорошенка, одруженого з сестрою М. П. Марковича.

[38] В 1918 році були чутки, буцім то оригінал Діяріушу загинув під час погрому Сварківського маєтку. Ця вістка виявилась неправдивою. На початку 1930-х років 9 томів (фоліянтів) цього Діяріушу знаходилися в рукописному відділі бібліотеки Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка в Києві, де ми мали нагоду їх оглядати. Дальша доля їх невідома. Отже, тоді бракувало лише одного (мабуть, першого) тому, який тепер виявлений у збірці Модзалевського в Відділі рукописів Державної Публічної Бібліотеки АН УССР у Києві (див. И. Я. Каганов, Я. Маркович и его «Дневник», как материал для истории просветительства на Украине в первой половине XVIII века». – «*Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII века*», М.–Л., 1961, стор. 114, прим. 3).

Марковича — писав Модзалевський Василенкові 9. 12. 1911 р. (Чернігів) — Противъ перевода примѣчаній на украинскій языкъ не возражалъ, а согласился». Переклад приміток узяв на себе, на прохання Модзалевського, Ілля Л. Шраг.[39] Це було дуже добре й зручно для Модзалевського. Але виникли труднощі з коректою цілого видання (й тексту — дуже складного, — й приміток), бо друк ішов у Києві. 30. 9. 1912 р. (Чернігів) Модзалевський писав Василенкові про ці труднощі й свої побоювання. «Меня очень затрудняетъ корректура примѣчаній по украински; боюсь, какъ бы мнѣ не подвести Товариство. Трудно также и составленіе ихъ здѣсь . . . ».

Друк Діяріушу посувався повільно, і це дуже хвилювало Модзалевського, який писав Василенкові 12. 1. 1913 року (Чернігів): «Съ Дневникомъ Марковича тоже никакого движенія. Или тутъ виновата типографія, или, что вѣрнѣе, М. С. Грушевскій». Нарешті, був закінчений один том Діяріуша (IV), що охоплює 1735—1740 р.р. Це справді зразкове археографічне видання побачило світ у Києві 1913 р.[40]

Та далі справа не пішла. Спочатку виникли непорозуміння між Модзалевським і Грушевським та НТШ на чисто фінансовому ґрунті, і Модзалевський скаржився на це Василенкові: « . . . Приходится испытывать разныя огорченія — писав він 3. 2. 1914 (Чернігів). — Наукове Товариство за Дневникъ Марковича уплатило мнѣ 360 руб., вмѣсто ожидаемыхъ 600 р., обсчитавъ, такимъ образомъ, на 240 руб. Я написалъ туда, что если мнѣ не будутъ уплачены эти деньги, согласно первоначальнымъ переговорамъ, то я больше работать надъ Дневникомъ не буду. Писалъ я и М. С. Грушевскому, какъ лицу, черезъ коего шли разговоры про работу. Знаю, что онъ съ Товариством разошелся, но думаю, что обязанъ вступиться за мои интересы. Трудъ былъ каторжный и тщательнѣйшій, и платить за него по 15 руб. безбожно». Модзалевський тут був цілком правий. Можливо, що справа була б полагоджена, й це важливе видання під авторитетною редакцією Модзалевського було б продовжене, якби на перешкоді не стала війна 1914—1918 рр.

Праця Модзалевського в НТШ не обмежилася виданням Діяріушу Марковича. 20. 7. 1912 р. (Чернігів) він пише Василенкові: «Я съ большой готовностью давалъ бы для Записок Наукового Товариства во Львовѣ акты и замѣтки для Miscellanea, но бѣда съ языкомъ. Какъ быть?» Грушевський запросив його до участи в Записках НТШ. З цього приводу Модзалевський писав Василенкові: «(Грушевський) предложилъ сотрудничество въ Записках; я выразилъ готовность и просилъ сообщить условія. Между прочимъ, я ему сообщилъ, что у меня имѣется матеріалъ по исторіи замѣщенія урядовъ въ Малороссіи, и что я могъ приготовить его къ печати» (30. 9. 1912. Чернігів).

---

[39] Ілля Людвигович Шраг (1849–1918), чернігівський адвокат, член І Державної Думи, відомий український діяч, член Української Центральної Ради.

[40] «*Дневник Якова Марковича,* 1735–1740». – «*Жерела до історії України-Руси,* т. XXII, Київ–Львів, 1913.

Грушевський, мабуть, дав згоду, і Модзалевський переслав йому через Василенка зібрані ним матеріяли. «Если ихъ онъ (Грушевський — О. О.) найдетъ полезнымъ опубликовать — писав Василенкові Модзалевський, — то я хотѣлъ бы сдѣлать для нихъ вводную статью. Лучше, впрочемъ, съ печатаніемъ обождать, такъ какъ при просмотрѣ Дворянскаго Архива я все нахожу еще любопытныя вещи. Когда просмотръ закончу, тогда можно и печатать. А Вы использовали ли эти матеріалы для своихъ цѣлей?» (лист без дати: очевидно, 1912 рік). Тим часом у «Записках НТШ» було надруковано статтю Модзалевського «Замітки до історії розділу вільних козацьких ґрунтів в XVII в.»[41]

Наукові й особисті зв'язки з Василенком і співпраця з Грушевським та Науковим Товариством ім. Шевченка чимраз більше пов'язували Модзалевського з національно-українськими колами. Коли в Києві було утворено Українське Наукове Товариство (1907 року), Модзалевський був обраний його членом.[42] Року 1914 Грушевський запрошує його до участи в журналі «Україна». Але офіційне становище секретаря Чернігівського дворянства не дозволяло Модзалевському ширше розгорнути ці українські зв'язки. Отож, він змушений був відмовитися від «постійного співробітництва» і погодився бути тільки «негласним» співробітником «України». Свої мотиви і почуття з цього приводу Модзалевський одверто й щиро висловив у листі до Василенка: «Мнѣ очень было непріятно писать М. С. Грушевскому прошлое письмо по поводу сотрудничества въ «Украинѣ». Мнѣ было бы лестно выступить въ числѣ ея сотрудниковъ, такъ какъ я получилъ бы возможность своимъ трудомъ помогать уясненію прошлаго нашего края. Но, при моемъ служебномъ положеніи, сдѣлать этого открыто нельзя. Скажу Вамъ откровенно, что здѣсь, среди дворянства, „Грушевскій", „Украіна" — жупелы, и если бы мое имя, какъ сотрудника постояннаго этого журнала, попалось кому-либо изъ дворянъ, то меня провалили бы на выборахъ въ маѣ обязательно. А мѣста этого я бросать не хочу. Оно для меня удобно во многихъ отношеніяхъ. По своимъ взглядамъ я человѣкъ прогрессивный, но безпартійный въ самомъ точномъ смыслѣ этого слова. Я жажду только одного — объективнаго углубленія въ прошлое, да и программа Грушевскаго, въ сущности, для меня не вполнѣ пріемлема. У насъ такъ мало сдѣлано въ цѣляхъ изученія родной старины, что слѣдовало бы отказаться отъ всякихъ флаговъ и объединиться безъ различія міровоззрѣній. Не знаю, какъ отнесется Грушевскій къ моему письму и найдетъ ли возможнымъ считать меня въ числѣ негласныхъ своихъ соработниковъ, но иначе я поступить не могъ» (3. 2. 1914. Чернігів). Мабуть, Грушевський погодився на це, бо в «Українському Науковому Збірнику»,

---

[41] В. Модзалевський, Замітки до історії розділу вільних козацьких ґрунтів в XVII в. — *ЗНТШ*, т. 112.

[42] *Щоденник Модзалевського*, 20. 1. 1908 (про лист до М. С. Грушевського з подякою за обрання).

що заступив собою під час війни «Україну», надруковано було дві статті Модзалевського, який підписався своїм давнім і добре відомим псевдо «В.Г.» (Вадим Гарський).[43]

Та, поруч із тим, дворянська служба Модзалевського в Чернігові дала йому можливість ширше розгорнути наукову працю в царині української генеалогії (зокрема закінчити Родословник)[44] і особливо геральдики: головним автором капітального видання Чернігівського дворянства — «Малороссійскій Гербовникъ» (1914), у прекрасному мистецькому оформленні Юрія Нарбута,[45] був «шляхетства повѣту Черниговского писар енералний» Вадим Модзалевський.[46]

У зв'язку з цим, виникає питання про національне обличчя Модзалевського напередодні революції 1917 року. Звичайно, відношення його і Василенка до українства не було однакове й визначене було не тільки різницею поколінь. Українець з діда-прадіда, нащадок старого козацького роду, народжений на свойому глухівському хуторі, зв'язок з яким він зберіг аж до революції 1917 року,[47] Василенко майже ціле життя прожив на Україні, був щільно зв'язаний з українським національним рухом і своїм фахом історика, і своєю активною участю в українських наукових організаціях, і своєю громадською діяльністю. Він був, мовляв, органічний, з крови й кості українець, і цього не могло змінити ні перебування в російській політичній партії, ні впливи численних товаришів і друзів російського походження. З цього погляду дуже характерний лист Василенка до одного з його старих і близьких друзів — В. О. Мякотіна з 3. 7. 1912 року. Василенко пише: «У ставленні до українського питання Твойому і мойому є істотна різниця ось у чому. Для Тебе, у зв'язку з Твоїм походженням (Мякотін був росіянин — О. О.), умовами життя, літературної та громадської діяльности, — це питання чуже. Ти можеш ставитися до нього лише розумово, більш-менш байдуже розмовляти з приводу його.

---

[43] В. Г., Листи Мазепи до свого старости. – *«Український Науковий Збірник»*, т. І, М., 1915. В. Г., З родинних відносин на Гетьманщині в другій половині XVII ст. – *«Український Науковий Збірник»*, т. II, М., 1916.

[44] Модзалевський писав Василенкові: «Собираю данные для заказанной мнѣ исторіи рода Товстолѣсовъ. Думаю, что работа эта дасть мнѣ возможность высказать въ ней все то, что накопилось у меня изъ знаній по Гетманщинѣ, и въ этомъ отношеніи работа эта меня привлекаетъ» (6. 11. 1913). На жаль, ця праця залишилась неопублікованою.

[45] В. К. Лукомскій и В. Л. Модзалевскій. *Малороссійскій Гербовникъ*. Съ рисунками Егора Нарбута. Изданіе Черниговскаго дворянства. СПБ, 1914.

Про відносини В. Модзалевського й Ю. Нарбута — див. нашу працю «Листи Юрія Нарбута до Вадима Модзалевського» (окрема відбитка з І тому «Праці Українського Науково-Дослідного Інституту Родознавства та Знаменознавства». На чужині, 1950).

[46] Підпис Модзалевського на листі до Ю. Нарбута з 7. 2. 1914 р. – див. Ф. Ернст, *Георгій Нарбут. Життя й творчість*. Київ, 1926, стор. 36, прим. 1.

[47] Дуже цікаві спомини М. П. Василенка про його дитячі й юнацькі роки. в Єсмані. Ми мали змогу познайомитися з цими чудовими, мистецьки написаними, спогадами перед останньою війною. На жаль, вони залишилися неопублікованими, і доля рукопису їх невідома.

Це не може не відбиватися на самих формулюваннях, але в той же час дає нам ту „душу живу”, якої не маєте ви, великороси, як би ви не співчували вільному розвиткові українства... Якщо є прагнення створити українську народну інтеліґенцію, український університет, що за нього тепер ведеться боротьба в Галичині, наука повинна бути на українській мові... Лише тоді українство матиме питому вагу на світовому терені, коли воно спроможеться утворити солідну українську науку».[48]

Зовсім інше було становище Модзалевського. І він був українець з походження, нащадок Федора Модзалевського, сотника Топальського Мазепинської доби, й дружини його, доньки Стародубівського полковника Тимофія Олексієвича. Ще діти й унуки сотника належали до козацької старшини (спочатку Стародубівського, а потім Лубенського полку). І правнук сотника, який студіював медицину в Москві і Петербурзі й був російським військовим лікарем, ще зв'язаний був з Україною, де й народився син його Микола Львович Модзалевський, дід нашого історика. Але одружений з донькою псковського поміщика, він більшу частину свого життя провів у Росії, здебільшого у маєтку своєї жінки, у Ґдовському повіті. Батько Вадима Львовича, Лев Миколаєвич Модзалевський (1837—1896), відомий російський педагог і письменник, народився й учився в Петербурзі, потім студіював у Німеччині, працював весь час поза межами України. Мати Вадима Львовича, народжена Константинович, походила із старого українського роду грецького походження. Брати й сестри Модзалевського народилися поза межами України, і ціле життя їх, освіта й діяльність зв'язані були з Росією.[49] Та й сам Вадим Львович довго жив і працював там. Але роки військової служби в Києві, осередок «Кіевской Старины», наукова праця в царині генеалогії та історії України, нарешті діяльність у Чернігові, в атмосфері його великих історичних традицій, поволі збуджували й виховували в ньому почуття й свідомість свого кровного — родового й особистого — зв'язку з Українською землею, українською історією й культурою, українською національною традицією. Це був довгий і нелегкий процес, але завершився він тим, що революцію 1917 року Модзалевський зустрів вже свідомим українцем і твердо, сміливо й віддано пішов цим шляхом до кінця. Немає сумніву, що неабияку ролю в цьому відіграло його знайомство й дружні відносини з Миколою Прокоповичем Василенком.

III.

Світова війна 1914—1918 рр. внесла величезні зміни в українське життя. Відбилася вона й на обох істориках-друзях і передусім знівечила їх широкі наукові пляни. Василенко знову поринає у громад-

---

[48] Н. П., Микола Прокопович Василенко. – *Голос Державника*, VI, Мюнхен, 1947, стор. 13.

[49] Родовід і біографічні відомості про Модзалевських – у III томі «Малороссійскаго Родословника», К., 1912, стор. 777—824.

сько-політичну працю. Він був членом ТУП-у, а крім того, з 1910 р. членом Конституційно-демократичної партії (К.-д.). Про це докладно розповідає проф. Н. Д. Полонська-Василенко,[50] а також Д. І. Дорошенко в своїх Споминах.[51] У листі до свого старого приятеля, проф. Д. М. Петрушевського з 2. 11. 1915 року Василенко писав: «Яким щасливим почуваю себе, коли ввечері сиджу за своїм робочим столом і повертаюся знов до своїх наукових праць, щоб наступного дня на довгий час покинути їх ... Тепер життя захоплює мене своїми колесами, і я якось нервово працюю: то з головою віддаюсь громадським інтересам, то на час поринаю в науку».[52]

Війна принесла й В. Л. Модзалевському чимало турбот. На спокійному обрії Чернігівського життя з'явилися перші грозові хмари. Тяжко далися Модзалевському ці роки. Повсякденна загроза бути відірваним від улюбленої наукової роботи[53] важким каменем лежала на його душі. Політична атмосфера на Україні під час війни була надто напружена. Недарма щоденник Модзалевського за 1915—1917 роки повний сумних настроїв і передчувань.[54] Напередодні війни він писав Василенкові: «Настроеніе тяжелое, такъ что ничѣмъ заняться не могу» (30. 7. 1914, Чернігів). Ще гостріше відчував він це під час війни: «Настроеніе неважное, а хотѣлось бы работать» (17. 9. 1915, Чернігів). «Я почти ничего по части науки не дѣлаю — писав він Василенкові, — но тѣмъ не менѣе чувствую себя очень усталымъ и апатично настроеннымъ. Нѣт никакого „куражу", какъ прежде. Мечтаю лѣтомъ мѣсяца на два уѣхать къ себѣ въ деревню въ Гдовскій уѣздъ на подножный кормъ и тамъ накопить перцу» (28. 2. 1915, Чернігів).

Ці пляни зруйнував німецький наступ влітку 1915 року. 16. 10. 1915 року Модзалевський писав Василенкові, який тоді був у Києві: «Съ наступленіемъ осени меня обуяла жажда работать и въ то же время боюсь за что-нибудь браться, такъ какъ внѣшняя обстановка не даетъ увѣренности, что то, за что берешься, будетъ окончено ... Временами отъ всего, что творится на бѣлом свѣтѣ и у насъ въ Россіи, приходишь прямо таки въ отчаяніе. Нѣтъ никакого просвѣта впереди. Хотѣлось бы забыться въ работѣ, но и за нее боишься браться въ неувѣренности за будущее ... » (Чернігів). Евакуація Києва восени 1915 року ще більше загострила ситуацію. Василенко думає переїхати до свого хутору в Єсмані, і Модзалевський пропонує йому відіслати свою бібліотеку й архів до Чернігова пароплавом. Сумні мотиви чути в листах Модзалевського і дальших місяців. «Война такъ порою

---

[50] Н. П., Микола Прокопович Василенко. – *Голос Державника,* VI, стор. 15 sq.

[51] Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє минуле* (1914–1920), чч. I–III, Львів, 1922–1923.

[52] Н. П., op. cit., стор. 15–16.

[53] Як старшина резерви, Модзалевський, не зважаючи на кепський стан здоров'я, міг бути покликаний до військової служби.

[54] Щоденник Модзалевського, 1915–1917 рр. (1. 11. 1915 — 6. 12. 1917) (Архів Модзалевського).

гнететъ меня, что ни за что не могу взяться, особенно за кореспонденцію, которая попрежнему грандіозна» (11. 5. 1916, Чернігів), і в якій Модзалевський завжди був акуратний. «Проклятая война! — писав він Василенкові восени 1916 року. — Какъ она рѣжетъ у всѣхъ крылья, какъ мѣшаетъ, тормозитъ все...» (3. 11. 1916, Чернігів).

Але «взискуючий дух» Модзалевського не здається. Він знову захоплений науковими плянами, темами, працями. Р. 1916 Модзалевський розпочинає велику працю над історією гутництва на Чернігівщині й запопадливо збирає матеріяли для неї в місцевих архівах. «Въ послѣднее время я заинтересовался исторіей нашего стекла и гутъ; собралъ уже много интересныхъ данныхъ» — пише він Василенкові 25 8. 1916 р. (Чернігів). «Я началъ имъ (матеріялом для історії гутництва — О О.) положительно увлекаться» (3. 11. 1916, Чернігів) і просить Василенка допомогти матеріялами й вказівками. Василенко обіцяв і порадив звернутися також до О. Левицького, знавця архівних матеріялів Правобережної України. До нього й звернувся Модзалевський, який писав про це Василенкові 1. 12. 1916 року (Чернігів): «О. И. Левицкому выразилъ, сославшись на Васъ, восторгъ отъ перспективы полученія его замѣток о Волынскихъ гутахъ. Такой же восторгъ выражаю и отъ намѣренія Вашего дать мнѣ возможность ознакомиться съ Вашими замѣтками о гутахъ». Але виявилося, що в Левицького був матеріял лише про рудні й буди, і Модзалевський пише Василенкові: «Одна надежда на Васъ» (18. 12. 1916, Чернігів). І в дальших листах він все нагадує Василенкові про матеріяли для гут. Наслідком цієї праці була дуже цінна монографія Модзалевського «Гути на Чернігівщині», що її видала ВУАН 1926 р.[55]

Дуже зацікавив Модзалевського проєкт відновлення «Кіевской Старины», про що повідомив його Василенко на весні 1916 р. «Возрожденіе „Кіевской Старины" — писав Модзалевський Василенкові — меня очень занимаетъ, и Ваше сообщеніе объ этой возможности меня не на шутку взволновало. Не удовлетворяетъ меня только одно, что предполагаемый редакторъ ея В. П. Науменко. Я его мало знаю, но по личнымъ впечатлѣніямъ отъ 1900-хъ годовъ, онъ мало подходитъ къ этой роли. Будить публику, придавать энергію работникамъ, искать ихъ, группировать возлѣ себя — не въ его натурѣ.[56] Эта роль болѣе принадлежитъ Вамъ, и отчего бы, право, Вамъ не взяться за это дѣло? По части матеріаловъ и мелкихъ замѣтокъ и статеекъ я всегда буду приличнымъ сотрудникомъ. Имѣйте же это въ виду» «11.

[55] Вадим Модзалевський, *Гути на Чернігівщині*, К., 1926. Наша рецензія на цю дуже цінну монографію – в X томі «Записок Історично-Філологічного Відділу ВУАН», К., 1927.

[56] Володимир Павлович Науменко (1852–1919), відомий педагог й історик української літератури, редактор «Кіевской Старины» (й «України») в 1893–1907 рр. Р. 1918 – міністер освіти Української Держави.

Цікаво, що цей відзив Модзалевського про Науменка, як редактора, збігається з думкою про нього Василя П. Горленка 1893 року. Див. *Україна*, ч. 7, Париж, 1952, стор. 562.

5. 1916, Чернігів). «Еслы бы возродилась Кіевская Старина — писав в іншому листі до Василенка Модзалевський, — я бы могъ быть ей полезенъ этими документами (з архіву В. М. Константиновича — О. О.). Часть ихъ я уже опубликовываю черезъ Д. И. Дорошенка,[57] недавно послалъ кое-что въ Сборникъ въ честь Всеволода Измайловича Срезневскаго»[58] (25. 1. 1916, Чернігів). «Черкните о „Кіевской Старинѣ" — нагадує Василенкові в іншому листі Модзалевський (11. 5. 1916, Чернігів). Ледве чи вдалося б, в умовах воєнного часу, реалізувати цей проєкт. Наступні події зняли його з порядку денного.

В цей час Модзалевський дуже цікавиться також мистецькими пам'ятками Чернігівщини й історією українського мистецтва взагалі.[59] У зв'язку з тим, він заходиться коло важливої справи охорони пам'яток мистецтва й старовини[60] — й популяризації їх. «Послѣднее время — писав він Василенкові (11. 5. 1916 року, Чернігів) — на меня свалились экскурсіи. Сперва я троекратно водилъ по здѣшней старинѣ и музеямъ группу украинской молодежи, а теперь занятъ тѣмъ же съ членами родительскаго кружка. По этимъ явленіямъ видно, какъ война уже и сейчас пробуждаетъ и углубляетъ интересы мѣстнаго общества. Что же будетъ, когда заключатъ миръ? Увѣренъ, что подъемъ жизни во многихъ отношеніяхъ будетъ колоссальный».

Навколо Модзалевського утворюється гурток молодих істориків, літераторів і мистецтвознавців. «Вы неправы — писав Модзалевський Василенкові влітку 1916 року, — думая, что въ Черниговѣ весь интересъ къ исторіи держится мною. Здѣсь образовывается среди молодежи кружокъ, который можетъ расцвѣсти послѣ войны хорошо и дать много хорошего въ дѣлѣ изученія мѣстной исторіи...» (25. 8. 1916, Чернігів). Численні записи в щоденнику Модзалевського 1915—1917 рр. згадують імена Є. Д. Онацького, П. К. Федоренка, А. В. Казки,[61] П. М.

---

[57] Це були статті Модзалевського, опубліковані в *Українському Науковому Збірнику,* т. I–II, М., 1915–1916. Див. вище, прим. 43.

[58] В. Модзалевскій, Два старинныхъ духовныхъ завѣщанія XVII ст. – «*Историко-Литературный Сборникъ*. Посвящается Всеволоду Измаиловичу Срезневскому (1891–1916)». Ленінград, 1924, стор. 92–117.

[59] З цим пов'язані праці (науково-популярного характеру) Модзалевського: «*Украинское искусство*» (Чернігів, 1917) і «*Основні риси українського мистецтва*» (Чернігів, 1918).

Крім того, Модзалевський і П. М. Савицький (див. нижче) готували до видання (за допомогою Б. Л. Милорадовича) монографію про мистецтво Старого Чернігова. Ця книга під назвою «Очеркъ искусства Старой Украины» не була закінчена друком через революційні події 1917 року.

[60] На початку 1917 р. в Чернігові був утворений Відділ Товариства захисту й охорони пам'яток мистецтва й старовини, секретарем якого було обрано Модзалевського. На його запрошення, Василенко вступив у члени цього Відділу (листи Модзалевського до Василенка з 11. 2. 1917 р. і 28. 2. 1917 р. Чернігів).

[61] Цікаві листи поета Аркадія Казки до Модзалевського 1917–1918 рр. опубліковано в додатках до статті О. Лашкевича (О. Оглоблин) «Аркадій Казка (сторінка з історії новітньої української літератури)». — «*Рідне Слово*. Вісник літератури, мистецтва й науки», ч. 12, Мюнхен, 1946, стор. 66–77.

Савицького,[62] Б. Л. Милорадовича, П. Г. Тичини, В. М. Елланського, а також В. А. Шугаєвського, С. А. Таранушенка та інших, не кажучи вже про глухівчанина Г. І. Нарбута, друга Модзалевського, — імена, що посідають таке визначне місце в історії української науки, літератури та мистецтва. Але Чернігівський гурток Модзалевського, який, безперечно, був душею його, ще чекає на свого дослідника.

І ось прийшла революція. Прийшла раптово, грізно й велично. Вона захопила обох друзів, що з головою поринули у вирій громадсько-політичного життя: Василенко — в Києві й (короткий час, у 1917 році) Петрограді; Модзалевський — у Чернігові. Діяльність Василенка в Українській державі 1917—1918 рр., а згодом у ВУАН, добре відома.[63] Модзалевський тепер щільно пов'язує свою діяльність з українським національним рухом на Чернігівщині, входить до Союзу автономістів-федералістів, бере активну участь у «Просвіті», організує курси українознавства й виставку української старовини та мистецтва. Року 1918 він переїздить до Києва, де до кінця свого життя провадить відповідальну працю в царині культурно-наукового будівництва відродженої Української держави.[64]

Життя йшло милевими кроками, й часу для листування не було. Влітку 1917 року Модзалевський писав Василенкові, що був тоді куратором Київської Шкільної Округи: «Вѣроятно, жизнь у Васъ идетъ такимъ же сплошнымъ колесомъ, какъ и у меня . . . О многомъ бы хотѣлось Вамъ сообщить, но такъ устаешь за день, что не до писанія писемъ . . . Не стану спрашивать, какъ Вы поживаете, ибо это вопросъ праздный и не требующій отвѣта, и безъ того яснаго: Вы заняты по горло и тянете тяжелую колесницу. Дай Богъ Вамъ силъ и удачи удержаться у этого большого дѣла. Говорю такъ потому, что большевизмъ и максимализмъ во всѣхъ областяхъ и вообще партійность — такія язвы сегодняшняго момента, что заслоняють собой всякое «дѣло», а, между тѣмъ, теперь нужно только одно дѣло и дѣло, а дѣловыхъ людей такъ мало». (14. 7. 1917. Чернігів).

Вони знову зустрілися в Києві на весні 1918 року.[65] Василенко — міністер освіти й фундатор Української Академії Наук. Модзалев-

---

[62] Савицький Петро Миколаєвич (нар. 1895 р.), син М. П. Савицького, голови Чернігівської Губерніяльної Земської Управи; згодом, на еміґрації, у Празі, відомий соціолог, один з ідеологів евразійства.

[63] Про діяльність М. П. Василенка в 1917—1918 рр. — див. Н. П., Микола Прокопович Василенко. – *«Голос Державника»*, VI, стор. 16 sq; Д. Дорошенко, *Історія України 1917–1923*, тт. I—II, Ужгород, 1930, 1932 (перевидано: Ню Йорк, 1954), passim.

[64] Про діяльність В. Л. Модзалевського в 1917–1920 рр. — див. О. Оглоблин, Вадим Модзалевський (1882–1920). – *«Наші Дні»*, Львів, 1943, X., стор. 4; Б. Ясенчик, Вадим Модзалевський, український родознавець. — *«Рід та Знамено»*, ч. 2, 1947, стор. 25—26. Зокрема про працю Модзалевського після революції 1917 р. в Чернігові багато відомостей в його Щоденнику 1917 року.

[65] Модзалевський прибув до Києва (з Чернігова) 1. 5. 1918 р. (Архів Ю. Нарбута).

ський працює в Міністерстві Освіти, як Голова Архівно-Бібліотечної Секції, потім як начальник Архівного Управління (згодом Всеукраїнського Головного Архіву). Крім того, він — член Культурно-просвітної комісії при Українській мировій делеґації (де він обґрунтовує українські вимоги про повернення архівних матеріялів з Росії), член Комісії для розгляду питань про герб та печатку Української Держави,[66] секретар Комісії для утворення Української Академії Наук, член Київського Софійського Комітету, член Археографічної Комісії й Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права й керівничий Комісії для складання Біографічного словника діячів українського народу й Української землі — ВУАН, заступник голови Секції Мистецтв Українського Наукового Товариства, що її він організував. Він провадить велику наукову й літературну роботу й плянує розгорнути її ще більше.

Доба шукання широких шляхів наукової й громадської діяльности скінчилася. Починалася нова доба — великого державного й культурного будівництва. Дружнє листування заступила безпосередня спільна творча праця, що її надто рано обірвала смерть ... [67]

Микола Василенко й Вадим Модзалевський були люди особливої, незвичайної вдачі. «Рідко доводилося зустрічати людину, що відразу робила враження, яке залишалося вирішальним на все життя; таке враження робив Микола Прокопович. Важко передати, в чому полягала його головна прикмета, але це було враження чогось незрівняного, виняткового, виключної щирости, м'ягкости» — пише про Василенка Михайло Могилянський.[68] «Лагідний, м'який і світлий — згадує про Модзалевського один з його друзів (В. В. Міяковський) — він ... цими рисами приваблював до себе людей. В нього не було ворогів. Красиве обличчя його світилося такою добротою, такою дитячою ясністю, що, здавалося, немає людини, яка б змогла скривдити Вадима Львовича. Біля нього було світліше і тепліше, за ним можна було йти туди, куди йшов він».[69]

Світ цих людей минув. Але, як світло давно, мільйони літ вже неіснуючої зірки ще світить над землею, так світло цих людей буде ще довго освітлювати нашу історичну й життєву путь.

---

[66] Див. нашу працю: «Праця Ю. Нарбута над утворенням Українського Державного Герба і Державної Печаті (з архіву Ю. Нарбута)». – *«Державницька Думка»*, ч. 3, Філаделфія, 1951; В. Модзалевський і Г. Нарбут, До питання про державний герб України – *Наше Минуле*, К. 1918, ч. 3.

[67] Останній лист Модзалевського до Василенка, властиво коротка ділова записка з 31. 10. 1919 року.

[68] Н. П., Микола Прокопович Василенко, – *«Голос Державника»*, VI, стор. 25.

[69] Б. Ясенчик, Вадим Модзалевський, український родознавець. – *Рід та Знамено*, ч. 2, 1947, стор. 27.

Любомир Винар

РАННІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО І КИЇВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА В. АНТОНОВИЧА

Михайло Грушевський був ідейним спадкоємцем народницької концепції історії України В. Антоновича. Київський університет і історична школа Антоновича дали йому солідне знання історіографії, а також методології історичного досліду.

Історики-народники в центрі історичного процесу ставили народ. як його основну рушійну силу. У другій половині XIX століття українські діячі знаходили джерело народнього відродження головно в українському селянстві, яке держалося своїх історичних традицій та обичаїв і не перейшло до ворожого табору, як це в більшості зробила українська еліта. Народники протиставляли державній провідній верстві — народні маси і в інтерпретації конфліктів між суспільними верствами України, завжди в оборону брали народ і осуджували провідну верству — державу владу.

Антонович уважав, що українською провідною ідеєю є «принцип демократизму і признання рівного політичного права задля кождої одиниці суспільства».[1] Реалізація того принципу, — писав Антонович. — вимагає великого народнього зусилля і праці. Треба, щоб «народня маса досягла великого ступня культурного розвитку та щиро переконалася у правдивості ідеї: треба ще й з поміж громадянських станів великих особистих жертв на користь ідеї».[2]

Згадуючи про Антоновича і його школу, Д. Дорошенко влучно підкреслив, що «можемо сміло сказати, що тільки після виконання всієї величезної роботи дослідження окремих частин і окремих питань української історії стало можливим для найвидатнішого з поміж учнів Антоновича — для академіка Мих. Грушевського приступити до підведення підсумків, до синтезу нашого минулого в його капітальній «Історії України Руси».[3]

Володимир Антонович відіграв подібну ролю в українській історіографії, як Ранке в німецькій і світовій під оглядом впровадження нової методології історичного досліду. Маємо на увазі, в першу чергу, джерельну документацію історичних праць, на основі якої аналі-

---

[1] В. Антонович, *Коротка історія козаччини,* Коломия, 1910, стор. 3.
[2] Там же, стор. 4.
[3] Д. Дорошенко, *Володимир Антонович,* Прага, 1943, стор. 163.

зовано історичні явища і події. З цього часу, як вдало відмітив Гермайзе, закріплюється в нашій історіографії нова традиція документалізму.[4]

У цьому аспекті значну ролю відіграли археографічні досліди і праці Антоновича,[5] які були продовжені в ще ширшім обсязі його найвидатнішим учнем.[6]

До київської історичної школи належали такі визначні дослідники, як М. Дашкевич, П. Голубовський, Д. Багалій, М. Довнар-Запольський, В. Ляскоронський, О. Грушевський та інші.[7]Школу документалістів в головній мірі об'єднувала їхня історична тематика, що у великій мірі базувалася на джерельнім дослідженні історії Правобережної України, як також методологія історичного досвіду. М. Грушевський своєчасно писав, що «Антонович є передусім творець національно-демократичної концепції історії України, правда не закінченої і довершеної пізніше; і тут Антонович самостійний мислитель, оригінальний вчений і творець ідей».[8] Цю народницьку концепцію історії України завершив в своїх працях М. Грушевський.

Першою історичною працею М. Грушевського була його розвідка про південно-руські господарські замки в XVI ст. Цю розвідку відчитав Грушевський на історичному семінарі Антоновича в 1887 році, а згодом видрукував в *«Университетскихъ Извѣстіяхъ»*.[9] Вже ця мала розміром праця історично-статистичного характеру здобула прихильну критичну оцінку. П. Голубовський, професор Київського університету, в рецензії на неї писав, що «Трудъ г. Грушевскаго читается съ большимъ интересомъ и легкостью, а по тщательности обработки матеріяла и полнотѣ, съ которой авторъ исчерпываетъ вопросъ, представляетъ собой пріятное явленіе въ русской исторической литературѣ».[10]

---

[4] О. Гермайзе, «В. Антонович в українській історіографії», *Україна*, кн. 5, стор. 30, 1928.

[5] Археографічна діяльність Антоновича обговорена в статті М. Ткаченка «Археографічні студії В. Антоновича», *Український Археографічний Збірник*, т. III, Київ 1930.

[6] B. Krupnyckyj, „Die archäographische Tätigkeit M. Hruševskyjs", *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Bd. 11, H. 4, pp. 610—621, 1935.

[7] Докладніше про історичну школу Антоновича в Д. Багалія, *Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті*, Київ 1928, стор. 37–40. Також в *Огляді української історіографії* Д. Дорошенка-О. Оглоблина, стор. 176–204.

[8] М. Грушевський, «З соціяльно-національних концепцій Антоновича», *Україна*, кн. 5, стор. 29, 1928.

Про вплив Антоновича на Грушевського в аспекті методологічному пише проф. І. Витанович у своїй розвідці «До методології і історіософії М. Грушевського», *Український Історик*, ч. 1–2 (9–10), 1966.

[9] «Южнорусскіе господарскіе замки въ половинѣ XVI вѣка», *Университетскія Извѣстія*, ч. 2, 1890, стор. 1–33. Рівно ж розвідка появилася окремою відбиткою в цьому самому році.

[10] *Кіевская Старина*, август 1890, стор. 333–334.

Друга праця Грушевського *Очерки исторіи Киевской земли,*[11] яку зачав він писати на третьому курсі в роках 1888—1889, здобула йому не лише прихильну оцінку, але й загальне визнання серед наукового світу. Ця велика монографія була одною з найповажніших студій обласного історичного дослідження, якому присвячені були праці історичної школи Антоновича. За неї здобув Грушевський золоту медалю.

Тематично монографія охоплювала історію Київської землі від половини XI століття до XIV віку. У численних рецензіях на неї [12] підкреслювано опанування автором історичного матеріялу, техніки досліду і чіткість композиції твору. Монографія була основана на численних історичних джерелех і літературі й складалася з 6 основних розділів та кількох додатків. Перший розділ присвячено історично-географічному описові Київщини, а в дальших висвітлено зовнішню історію, громадський устрій та побут Київської землі.[13]

Л. Добровольський в своїй статті «Київщина в працях Грушевського» пише, що *«Очерк истории Киевской земли»* виконано з безперечною відданістю певній національній ідеї, з великим піднесенням, що є притаманна добі юнацької романтики абож нагадує настрій стародавніх подвижників літописців. Будучи предметом справедливих гордощів молодого, офіційно заатестованого талановитого автора, який навіть згодом ніби жалував, що медалеву працю, яка вперше створила йому ім'я, він своєчасно не розгорнув до розмірів маґістерської дисертації, даний дослід цілком задовольнив і такого високо-компетентного цінителя, яким був покійний проф. В. Б. Антонович, рецензент праці свого учня. «Київщину» М. С. Грушевського і взагалі, по справедливості, визнають за один із шедеврів серед численних історичних

---

[11] М. Грушевський, *Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV в.,* Кіевъ 1891, стор. XIV + 520.

Ця праця спершу друкувалася в київських *Университетскихъ Извѣстіяхъ,* чч. 3, 4, 6, 7, 9, 10, 12 за 1891.

Уривки з цієї монографії появилися в українському перекладі Н. Вахнянина в львівському *Ділі,* чч. 109–10, 112–13, 115–16, 118, 121–25, 127–28 за 1893 рік.

Вона була також використана у збірнику *Русская история с древнейших времен до смутного времени* за редакцією В. Н. Сторожева, Москва, 1898.

[12] Офіційний відзив на працю Грушевського дав В. Антонович в *Университетскихъ Извѣстіяхъ,* ч. 2, 1891, стор. 17–18.

З інших рецензій згадаємо: П. В. Голубовский, *Кіевская Старина,* ч. IX, 1892, стор. 431–438.

A. Szarlowski, *Kwartalnik Historyczny.* Rocz. VII, 1893. pp. 139—142.

[13] «Въ изслѣдованіи я старался по возможности установить взаимное отношеніе фактовъ внѣшней исторіи, найти ихъ связь съ внутренней жизнью, угадать характеръ этой послѣдней, подмѣтить своеобразныя отличія исторіи Кіевской земли», М. Грушевський, *Очерки...,* цит. пр., стор. III.

Праця Грушевського складається з 6 окремих розділів і бібліографії. Також додано карту Київщини в XI–XIII ст. і генеалогічну таблицю київських князів.

праць, що вийшли з школи цього визначного, в недавньому ще минулому, київського вченого».[14]

У польській історіографії також знаходимо прихильну оцінку монографії Грушевського. Рецензент А. Шарловський зокрема відзначує науковість і об'єктивізм автора і уважає студію Грушевського не лише «історичним шкіцом Київської землі» — але ґрунтовною історичною працею».[15]

У своїй монографії Грушевський звернув спеціяльно увагу на взаємини двох основних складників державного ладу: князя з дружиною і громадою — народною масою. Державний лад лежав в руках князя і його дружини, які знаходили підтримку в боярській верстві. Боярські інтереси солідаризувалися з княжо-дружинним устроєм. Провідна верства середньовічної України (князь, княжа дружина і бояри) керували політикою і культурною роботою княжої держави; вони держали в своїх руках торгівлю і промисл. Завдяки їм розцвітає письменство, духова культура і утверджується християнство.

Натомість народна маса-громада стоїть осторонь і живе своїми порядками. Княжий устрій не перейшов глибоко в народню масу і не перейняв її своєю системою. Це спричинило головну кризу-конфлікт між князівсько-дружинним устроєм і громадою. Грушевський висунув гіпотезу, що головною причиною упадку княжої держави після татарського наскоку саме був цей внутрішній конфлікт між провідною верствою і народними масами княжої України. Згодом це твердження розвинув Грушевський в своїх пізніших працях, а зокрема в «Історії України-Руси».

Монографію про Київщину написав Грушевський на пропозицію Антоновича, і як зазначував у передмові при писанню цієї праці він користувався порадами і вказівками свого професора.

Того самого року Грушевський опублікував розвідку «Волынскій вопрос 1077—1102»,[16] в якій досліджує міжкняжу боротьбу за Волинь, наголошуючи княжі міжусобиці, що ослаблювали державний організм Київської Русі.

Треба згадати, що в тому часі, під проводом В. Антоновича і при тісній співпраці Грушевського, почалася колективна праця над складенням біографічного словника українських діячів і чужинців, які мали безпосереднє відношення до української справи і культури.[17]

---

[14] Леонид Добровольський, «Київщина та Київ у працях М. С. Грушевського», *Ювілейний Збірник УАН на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського*, Київ, 1928, т. I, стор. 413–414.

[15] „M. Gruszewskij opowiesc swą prowadzi przedmiotowo, z powagą wytrawnego historyka, nie pozwalając sobie żadnych dygresyj na pole narodowo-polityczne, a unikając tak modnych dzisiaj u młodszych historyków rosyjskich frazesów patriotycznych, jednających zazwyczaj poklask wsród rzeszy krytyków i sprawozdawców dziennikarskich", A. Szarlowski, op. cit. p. 140.

[16] «Волынскій вопрос 1077–1102», *Кіевская Старина*, т. 33, 1891, стор. 32–55, 259–272. (Окрема відбитка, Київ 1891, стор. 37).

[17] У праці над словником брали участь В. Щербина, І. Каманин, М. Василенко, К. Мельник, В. Доманицький, С. Єфремов, О. Лотоцький, Г. Бер–

Плян цієї праці, як згадує О. Лотоцький, задумано дуже широко, охоплюючи також діячів із найдавніших історичних часів.[18] Словник доведено до літери «о»; на кожну букву припадало від 200 до 300 життєписів. З переїздом Грушевського до Львова передано манускрипт перших п'ятьох літер до Наукового Т-ва Шевченка; з рамені цього т-ва мав друкуватися біографічний словник. Проте справу занедбано, а з часом матеріял перестарівся і так перший український біографічний словник не появився.

У 1892 році появилися дві історичні праці Грушевського: про барську шляхту в *Кіевской Старинѣ* [19] і про громадський рух на Україні в XIII столітті в *Записках НТШ*.[20] В останній праці Грушевський досліджує протикняжий рух українських громад в XIII ст. і висвітлює питання походження і діяльности т. зв. болохівських князів та їхнє відношення до княжо-дружинного устрою в давній Русі.

Ця праця повністю відкриває народовецький світогляд молодого історика, який виправдував діяльність т. зв. «татарських громад» і добачав в їхньому бунті проти короля Данила масовий відрух проти накиненого їм князівсько-дружинного ладу. Грушевський також підкреслював аналогію цього руху з пізнішою нереєстрованою козаччиною і її конфлікт з гетьманським державним ладом XVII ст. Ця розвідка здобула прихильну оцінку Антоновича і доволі гострий відзив М. Драгоманова.[21] Не знаємо, як сприйняв молодий Грушевський критичні уваги Драгоманова, але в 1920 році з цього приводу він писав, що Драгоманів неприхильно поставився до його насвітлення ролі «татарських людей». «Еволюціоніст, конституціоналіст, противник бунтарства і неорґанізованости, — писав Грушевський, — він не допускав симпатій до руху, який вів історичний процес назад, від держави до партикуляризму громад».[22]

Антонович у свою чергу похвалив статтю, уважаючи, що Данило в цім епізоді показав себе попередником Хмельницького: обидва вони не зуміли опертися на народніх масах і тому програли справу. Ми

ло, А. Істомин, Г. Ямпольська, С. Іваницький, Г. Ярошевський та інші співробітники.

[18] О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, т. І. Варшава 1932, стор. 170–171.

[19] «Барская околичная шляхта до XVIII в.», *Кіевская Старина*, т. 26, 1892, стор. 260–277.

[20] М. Сергієнко, «Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці», *Записки Тов. ім. Шевченка*, т. I, 1892, стор. 1–28.

[21] Свою критичну оцінку помістив Драгоманів в журналі *Народ* – органі Української Радикальної Партії, що появлявся за редакцією Франка і Павлика («Народ», ч. 14 за 1893).

Драгоманів уважав, що ці протикняжі громади «просто пропали без наслідків, як міліони доісторичних суперечок на нашій Великій Скитії. М. Сергієнко дає найміцнішу підставу до суду над цим рухом, сказавши, що він не дав Данилові «поставити опір татарам». А який же можливий сталий проґрес без того, щоб наша нація вибилася від Татар?».

[22] М. Грушевський, «Українська партія соціялістів революціонерів і її завдання», *Борітеся – Поборете*, ч. 1, 1920, стор. 12.

довше зупинилися на згаданій статті, вважаючи, що вона має значну вагу в насвітленні раннього світогляду Грушевського.

Другою великою працею Грушевського була монографія про Барське староство, що стала його маґістерською дисертацією. Дисертація з'явилася друком в 1894 році,[23] як відбитка з його вступної розвідки до двох томів *Архива Юго-Западной России,* де вміщено актові матеріяли, що їх зібрав і опублікував Грушевський. Монографія тематично охоплювала дуже мало опрацьовану ділянку суспільно-політичної історії Поділля в XIV—XVIII століттях. До цієї праці Грушевський зібрав біля 600 нових джерельних документів, дуже важливих до історії соціяльно-економічних і політичних відносин на Правобережній Україні XV—XVI століття.[24] Порівнюючи з іншими тогочасними виданнями архівних матеріялів (напр., Яблоновського Źródła Dziejowe, тт. 5, 19), вибір документів у Грушевського був набагато повніший. У монографії Грушевський розгортає широкий образ історії колонізації Барщини в XV—XVI ст., досліджує господарські процеси, історію шляхетських родів і проблематику суспільних станів, питання організації адміністративного апарату в старостві і демографічні проблеми.

У перших розділах аналізує Грушевський суспільний лад Поділля, порівнюючи його з Галичиною в XIV—XV віках. Також досліджує питання добровільного переходу подільських громад під татарську зверхність, уважаючи, що «населення добачало в переході під татарську зверхність для себе пряму вигоду» (11 ст). Останні два розділи присвятив Грушевський внутрішній історії Барського староства в XVIII столітті.

Монографія здобула прихильну оцінку в історичній науці[25] і зразу, як писав Багалій «поставила його високо серед працівників над документальною історією України».[26] Згодом Грушевський писав, що «результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі, і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи серед дороги. Що правда, дуже тверда школа архівальної роботи, яку я мусів перебути — сотки переглянених актових книг, робота в архівах Києва, Варшави, Москви, не пішла в ліс і віддала свої услуги мені потім».[27]

---

[23] М. Грушевський, Барское староство, историческіе очерки, Кіевъ, 1894, стор. VI + 310.

[24] *Архивъ Юго-Западной Россіи, изд.* «Комиссіею для разбора древнихъ актовъ». Часть VIII, т. I. Акты Братскаго староства XV–XVII в., Кіевъ 1893, стор. 11 + 126 + 372.

Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. VIII, т. II, Кіевъ 1894, стор. 274.

[25] Офіційний відзив на дисертацію написав В. Антонович в *Университетскія извѣстія,* ч. 7, 1894. Найобширнішу критичну рецензію помістив Н. Е. Молчановський в *Київській Старині,* ч. 3, 1895, стор. 103–112.

[26] Д. І. Багалій, Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті, 1928, т. I, стор. 76.

[27] М. Грушевський, *Автобіографія,* Львів 1906, стор. 5.

Слід підкреслити, що це була перша обширніша праця Грушевського, писана на основі неопублікованих історичних джерел.

Підсумовуючи наші думки про ранні праці Грушевського, відмічуємо безпосередній вплив на них В. Антоновича — його духового провідника й опікуна. Цей вплив позначився у Грушевського в опрацюванні специфічних історичних тем, методології досліду і вкінці у світоглядовому аспекті його ранніх історичних праць. В основному цей період його наукової діяльности можна назвати *підготовчим* періодом Грушевського, в якому він перейшов солідну школу археографічної праці і засвоїв відповідні історичні знання.

Ранні історичні студії Грушевського тематично були обмежені до обласного досліду окремих частин української землі і хронологічно охоплювали часи українського середньовіччя, литовсько-руську добу і козацькі часи. Цей тематично-хронологічний обсяг праць М. Грушевського вказував на його широке зацікавлення історією України. Це була добра підготовка до майбутньої праці над його капітальною *Історією України-Руси.*[28]

---

[28] В *Листах до Приятелів* появилася стаття проф. О. Пріцака п. н. «У століття народин М. Грушевського» (кн. 157—159, 1966. стор. 1—18), в якій автор твердить, що Грушевський «не діставши в Київському Університеті ширшого історіографічного світогляду, він дав науці курс історії України з перспектив народників 70-их років, якого теоретична база вже в часи написання була застаріла» (стор 16).

Автор також уважає теорію народництва Костомарова і Антоновича за «явище патологічне» (стор. 4), а в своїх дальших роздумуваннях приходить до висновку, що «Грушевський своєю *науковою*, і *політичною* діяльністю спричинився у *вирішальний* спосіб до *моральної і фізичної* (? Л. В.) *ліквідації* української аристократії». (стор. 13, підкреслення мої).

Не входячи в детальнішу дискусію з автором цих відважних гіпотез, хочемо лиш ствердити, що історики — сучасники Грушевського (свої і чужинці) не уважали *Історії України-Руси* за «перестарілий твір». Також не можна погодитися з автором з його одностороннім насвітленням ролі українських народників в українському історичному процесі.

Українське народництво XIX століття було нормальним історичним етапом національного розвитку. Їхня праця стала основою дальшого культурно-національного розвитку України.

В своїй ідеалізації ролі українського дворянства, автор, на жаль, затратив відповідну історичну перспективу для об'єктивної оцінки народників, життя і творчости М. Грушевського і взагалі українського історичного процесу того часу.

Теодор Мацьків

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА — КНЯЗЬ СВЯЩЕННОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Гетьман Іван Мазепа (1639—1709),[1] як голова Української Козацької Держави (1687—1709), що, хоч була під протекторатом московського царя, мала широку автономію, виконував в Україні найвищу цивільну та військову владу; його прерогативи були дещо обмежені через т. зв. «Коломацькі статті».[2] Державна форма протекторату була у тих часах звичайним явищем у тодішній Европі, наприклад: Валахія, Молдавія, Семигород були під турецьким, Голляндія — під еспанським, Прусія — під польським, Ліфляндія й Естляндія (сьогодні Латвія й Естонія) — під шведським протекторатом. Хоч Україна була під московським протекторатом, як слушно завважив німецький історик Ганс Шуман у своїй дисертації, вона мала свою територію, населення, військові сили, тобто козаків, своє законодавство, свою культуру, звичаї й обичаї, навіть дипломатичні зв'язки з чужими державами (крім Польщі та Туреччини), й творець Гетьманської держави Богдан Хмельницький, de facto був суверенним володарем.[3]

Українська держава була зазначувана на тодішніх европейських мапах,[4] і чужоземні дипломати звертали на це увагу. Французький посол у Москві, Жан де Балюз (1648—1718), який відвідав 1704 р. гетьмана Мазепу в Батурині, писав у свойому листі: «...З Москви я приїхав на Україну, країну козаків, де я був гостем князя Мазепи, який виконує у цій країні найвищу владу».[5]

---

[1] Дата народження Мазепи ще і досі лишається спірним питанням, одначе дата 20 березня 1639 є найбільше правдоподібна; докладніше про це див. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба,* Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, (у дальшому «ЗНТШ»), Ню Йорк—Париж—Торонто 1960, Т. 170, с. 21. Дату смерти, 2 жовтня, н. ст., 1709 устійнив Б. Крупницький у своїй розвідці п. н. «*Про дату смерти Мазепи*», Miscellanea Mazepiana, — Мазепа, Праці Українського Наукового Інституту, (у дальшому «ПУНІ»), Варшава 1939, Т. 47, с. 90-92.

[2] М. Костомаров, *Мазепа і мазепинцы,* Полное собрание сочинений, Петербург 1905, Т. VI, с. 391-2.

[3] Hans Schumann, *Der Hetmanstaat 1654—1764,* Dissertation, Breslau 1936, p. 4.

[4] Johann Baptist Homann, *Neuer Atlas über die gantze Welt,* Nürnberg 1714, p. 166.

[5] Листа Балюза знайшов І. Борщак у Національній Бібліотеці в Парижі і помістив його в українському перекладі, як додаток до своєї праці п. н. «Мазепа. Людина й історичний діяч», ЗНТШ (1933), Т. с. 28-30.

Це підкреслювали й інші чужинці. Відомий англійський журналіст і автор «Робінзона Крузо», Данило Дефо (1661—1731), у своїй книзі про царя Петра І писав: «...Мазепа не мав королівського титулу, але він був рівний королеві відносно влади, й у всякому відношенні був рівний, якщо у даних обставинах не перевищував короля Августа...»[6] Мазепа був вповні цього свідомий й уважав себе «мало менше польського короля».[7]

Без сумніву, — Мазепа був відомою постаттю в тодішній Европі. Вже про його вибір гетьманом 4 серпня (25 липня с. с.) 1687 р. писала европейська, зокрема німецька,[8] а навіть англійська преса.[9] В 1689 р. Фой де ля Невіль (1649—1706), французький дипломат у Москві, що особисто знав гетьмана, так згадував про нього у своїх споминах: «...цей князь — це не звичайна собі людина, але дуже відома особа, що досконало говорить по латині. Він є з козацького роду».[10]

Західньо-европейська освіта, висока товариська культура, воєнний досвід, а передусім факт, що Мазепа вміло кермував адміністраційним апаратом в Україні та командував п'ятдесятьтисячною козацькою армією, високо цінилося в Москві.

Хоча становище Мазепи в Москві було специфічне, всеж таки до його голосу та порад прислуховувався молодий цар Петро, в якого гетьман тішився великою пошаною та довір'ям. У 1700 р. Петро відзначив Мазепу найвищим російським орденом св. Андрея.[11] Недарма писав австрійський посол у Москві, Отто Плеєр (1692—1718) у своєму звіті з 8 лютого 1702 р.: «...Мазепа є тут, якого з почестями приймається, а цар відноситься до нього з респектом та пошаною».[12]

Про ролю Мазепи в Москві пише широко німецька, а за нею решта европейської преси. З нагоди прийняття дипломатичного корпусу в Москві, кореспондент гамбурзького тижневика, „Historische Remarques" у своїй кореспонденції з Мокви 27 листопада 1703 р. пише, що «..

[6] Daniel Defoe, *An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexcvitz, the Present Czar of Muscovy...*, London 1728, p. 208. („...Mazeppa was not a King in Title, he was Equal to King in Power, and every way Equal if not Superior to King Augustus in the divided Circumstances, in which Power stood, even the best of it.")

[7] Костомаров, op. cit., с. 422.

[8] Докладніше про це див.: Б. Крупницький, *«Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу»*, Записки Чина св. Василія Великого, Жовква 1932, Т. IV, с. 292-316; Theodor Mackiw, *Mazepa im Lichte der zeitgenössischen deutschen Quellen*, München 1963, ЗНТШ, Т. 174.

[9] Докладніше див., мою працю: *Prince Mazepa, Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications*, 1687—1709, Chicago 1967.

[10] Foy de la Neuville, *Relation curieuse et novelle de Moscovie...*, de la Haye 1699; я користувався англійським перекладом: *An Account of Muscovy as it was in the year 1689*, London 1699, p. 43.

[11] Костомаров, op. cit., стор. 483.

[12] Haus, Hof, u.-Staatsarchiv, (Австрійський Державний Архів, у дальшому АДА), Russica 1-20; також: Н. Устрялов, *История царствования Петра Великого*, СПБ., 1858—1863, Т. IV, ч. 2, стор. 573.

цар довго й приязно розмовляв з гетьманом Мазепою, який подарував йому прикрашену діямантами шаблю».[13] При тій нагоді автор кореспонденції подав доволі вірний та цікавий життєпис Мазепи. Ляйпціґський місячник „Die Europäische Fama" надрукував на першій сторінці портрет Мазепи та помістив його доволі велику біографію в прихильному світлі, підкреслюючи воєнні подвиги гетьмана.[14] Віденський двотижневик „Der Post-tägliche Mercurius" з 25 березня 1705 р. дослівно писав: «Москва 11 лютого. Вчора виїхали Їх Ексцеленція, Пан Герман (Іван) Мазепа, Ґенерал або Начальний Вождь... Запорожських Козаків... до своєї резиденції в Барудін (Батурин) на Україну...».[15] Інший віденський двотижневник, „Das Wiennerische Diarium" з 16 грудня 1706 р., згадуючи про гетьмана, називає його «Полевим Маршалом» (Фельдмаршалом).[16]

Як широко знали про Мазепу у світі, свідчить хоча б такий факт, що одна з найстарших американських газет, „The Boston News-Letter" з 29 січня 1705 р. спираючись на інформації лондонського часопису „The Post-Man" з 15 серпня 1704 р., писала: «... славний Мазепа, що командує козацьким військом, в склад якого входить 19.000 вибраних козаків та обоз артилерії з 36-ти гармат, з'єднався з королем Авґустом недалеко Яворова. Цей князь [Мазепа] здобув два сильні замки від князя Любомирського».[17]

За свої воєнні успіхи Мазепа одержав у 1703 р. від Авґуста II найвище тодішнє польське відзначення — орден «Білого Орла»,[18] а згодом титул «князя [Reichsfürst] св. Римської Імперії» від тодішнього «римського цісаря німецького народу», Йосифа I. Цар, намагаючись для своїх любимців дістати від цісаря різні титули, поручив німець-

---

[13] *Historische Remarques,* Hamburg 22 Januar 1704, No. 4, p. 26.

[14] *Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdecket,* Leipzig 1706, Vol. XXV, p. 1. Докладніше про портрет Мазепи гл. мою статтю: «Ґравюра Мазепи з 1706 р.», Український Історик, (1966), Т. III, ч. 1-2, стор. 69-72. Життєпис Мазепи був вже надрукований у першому виданні «Европейської Фами» за 1704 р., Т. XXV, стор. 57-60.

[15] *Der Post-tägliche Mercurius...,* Wien, 25 März 1705; „... Gestern seynd Ihro Excell. der Hr. Hermann [Ivan] Mazeppa, Genrel oder Feld-Herr der unter Ihro Czaarischen Majestät stehenden Zaporowischen Cosacken...").

[16] *Das Wiennerische Diarium...,* No. 273, 13-16 März 1706; („... Feld-Marschall Mazeppa". На заході принято писати прізвище Мазепи через два «пп», одначе гетьман, підписуючись латинкою, вживав тільки одне «п». Докладніше про це див. мою статтю „Mazepa or Mazeppa?", *The Ukrainian Review,* (1963), Vol. X, No. 4, pp. 42-45.

[17] *The Boston News-Letter,* No. 41, January 22-29, 1705; („... the Cossacks commanded by the famous Mazeppa, consisting of 19.000 Choice men, with Train of Artillery of 36 Pieces have join'd King Augustus near Jaworrow. That Prince has taken 2 strong Castles belorging to Prince Lubomirski". Докладніше про це гл. мою статтю „Reports on Mazepa in Colonial America", *The News Review,* Toronto 1966, Vol. VI, No. 1, pp. 14-21).

[18] Костомаров, op. cit., стор. 523.

кому дипломатові на російській службі, баронові Гайнріхові фон Гуйссен,[19] вистаратися княжий титул і для Мазепи.

Гуйссен згадує у своїх споминах,[20] що на доручення царя він дістав у Відні титул графа для царського канцлера, Ф. Головкіна, та титул князя для фаворита царя, О. Меншікова й для гетьмана Мазепи.[21] При тому Гуйссен зазначив, що через брак грошей, він не міг викупити княжої грамоти для Мазепи.[22]

Можливо, що Гуйссенові забракло грошей, одначе, як це виходить зі свідчень генеральної старшини та небожа Гетьмана, Андрія Войнаровського,[23] по смерті Мазепи в Бендерах, гетьман був передав Меншікову на цю ціль 3.000 дукатів.[24] Що Мазепа дійсно дав гроші Меншікову на видатки у зв'язку з цією княжою грамотою, знаходимо про це потвердження в листі самого Гуйссена з дня 8 червня 1707 р. до цісарського міністра закордонних справ, кн. Шенборна, в якому він зазначує, що Меншіков негайно вишле до Відня належну суму, як тільки буде готова княжа грамота для Мазепи.[25]

Дещо більше світла кидає на справу цієї княжої грамоти лист Мазепи до цісаря Йосифа I, який находиться в «Райхсадельсактенамт» — Австрійського Державного Архіву у Відні.[26]

У цьому без дати, (правдоподібно з 1707 р.) по-німецьки писаному листі до цісаря, Мазепа згадує на вступі про свої заслуги у війнах про-

---

[19] Про дипломатичну діяльність Гуйсена див.: H. von Glümer, Heinrich Huyssen, ein Essener Stadtkind als Gelehrter und Diplomat im Dienste Peter des Grossen, Beiträge zur Geschichte von Stadt und Stift Essen 1911, Heft No. 33.

[20] Петро ван Гавен (1715–1757), написав на осові своїх споминів (він подорожував по Росії, а опісля був пастором при данській амбасаді в Петербурзі) та записок Гуйсена цікаву працю про тодішню Росію п. н. *Nye og forbedrede Efterraetininger om det russiske Rige*, Copenhagen 1747, 2 Vols., я користувався німецьким перекладом: Anton Friedrich Büsching, „Unterschiedene Abschnitte aus neuen verbesserten Nachrichten von dem Russischen Reich . . .", *Magazin für die neue Historie und Geographie*, Halle 1776, Vol. X, pp. 279-364.

[21] Büsching, op. cit., p. 319.

[22] Ibid.

[23] Про життя та діяльність А. Войнаровського гл. цікаву працю: Любомир Винар, *Андрій Войнаровський*, Мюнхен—Клівленд 1962.

[24] Докладніше про це гл.: Михайло Возняк, «*Бендерська комісія по смерті Мазепи*», ПУНІ, (1938), Т. 46, стор. 127, 131.

[25] ADA, Russica 1-20; „. . . Comme ils m'ont envoyé la dite letre, et que V. Excellence a bien voulu se charger de la presenter à Sa Maj. Imp. je ne saurois recourir en cela qu'à Votre Excellence, laquelle je supplie aussi en cas que l'occasion se presente d'ecrire à S. A. Mr le Prince de Menzikow, de luy marquer, que S. M. J. est disposée de conferer tres gracieusement la dignité du Prince de l'Empire au General Mazepa. Sa de Alte de Menzikow m'a ecrit il y a quelque temps, vouloir m'envoyer l'argent pour cet effet, aussitost qu'il verroit par la main de Votre Excellence, que Sa. Maj. Imp. ne refuseroit point cette grace au dit Prince Mazepa . . ."; Цю частину листа опублікував Степан Томашівський у своїй статті «Мазепа та австрійська політика», ЗНТШ, (1909), Т. 92, стор. 244-245. Повний текст див. мою працю Mazepa im Lichte der zeitgenössischen deutschen Quellen, p. 101.

[26] Повний текст листа Мазепи до цісаря був вперше надрукований у моїй статті „Mazepas Fürstentitel im Lichte seines Briefes an Kaiser Josef I.", *Archiv für Kulturgeschichte*, (1962), Vol. 44, No. 3, pp. 354-356.

ти турків, зокрема про свою участь по стороні «Святої Ліґи», яку в 1684 р. зорганізував батько Йосифа І, Леопольд І, проти Оттоманської Порти. Далі Мазепа пише про своє становище та владу, яку він виконує, як гетьман України, і, покликуючись на те, що «Його Цісарський Маєстат» надав княжий титул Меншікову, сподівається, що цісар наділить й його, Мазепу, княжим титулом. З уваги на те, що у нього нема дітей, Мазепа просить наділити княжим титулом також його небожа, Андрія Войнаровського, як його наслідника.[27]

Згідно з урядовими замітками на останній сторінці Мазепиного листа, з наказу цісаря та за підписом кн. Шенборна, дня 1 вересня 1707 р. тільки Мазепі надано титул «Князя св. Римської Імперії», що зазначено також у реєстраційній книзі про надання шляхетських титулів (том XII). На тій же самій сторінці листа Мазепи є дописка „1. Sept. 1707, Nulla expeditio". На нашу думку, ця дописка походить з пізнішого часу, на що вказує інший почерк письма. Ця дописка є доказом, що Мазепі не послано княжої грамоти. Одначе, її тепер в Австрійському Державному Архіві немає, хоч її там бачив ще в 1887 р. німецький дослідник, М. Грітцнер;[28] дальша доля її невідома. Але збереглася кольорова копія княжого гербу Мазепи, що її зробив і помістив у своїй статті кн. О. В. Дабижа, нащадок по матері Дмитра Горленка, прилуцького полковника часів Мазепи, російський дипломат, член російської амбасади у Відні.[29]

Хоча княжий титул міг імпонувати Мазепі, одначе, як це слушно завважує С. Томашівський, гетьман «дивився на цю почесть підозріло, добачуючи в цьому інтриґу Меншікова, по пляну»: „promoveatur ut amoveatur."[30] Про інтриґи Меншікова довідався Мазепа з листа кн. Анни Дольської. У тому листі вона остерігала його перед Меншіковим, який «копає під ним яму і, усунувши його, сам хоче стати гетьманом».[31] Мабуть Мазепа був свідомий того, бо коли прочитав цього листа, сказав Пилипові Орликові: « . . . Я сам добре знаю, що вони задумують робити зо мною та зо всіми вами: мене хочуть задовольнити гідністю князя Римської імперії, всю старшину викоріните, наші міста забрати під свою владу, поставити в них своїх начальників та губернаторів . . . іншим разом князь Олександер Данилович (Меншіков)

---

[27] Див. текст листа Мазепи в додатку.

[28] F. Siebmacher, *Grosses und allgemeines Wappenbuch*, bearbeitet von M. Gritzner, Nürnberg 1887, Vol. I, p. 161; Я. Токаржевський-Карашевич, *«Походження і герб Гетьмана Мазепи»*, ПУНІ, (1938), Т. 46, стор. 53-63.

[29] Кн. А. В. Дабижа, *«Мазепа — князь и его шляхетскій и княжескій гербы»*, Кіевская Старина, Київ 1885, Т. XIII, стор. 716. Цю статтю в перекладі на українську мову помістив Богдан Барвінський п. н. *«Князь Мазепа і його шляхотський та князівський герб» у журналі Руслан*, Львів 1909, ч. 140.

[30] Томашівський, op. cit., p. 550.

[31] Костомаров, op. cit., p. 1490. Про це згадує також відомий російський історик, С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, М., 1962, К. VIII, стор. 215.

просив у царя для себе Чернігівське князівство, через яке він пробиває собі дорогу до гетьманства».[32]

Вже згаданий лист Гуйссена з 8 червня 1707 р. ще більше потверджує інтриґу Меншікова, який не з любови до Мезапи старався через Гуйссена приспішити у Відні надання княжої гідности Гетьманові.

Отже, хоч Мазепа був зацікавлений цим титулом, хоч би з уваги на Войнаровського, і дав Меншікову на заплату за виготовлення княжої грамоти 3.000 дукатів, (які, очевидно, «прилипли» до рук грошелюбивого Меншікова), але Гетьман не спішив отримати княжу грамоту.

До речі, твердження С. Томашівського, а за ним Б. Крупницького та О. Оглоблина,[33] що Мазепа не одержав своєї княжої грамоти з причини заходів царя через свого посла у Відні, барона Й. Кр. фон Урбіха, який просив цісаря не видавати гетьманові цієї грамоти,[34] відповідає правді. Але ці заходи цар поробив уже по переході Гетьмана на шведську сторону (24 або 26 жовтня 1708 р.). Не може бути сумніву, що в той критичний воєнний час Мазепа не старався про княжу грамоту: немає ніяких доказів на те, щоб гетьман робив які-небудь старання у Відні в цій справі. Зрештою, раз надана Мазепі княжа гідність залишається правосильною, не зважаючи на те, що гетьманові не доручено було відповідної грамоти. Надання княжої гідности Мазепі було в Европі загально відомим. Популярний німецький журнал „Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal" 1710 р., згадуючи про Мазепу, пише: «...Князь Мазепа, як начальний вождь Запорожських козаків...»[35] Урядовий англійський часопис „The London Gazette", згадуючи про перехід Мазепи до Шведів, пише: «...Ми маємо відомості з російського табору на Україні, що князь Мазепа, генерал козаків, перейшов на сторону шведського короля... Цар вже давніше вистарав для генерала Мазепи гідність князя Імперії».[36]

---

[32] Ibid.

[33] Томашівський, op. cit., 245; B. Krupnyckyj, *Hetman Mazepa und seine Zeit, 1687—1709*, Leipzig 1942, p. 159; О. Оглоблин, op. cit., p. 301.

[34] ADA, Russica 1-20; „...dass E. K. M. nachdem der Mazeppa dem Tzar meineydig worden und in schwedische Dienst übergangen ist, das über die ihm ehedessen zugedachte reichsfürstenwürde gewöhnliche diploma nit expedieren, sondern den Mazeppa, wan er sich in Hungaren retiriren würde, dem Tzar aushändigen lassen mögten ...". Пор. Томашівський, op. cit., p. 245.

[35] *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal...*, Nürnberg 1710, Vol. V, pp. 25, 170.

[36] *The London Gazette*, No. 4502, December 30, 1708 — January 3, 1709, („...We have Advices from the Russian Camp in Ukrainia that Count Mazeppa, General of the Cossacks was gone over to the King of Sweden... The Czar had been endeavoring, for some time past to procure to General Mazeppa the Dignity of a Prince of the Empire..."

Reichsakt Abschrift.

Allerdurchlauchtigster Grossmächtigster und Unüberwündlichster Römischer Kaÿser, auch zu Hungarn und Böheimb König etc.

Allergnädigster Herr, Herr.

Eur: Kaÿserl. Mays. ruhet in Allergnädigsten Andenken, ist auch sonsten der gantzen Christenheit bekandt, wasmassen nach dem durch sonderbare Göttliche providenz, ich zum Oberhaubt General und Heerführer derer über 40.000 streitbarer Mannschaft sich erstreckenden zaporovischen Cosaquen, und darzu gehörigen provincien erwehlet und gebührend confirmiret worden; Ich meine eintzige und höchste Sorge und Angelegenheit seÿn lassen, wie nicht allein die Ungläubigen Tartern und andere der Christenheit Feinde, von denen Christlichen Gräntzen zurück und kräfftiglich abgehalten, sondern auch die in der Christenheit selbst sich wieder Seiner Zaarischen Maÿestät meinem Allergnädigsten Herrn, und Dero alliirte Freunde und benachbahrte Hohe Potentaten sich herfürthuende Feinde bestritten, und gedämpffet werden möchten, darbeÿ ich meine eigene Persohn, und der unter mir stehenden Cosaquen, alle Zeit Exponiret, und mit hindansetzung Guths und Bludts denen Feinden entgegen gesetzet, dergestalt, dass ich hoffe, die gantze Christenbeit werde von meiner unermüdeten Treu und beständiger auffrichtigkeit, so ich sowohl gegen Siener Zaarischen Maÿestät meinem allergnädigsten Herrn, alss auch in sonderheit gegen Eure Kaÿserliche Maÿestät, als das höchste Haubt der Christenheit, beÿ allen Gelegenheiten an tag geleget, ein unparthaÿisch Favor alles Zeugnüss ablegen, und Euer Kaÿserliche Maÿestät dadurch dero Hohe Kaÿserliche Gnade mir zuzulegen bewogen verden, welches ich umb so viel mehr wünsche, alss Eure Kaÿserliche Maÿestät dero Christ Väterliche fürsorge und Gnaden bezeugungen nicht allein im Heÿligen Römischen Reiche sondern auch in den entlegensten Örthern der Christenheit extendiren, und ausfliessen lassen, davon der Musscowittische Printz Menschenkopf, alss ein von Eurer Kaÿserlichen Maÿestät begnadigter und declarirter Fürst des Heÿligen Römischen Reiches, ein frisches und klares Zeugnüss gebet.

Solch löbliche und andere dergleichen in Russlandt vorhandeen Exempel muthigen billig alle redliche und in der Christenheit wohl meinende Gemüther an, vor Euer Kaÿserlichen Maÿestät und dero höchstes Ertzherzogliches Hauss Guth und Bludt auff zu setzen, umb gleichmässiger hohen Kaÿserlichen Gnaden theilhafftig zu werden.

Wie wohl ich nun wegen meiner Nation und Geburth das Glück nicht habe, unter Euer Kaÿserlichen Maÿestät Hohen Direction und Befehlich zustehen, so flattirre ich mich doch, in der allerunterthänigsten Treue und beständiger Auffrichtiger Devotion gegen Eure Kaÿserliche Maÿestät niemanden in der Welt nachzugeben, allermassen ich solches in allen Occassionen bisshero erwiesen zu haben, in meinem Gewissen versichert bin;

Solchem nach, und da Eure Kaÿserliche Maÿestäts Gnaden ausfluss Universal und durch die gantze Welt zu gehen pfleget, nehme ich die Freÿheit, Eure Kaÿserliche Maÿestät allerunterthänigst hirmit zu bitten, selbige wolten allergnädigst geruhen mich mit der Hohen Würde eines Fürsten des Heÿligen Römischen

Reichs zu begnadigen und deshalb ein Kaÿserliches Diploma ausfertigen zu lassen, und weil ich vor mich selbst keine Leibes Erben habe, meinen Vettern der würklich in Pohlen unter mich commandierenden Generalen von Woinarowskÿ Mazepa, solcher fürstlichen Würde zugleich mittheilhafftig werde, und auff seine descendenz fortpflanzen möge;

Ich lebe der tröstlichen Zuversicht und Hoffnung, Eure Kaÿserliche Maÿestät werden in allergnädigster Behertzigung obangezogener Motiven, und dass ich nebst meinen Cosaquen als eine Vormauer der gantzen Christenheit, uns willig beÿ allen Vorfallenheiten gebrauchen lassen und künfftig noch ferner also thun werden, dieses mein allerunterthänigstes Suchen in Gnaden annehmen und dero Hohe Kaÿserliche Gnade mir hierin wiederfahren lassen, allermassen ich darumb hiermit allerunterthänigst bitte, und in beständiger Treue Devotion und allerunterthänigsten Respect verharre.

Euer Kaÿserlichen Maÿestät

allerunterthänigster
Johannes Mazepa
Ihro Zaarischen Maÿestät geheimber Rath und General, Ritter des Musskowittischen Ordens S. Andreae, der Zaporowischen Cosacken, Fürst und Feldherr.

Mazepa — Fürstenwürde resolo 1. Sept. 1707
nulla expeditio

An
die Römische Maÿestät auch zu Hungarn und Böheimb Königliche Maÿestät
allerunterthänigste bitte mein
Johannes Mazepa
umb allergnedigste Conferirung der Reichsfürstlichen Dignitaet.

expeditur exspeciali
S. C. Mtis. mandato ad
supplicantis pronum
solum
datum
1. Septembris 1707.
Schönborn.

Fürstenstand blos für seine Person
Wien 1. September 1707.
Fürst Mazepa
Johannes
russisch geheimer Rath
General, Fürst und Feldherr der
Kosacken.

expedᵃ ex speciali S.C. Mtis mandato
[illegible] V:
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible] 1707.

[illegible] Mazepa.

[illegible]

An
Der Römischen Kayser[l.] auch
zu Hungarn und Böheimb
Königl. Mayt.

allerunterthänigste [illegible]

[illegible]

Joannes Mazepa

[illegible]

Allerdurchlauchtigster, Großmächtigster und Unüberwindlichster Römischer Kayser, auch zu Hungarn und Böheimb König.

Allergnädigster Herr, Herr,

Euer Kays. Mayestät ist in Allergnädigsten Andenken [illegible] der ganzen Christenheit bekandt [illegible] Gottes providenz [illegible] General und [illegible] über 40000 [illegible] Mannschafft [illegible] Zaporovischen Cosaquen, [illegible] Provincien [illegible] confirmiret worden [illegible] nicht allein die ungläubigen Tartern und andere der Christenheit feinde [illegible] abgehalten, sondern auch [illegible] meinem Allergnädigsten Herrn [illegible] Potentaten [illegible]

Наші ювілеї

Н. Полонська-Василенко

МИКОЛА ПРОКОПОВИЧ ВАСИЛЕНКО — ЙОГО ЖИТТЯ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

ВІД РЕДАКЦІЇ:

В століття народження академіка *Миколи Прокоповича Василенка* (1866—1935), визначного українського історика, громадського і політичного діяча, друкуємо праці проф. Наталі Полонської-Василенко і проф. Олександра Оглоблина, присвячені його життю і творчості. В цьому числі журнала вперше друкуємо також спогади акад. М. Василенка «Історія мого приват-доцентства» та бібліографію його творчости.

*

Микола Прокопович Василенко закінчив Дорпатський університет у 1890 році. Він був учнем відомого професора Олександра Брікнера, який багато дав йому для методології наукової праці. Микола Прокопович, його кращий учень, був намічений для підготовки до наукової діяльности. Проте виїзд професора Брікнера за кордон (у зв'язку з русифікацією університету) став на перешкоді реалізації цього пляну.

Року 1890 Микола Прокопович переїхав до Києва. Він слухав у Київському університеті лекції професорів — В. Б. Антоновича, І. В. Лучицького, М. Ф. Володимирського-Буданова і в 1892 році, разом з М. С. Грушевським, приступив до маґістерських іспитів. Темою для дисертації вибрав він «Землеволодіння на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв.». За керівника для своїх студій обрав він О. М. Лазаревського. Лазаревський не мав офіційної академічної посади, був членом Київської Судової Палати, але був виключним знавцем історії Лівобережної України XVII—XVIII ст., знав її архіви, мав власну багату збірку документів та велику українознавчу бібліотеку. Усе це було відкрите для М. П. Василенка. З того часу тісна дружба зв'язала двох істориків, не зважаючи на велику різницю літ.

Іспити розпочав М. П. Василенко дуже добре, але хвороба не дозволила йому закінчити їх. Мрії на приват-доцентуру не здійснилися. Це була дійсна трагедія для Миколи Прокоповича. Йому довелося шукати заробітків, бо він мусів підтримувати батьків, утримувати в Києві сестру-гімназистку та брата-студента. Він взяв лекції в середніх школах і писав статті до Енциклопедичного Словника Брокгауза та Ефро-

на. Написано було ним кілька сот статтей з історії України та Росії, великих та малих, здебільшого за підписом «Н. В.». Деякі з них мали наукове значення, якого не втратили вони й до наших часів: «Козаки», «Магдебурское право», «Уния и уніатская церковь», «Литовско-Русское государство», тощо.

Крім праці для заробітку, Василенко в 1890-х роках багато працював науково. У «Кіевской Старинѣ» він надрукував чимало статтей та рецензій й виступав із доповідями в Історичному Т-ві Нестора-Літописця, тощо. У цих роках, розшукуючи матеріяли для своєї дисертації, яку він продовжував писати, він багато працював в архівах України: київських, харківських, чернігівських, полтавських.

Знайомство з організацією обласних архівів привело його до переконання, що конче потрібно організувати на Україні великі центральні архіви. Цьому питанню присвятив він спеціяльну статтю в «Кіевской Старинѣ».[1] Вона викликала відповідь професора Д. І. Багалія, який обороняв децентралізацію архівів. Наприкінці свого життя Д. І. Багалій примушений був змінити свої погляди на організацію архівної справи. Поштовх для статті М. П. Весиленка дала сумна подія в Чернігові. Там переховувалася частина відомого Рум'янцевського Опису Гетьманщини. Чернігівський губернатор Анастасіев «подарував» її Російській Академії Наук. З приводу цього Микола Прокопович писав О. М. Лазаревському: «Київський університет проворонив Рум'янцевський опис».[2] Василенко вживав заходів для передачі Київському університетові документів манастирів Чернігівщини, що переховувалися в архіві Чернігівської Казенної Палати. За порадою Лазаревського, Василенко писав про це кураторові Київської шкільної округи, професорові В. Б. Вельяминову-Зернову, і, внаслідок того, ці документи були передані до Київського Центрального архіву давніх актів. Передано було, завдяки заходам Василенка, також кілька приватних архівів, зокрема архів Скоруп.[3]

Пізніше, року 1918, коли Василенко став міністром освіти, в «доповідній записці», що він подав на початку травня гетьманові, було зазначено умови, на яких він погоджувався прийняти цей пост. У цій записці стояла вимога заснування Національного Архіву; в ньому мали бути зосереджені архівні матеріяли до історії України, розкидані досі по різних провінціяльних архівах».[4]

Друга половина 1890-х років позначилася в громадському життю Киева спробою створити власний орган: року 1894 група українських діячів придбала газету «Киевское Слово», і Василенко брав активну участь у редакції її. Але справа не пішла, і року 1897 та ж група гро-

---

[1] *«К. Стар.»*, 1892, т. 39.

[2] Василенко має на увазі К. Центральний архів Стародавніх Актів, що містився в будинку Університету.

[3] *«Український Археографічний Збірник»*, т. II.

[4] Д. Дорошенко. *Історія України*, т. II. 1917—1923 рр. Ужгород, 1930, стор. 365-366.

мадських діячів заснувала власну газету «Киевские Отклики». За умовами часу видавалася вона російською мовою, але змістом була це українська газета. Участь у газеті брали І. Лучицький, В. Науменко, Є. Ківлицький, Г. Александровський, С. Ефремов, М. Могилянський, С. Петлюра, О. Саліковський, М. Старицький, О. Черняхівський, Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, В. Короленко та інші діячі. Фактичним редактором газети був М. Василенко.[5] Коли почалася реакція року 1906, багато редакторів ліберальних газет було притягнуто до судової відповідальности. Зазнав репресій і Василенко. Року 1906 його було заарештовано, а пізніше віддано до суду й засуджено на рік ув'язнення, яке відбув він у Петербурзі, в «Хрестах» — тюрмі для політичних злочинців.[6] Передбачаючи, що через ув'язнення він не матиме можливости працювати в школі, він встиг перед ув'язненням скласти іспити в державній комісії на правничому факультеті в Новоросійському (Одеському) університеті і дістав право бути адвокатом. Перебування в «Хрестах» використав він для підготовки до маґістерських іспитів на історично-філологічному факультеті.

Року 1911 Василенко закінчив маґістерські іспити в Київському університеті і дістав право бути приват-доцентом. Він одразу розпочав працю над дисертацією «Маґдебурзьке право в Україні». На 1913 рік заповів він курс: «Історія козацтва». З приводу праці в університеті М. П. Василенко писав свойому другові, професорові Московського університету, Д. М. Петрушевському: «Викладати я буду лише історію Литви, Західної Руси, України і литовсько-руське право, не втручаючись в сферу Московської Руси» (лист 2. XI. 1912 року).[7]

Проте й цього разу Микола Прокопович не дістав приват-доцентури.[8] У січні 1913 року куратор шкільної округи проф. О. М. Деревицький поставив вимогу Миколі Прокоповичу відмовитися від читання лекцій. Цю вимогу мотивував він тим, що в курсі лекцій, який влітку 1911 р. М. П. Василенко читав в Полтаві, на курсах Українознавства для земських вчителів, він підтримує концепцію М. Грушевського. Довелося Василенкові лекції не читати, а, за тодішнім законом, приват-доцент, який протягом двох семестрів не читав лекцій, втрачає приват-доцентуру. Історія набрала широкого розголосу. Василенка запрошували перейти приват-доцентом до московського й петербурзького університетів, але він не схотів виїздити з Києва. Коли почалася революція й відкрилися архіви різних відомств, брат Миколи Прокоповича, К. П. Василенко, що був комісаром Києва, знайшов в архіві Куратора шкільної округи приватного листа Деревиць-

---

[5] Н. Полонська-Василенко. *Цензурові утиски на Україні. «Україна»* Париж, 1952, ч. 7 стор. 511-516.

[6] Уривок із спогадів М. П. Василенка, що друкується тут, торкається цього епізоду.

[7] Н. Полонська-Василенко. *М. П. Василенко.* «Голос Державника», 1947, ч. 6, стор. 11.

[8] С. Наріжний. *М. П. Василенко і його наукова діяльність.* Львів, 1936, стор. 6.

кому ректора університету, професора М. М. Цитовича: надсилаючи офіційне прохання затвердити Василенка приват-доцентом, він «приватно» писав: «Василенко є одним з представників українського сепаратизму. У цьому дусі були побудовані його лекції з історії південної Руси... в Полтаві. В основу своїх лекцій поклав він ідеї... Грушевського. Та-же солідарність з ідеями Грушевського в нещодавно надрукованій рецензії на цю працю Грушевського «Історія України»... При такому ставленні до українського питання я не можу визнати бажаним залишити його в колі викладачів університету, особливо як викладача російської історії». Ця вимога ректора була несподівана: в університеті викладали свідомі українці: В. У. Перетц, А. М. Лобода, Г. Г. Павлуцький, І. І. Огієнко та інші. Але це був факт, з яким Микола Прокопович не міг боротися.[9]

Василенко примушений був змінити професію. Він став присяжним повіреним Одеси, а потім — Києва, і здобув собі пошану, але він не любив цієї діяльности. Не маючи офіційної наукової посади, Микола Прокопович займав видатне місце в науковому світі. Він був членом багатьох наукових товариств Києва; Нестора-Літописця, «Любителей социяльных знаний», Старого Києва, Охорони пам'яток старовини, а головне, Українського Наукового Т-ва, де був заступником голови М. С. Грушевського та головою історичної секції. Крім того він був членом Львівського НТШ. У той же час був членом різних громадських організацій, зокрема «Старої Громади», ТУП, а також кадетської партії. Але це заважило його науковій діяльності.

Року 1914 почалася війна і Київ став «близьким запіллям». Це покликало до життя нові організації: в'язниці були переповнені закладниками, полоненими, українська громадськість широко організувала допомогу їм. Далі з'явилося «Об-во помощи населению Юга России», — під цією російською назвою діяло українське товариство допомоги українському населенню. А далі — «Тат'янінський комітет» з його школами, притулками, їдальнями. Рівночасно діяли союзи — Воєнно-Промисловий, Земський, міст, тощо. Микола Прокопович брав участь у всіх цих організаціях. На його помешканні ТУП інформував члена Державної Думи В. Обнінського про становище українців.[10] З А. В. Ніковським та В. П. Науменком Микола Прокопович їде до Москви, і в ряді доповідей та інтервенцій вони інформують російські ліберальні кола про становище України. В листі до Д. М. Петрушевського від 2. XI. 1915 р. писав Микола Прокопович: «Життя захоплює мене своїми колесами, і я якось нервово працюю: то з головою віддаюся громадським інтересам, то на час поринаю в науку».[11]

---

[9] Н. Полонська-Василенко, «Голос Державника», ч. 6 стор. 11-12.

Н. Полонська-Василенко, *Академік М. П. Василенко,* «Віра й культура» 1956, ч. 3, стор. 13.

[10] Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє минуле,* ч. I, стор. 29-31.

[11] Н. Полонська-Василенко, «Голос Державника», ч. 6 стор 16.

З початком революції становище М. П. Василенка змінилося: правничий факультет Київського університету обрав його на катедру історії українського права; крім того, він був професором Вищих Жіночих Курсів, Комерційного інституту, Правничого інституту, Народного університету. Він читав курси історії України й історії українського права. Але знову його захопила громадсько-адміністративна діяльність: куратором Київської шкільної округи, потім товаришем міністра народньої освіти Тимчасового уряду в Петрограді, генеральним суддею за Центральної Ради.[12] Тільки уривково міг він повертатися до науки.

Інше становище склалося за гетьманату, коли М. П. Василенко, як міністер освіти міг реалізувати свої наукові прагнення. У записці, що її він подав на початку травня 1918 року гетьманові, він накреслив свої дезидерати й вимоги: заснувати 4 українські університети, українізувати всі типи шкіл, заснувати Академію Наук, заснувати національні бібліотеки, архів, музей, театр. Програма була завелика для короткого часу гетьманату, але значна частина цих плянів була реалізована.[13]

З 1920 року почалася нова ера життя Миколи Прокоповича. Року 1918 було засновано Українську Академію Наук. Заснування її було головним завданням його, як міністра, і перший склад академіків розумів його заслуги в цій справі. Перше спільне Зібрання одноголосно ухвалило надіслати Василенкові гарячу подяку за те, що він клопотався, як міністер про заснування Української Академії Наук і тим записав своє ім'я нестертими літерами в історії Академії».[14] Року 1920 М. П. Василенка було обрано на дійсного члена Академії Наук, і з того часу до смерти він присвятив усі свої сили Академії Наук.

Тоді ж, року 1920 Василенка було обрано на голову Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права; року 1922 його було обрано Президентом Академії, але советський уряд не затвердив цього обрання. Того ж 1922 року його було обрано Головою Соціяльно-Економічного Відділу ВУАН, і він залишався на цьому посту до советської реорганізації Академії Наук. Перед ним розкрилися широкі можливості наукових дослідів у царині історії українського права та видавничі перспективи. За редакцією М. П. Василенка було надруковано 6 томів «Записок III Відділу» та та 8 томів «Праць» Комісії для виучування історії права. По одному тому обох видань було конфісковано й вони в світ не вийшли.[15]

Треба згадати про участь Миколи Прокоповича, як видатного правника, в комісії, що вирішувала долю Литовської Метрики, величезного архіву Литовсько-Руської держави, який переховувався в Моск-

---

[12] Н. Полонська-Василенко, там же, стор. 16.
[13] Д. Дорошенко, *Історі України,* т. II, стор. 365-366.
[14] Н. Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук,* I, Мюнхен 1955, стор. 15.
[15] Н. Полонська-Василенко, там же, I, стор. 36-37.

ві і на якій претендував уряд Польщі. У 1924 році його було запрошено до Москви для участи в експертній комісії, де брали участь, крім Василенка, Ю. В. Готье від РСФСР; В. І. Пічета від Білорусі.

Проте політичні умовини були несприятливі для наукової праці М. П. Василенка. Року 1923 почався політичний процес «Центра дій», до якого було притягнуто й академіка Василенка, і він був засуджений. Тричі Академія Наук клопоталася про звільнення його.[16] Прохання не мали наслідків. У 1924 році Василенка було амнестовано, але він залишився до кінця «одіозним» в очах уряду, а крім того, з в'язниці виніс він тяжку нервову хворобу, яка, чимраз збільшуючись, позбавляла його можливости працювати. 3 жовтня 1935 року Василенко упокоївся.

Я подала хронологічну сильветку життя М. П. Василенка. Зупинюся тепер на його наукових працях.

Якщо треба було б зазначити наукову галузь, в якій дав Василенко найбільше, то треба визнати, що то була археографія. Вже була мова, що з перших років наукових студій М. П. Василенко розпочав досліджувати архіви України. Дуже важливим виданням його було «Генеральне слідство про маєтності Гетьманщини 1729—1730 рр.» 1892 року надрукував він «Слідство Київського полку,[17] р. 1893 — Гадяцького полку,[18] р. 1901 — Ніженського полку[19] і р. 1909 — Чернігівського полку.[20]. П'яте «слідство» — про Стародубський полк — було в значній мірі підготовленим до друку, але він передав його К. О. Лазаревський, і воно вийшло за її редакцією року 1929.[21] Таким чином з 10 полків Гетьманщини М. П. Василенко видав або підготував до видання п'ять. Видання цих «слідств» було великою заслугою М. П. Василенка. До цього треба додати «Екстракти из указов, инструкций, учреждений 1786 року».[22]

Пізніше, року 1911, Василенко надрукував «Записку о непорядках в Малороссии» Г М. Теплова.[23] Цей цікавий документ надрукував вперше П. Куліш, але в скороченому вигляді. Василенко надрукував його повністю й додав пояснення про характер його. Він вважав, що «Записка» Теплова відіграла важливу ролю в історії України й дала російському урядові підстави для скасування автономії України.

За часи перед революцією, не зважаючи на несприятливі умовини Василенко працював над підготовкою до друку «Актових книг судів Лівобережної України». Цей том загинув під час революції. Одночасно

[16] Н. Полонська-Василенко, *Процес Центра дій.* Мюнхен, 1955 р.

[17] *«Чтения в Истор. об-ве Нестора Летописца».* К. 1892, кн. VII.

[18] Видання Полтавского Губ. Статистич. Комитета, Полтава 1893.

[19] Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, т. I, 1901. Чернігів, т. I, 1901.

[20] Там же, т. III, Чернігів 1909.

[21] «Український Архів», т. I, К. 1929.

[22] «Материалы для истории...» Чернігів, 1902, т. II.

[23] «Записки Укр. Наук. Тов.», Київ, кн. IX, 1911 р.

збирав він матеріяли до видання «Актів до історії манастирського землеволодіння на Лівобережній Україні»; рукопис цієї збірки цілком готової до друку, залишився в бібліотеці Миколи Прокоповича і в 1943 році, разом з іншими матеріялами, був переданий до Бібліотеки Української Академії Наук. Тоді ж Микола Прокопович брав участь у виданні «Щоденника» Якова Марковича, що його готував до друку В. Модзалевський в «Жерелах до історії України».[24]

Під час праці в Академії Наук, крім загальних видань, Микола Прокопович опрацював дві великі збірки документів: «Матеріяли до історії українського права»,[25] де подано було низку важливих документів до історії судівництва на Гетьманщині в кінці XVII в. До всіх документів подав він відповідні коментарі. Друга збірка, що її видав Василенко, складається з 65 документів, які торкаються переважно історії Києва, його господарства, цехів, тощо.[26]

Крім того була підготовлена до видання двотомова збірка ґрамот Маґдебурзького права міст України. До цієї збірки Микола Прокопович написав велику передмову. З цієї збірки біля 2 аркушів вже було надруковано,[27] але решта видання загинула у видавництві Академії Наук у страшні роки 1933—1936.

Під редакцією М. П. Василенка Комісія для виучування історії права мала також підготувати 6-ти томовий «Корпус документів українського права», починаючи від договорів Київської Руси з греками. Але цей плян не пощастило здійснити: на перешкоді стала руйнація Академії Наук, головно — її гуманітарних відділів, що сталося в 1930-их роках.

Поруч з археографічними виданнями М. П. Василенка, треба поставити низку його статтей, в яких він коментує та досліджує документальні джерела.

У першу чергу, це були праці, присвячені історії та правному становищу селянства (та козацтва) в Україні. Зокрема такою мала бути його дисертація «Землеволодіння на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв.» Доля її була сумна. Автор не встиг написати її, а під час трусу 1906 р. матеріяли дисертації були приведені в такий стан, що

---

[24] Н. Полонська-Василенко, «Голос Державника», ч. 6. стор. 14.

[25] *«Матеріяли до історії українського права»*, т. І, К. 1929.

[26] *«Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв.»*, «Український археографічний збірник», т. І, К. 1926.

[27] На мою замітку про долю цих аркушів («Україна», Париж, 1951, ч. 5), проф. А. І. Яковлів відповів так: «Джерела Маґдебурзького права» М. Василенка... цих коректурних аркушів (див. «Україна», ч. 5, стор. 340, прим. 4) були тільки два перших із збірки, та й то останній неповний. За згодою проф. Н. Д. Полонської-Василенко, я передав ці аркуші для надрукування Інститутові дослідження маґдебурзького права, що недавно був заснований маґістратом міста Маґдебурґу... це було року 1944, а як розпорядився Інститут з цими аркушами, чи надруковано їх, чи ні, мені невідомо... А. Яковлів *«Україна»*, Париж, 1951, ч. 6, стор. 496.

він вже не зміг дати з ними ради. Дуже цікаві були статті російською мовою, вміщені в ювілейних московських виданнях: «Прикрепление крестьян в Малороссии»[28] та «Крестьянский вопрос в Юго-Западном и Северо-Западном крае при Николае I и введение инвентарей»: це була одна з перших спроб дати ґрунтовну правну аналізу Бібіковських інвентарів.[29] З ними зв'язана передмова М. П. Василенка до II видання клясичної праці О. М. Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне».[30] Характерна для методи автора стаття «Первые шаги по введению в Черниговской губернии положения 19 февраля 1861 года».[31] Вона побудована на матеріялах Чернігівського Губерніяльного «по крестьянским делам присутствия», де зберігалися акти, протоколи засідань, тощо. Допомогли авторові в цьому відношенню спогади діяча селянської реформи О. М. Лазаревського. Наближалася до цих статтей своїм змістом остання праця М. П. Василенка, що залишилася не закінченою — «Правне становище козацтва на Україні після 1783 року».

Серед статтей, присвячених дослідженню соціяльних питань, дуже цікава стаття «Павло Полуботок». Автор розглядає історію Полуботка не з погляду його особистости чи його політичних прагнень, а подає її в аспекті складних соціяльних та економічних умов України початку XVIII століття.[32]

Важливі студії М. П. Василенка історично-правничого характеру. Перше місце серед них належить статті про Конституцію Пилипа Орлика 1710 року. Василенко вперше висловив погляд, прийнятий тепер нашими істориками, що Бендерська конституція була виявом перемоги старшини над гетьманом.[33]

Дуже цікава також стаття «Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст.», присвячена праці бунч. тов. Федора Чуйкевича: «Суд і розправа».[34] До цих праць близько підходять своїм характером: «Правне положення Чернігівщини за польської доби»,[35] «Територія України в XVII ст.»,[36] та «Права, по которым судится малороссийский народ,[37] як джерело до історії державного права України XVIII стол.». Дуже важлива ширша студія «Як було скасовано Литовський Статут. З історії кодифікації західньо-руського та українського права».[38]

---

[28] «Велика реформа», вид. Ситіна, М. 1911, т. I.
[29] Там же, т. IV, М. 1911.
[30] Київ, 1908.
[31] «К. Стар.», 1901, кн. III, IV, XI.
[32] «Україна», 1925, кн. 6.
[33] «Ученые Записки Института Истории Российской Ассоциации Научно-иследовательских институтов общественных наук. (РАНИОН)», М. 1929, т. IV.
[34] «Записки НТШ», т. 138-149, Львів, 1925.
[35] «Чернігів та Північне Лівобережжя», К. 1928.
[36] «Ювілейний збірник на пошану акад. Багалія», К., 1927.
[37] «Ювілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського», т. I, К. 1928.
[38] «Зап. Соц.-економ. відд. ВУАН», т. II-III, 1926.

Окреме місце займає стаття «Кремінецький ліцей і Університет св. Володимира».[39] У цій статті М. П. Василенко подав докладну історію заснування Кремінецького ліцею, перенесення його до Києва й заснування на основі його університету св. Володимира. Праця ця має свою історію: на підставі Ризького договору Польща здобула право одержати всі польські культурні цінності, що їх було колись вивезено російським урядом. До них польські представники залічували велику частину бібліотеки старого київського університету. Розвідка М. П. Василенка довела безпідставність цих претенсій.

Микола Прокопович писав мало загальних праць; здебільшого все, що писав він, мало характер більших, або менших нарисів, присвячених певним питанням. З більших праць його треба зазначити велику (590 сторінок) книгу «Очерки по истории Западной Руси и Украины»;[40] вони присвячені двом основним питанням — козацтву та Берестейській унії. Книга написана була дуже добре і відіграла значну ролю в справі поширення відомостей про Україну XVI—XVII ст. Велику статтю «Малороссия» вмістив М. П. Василенко в словнику Брокгауза та Ефрона. Досить велику статтю про Литовсько-Руську державу надрукував він в книзі Пфлуґа та Гартунґа. Історію дослідження українського права в цілому дали передмови Василенка до всіх випусків «Праць» Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права.

Окреме місце серед творів Миколи Прокоповича треба відвести статтям, що присвячені різним діячам України: меморіяльні статті, некрологи, тощо. Найбільше статтей присвятив він О. М. Лазаревському. Особливе значення має стаття з приводу 25-ліття смерти Лазаревського. Ця стаття написана на підставі вивчення документів, листів Лазаревського та до нього, власних спогадів автора, тощо, й подає не лише образ великого історика Гетьманщини, але й характеристику цілої доби історії України та її культури.[41] Такий же характер мають статті, присвячені О. М. Бодянському,[42] Б. О. Кістяковському,[43] І. М.

---

[39] «Зап. соц.-економ. відд.», т. I, 1923.

[40] К. 1906, 590 стор. Можна згадати ще люксусове видання «Історія кабардинського народа», але вона не зв'язана з Україною й була написана тільки задля заробітку.

[41] О. М. Лазаревський (1834—1902) *«Матеріяли для його біографії»*, «Україна» 1927, кн. 6. Раніш було надруковано: *О. М. Лазаревський (Некролог)*, «К. Стар.» 1902, т. 77. *Памяти В. Тарновского, А. Лазаревского и Н. Шугурова*. Там же, 1902, т. 78. *Памяти поч. члена А. М. Лазаревського*. «Чтения в об-ве Нестора.» К. 1903, кн. XVII. Передмова до праці Ал. Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783)» К. 1908.

[42] *«Двадцатипятилетие со дня смерти О. Бодянского»*, «К. Стар.», 1902, т. 78. *«Йосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии»*. К. Стар.» 1903, січень-травень, жовтень-грудень. *О. Бодянський і його поетична творчість*, «Україна» 1914, V.

[43] *Академік Б. О. Кістяковський* «Зап. Соц.-екон. Відд.», т. I, К. 1923.

Каманіну,[44] І. М. Балинському.[45] Серед них виділяється своїм ліризмом і теплою симпатією до особи, якій присвячено некролог — стаття про О. І. Левицького.[46] Взагалі ця група праць Миколи Прокоповича залишиться цінним джерелом до історії України останньої чверті XIX та першої чверті XX ст. Не перелічую тут статтей з історії України, що були надруковані в газетах, енциклопедичних словниках Брокгауза та Ефрона і Ґраната, в часописах «Украинская Жизнь», тощо.

М П. Василенко написав дуже багато рецензій — в «Киевской Старине», в газетах (зокрема в «Кіевс. Откликах», в «Записках Соц.-екон. відділу ВУАН», в «Працях» Комісії» історії права, тощо. Нерідко рецензії перетворювалися на наукові статті. Такі були, напр., рецензії Василенка на книжку о. Г. Сорокина про населення містечка Дмитровки;[47] рецензія на книгу В. І. Маслова про Рилеева;[48] рецензія на книгу В. С. Іконникова «Опыт русской историографии т. І»,[49] та інші. Деякі рецензії мають розмір до 20—25 сторінок. Грунтовна рецензія Василенка на книгу М. Є. Слабченка викликала полеміку між ними.[50] Праці В. О. Мякотіна були приводом до написання великої статті про історіографію України.[51] Взагалі в працях М. П. Василенка та його рецензіях подано докладну бібліографію і це дало С. Наріжному підставу вважати історіографію головним фахом Василенка.[52]

Тяжко підрахувати число праць М. П. Василенка. На перешкоді стоїть те, що в енциклопедичних словниках Брокгауза та Ефрона[53] і Ґраната, де він вмістив багато статтей, він здебільшого підписувався не повним прізвищем, а літерами «Н. В.», «М. В.»; крім того він мав, так би мовити, «тимчасові» псевда: наприклад, полеміка з проф. М. Флоринським була підписана «Обыватель» і т. д. Співробітник Миколи Прокоповича в «Киевских Откликах» та інших газетах, С. О. Буда склав бібліографію статтей Миколи Прокоповича в «Киевских Откликах». Він розшифрував псевдо, порівнював мову, пригадував вислови Миколи Прокоповича — зробив те, чого більше вже ніхто не зробить. Він довів авторство понад 200 статтей.

Підсумовуючи приблизно все, що надрукував М. П. Василенко, можна вважати, що ним написано біля 500 праць.

---

44 *Наукова діяльність І. М. Каманіна,* там же, т. II-III, К. 1926.

45 *Пам'яті І. М. Балинського.* «Праці для виучування історії ... права», вип. III, К. 1927.

46 *Академік О. І. Левицький.* «Зап. Соц.-екон. Відд.», т. I, К. 1923.

47 *Свящ. Г. Сорокин. Местечко Дмитровка,* «К. Стар.», 1891, т. 32.

48 «Украинская Жизнь», М. 1914, кн. 3.

49 «Киев. Стар.», 1893, т. 41.

50 «Зап. НТШ», 1912, т. 108, 1913 т. 109, 113.

51 *«К истории Малорусской историографии»,* «К. Стар.», 1894, т. 47.

52 С. Наріжний, *М. П. Василенко...* стор. 20-24.

53 С. Наріжний, в своїй брошурі *М. П. Василенко...* стор. 16-17 подає майже повний реєстр більших статтей, що Василенко надрукував в словнику Брокгауза та Ефрона.

Закінчуючи цей стислий огляд життя та наукової діяльности Миколи Прокоповича Василенка, хочу додати кілька слів про його методу праці. Він мав виключну пам'ять, був винятковим ерудитом, але виписок, нотаток з прочитаної літератури майже не робив. Не писав він також «чернеток». Найбільші свої праці писав він відразу, без поправок, без змін. Писав він на машинці й навіть не завжди з копіями. Копії ці він нищив після того, як працю було надруковано. Він довгий час підготовляв працю, у всіх деталях обмірковував її, і після того сідав за машинку і здебільшого дуже швидко писав статтю. До такої системи привчила його багатолітня праця в газеті, де він мусів швидко давати статті. Така метода праці відбилася на тому, що науковий архів Миколи Прокоповича був дуже малий. По суті, в ньому не було «не закінчених праць». Зате особистий архів, що залишився після смерти Миколи Прокоповича, мав багато документальних матеріялів, зокрема величезну збірку листів до нього. Він провадив велике листування: листи до М. С. Грушевського, наприклад, які передала мені після смерти Миколи Прокоповича, донька М. С. Грушевського, Катерина Михайлівна, нараховували кілька сот — з 1890 року й до 1917 року. Так само було кілька сот листів акад. Д. М. Петрушевського, багато листів В. О. Мякотіна, акад. В. І. Вернадського, тощо. Все це було передано до Української Академії Наук і в совєтській літературі була згадка про «архів академіка М. П. Василенка». Дальша доля його мені не відома.

Мемуаристика

Микола Василенко

ІСТОРІЯ МОГО ПРИВАТ-ДОЦЕНТСТВА

*(Уривок із спогадів)**

I

Різдвяні Свята 1905 року, як завжди, провадив я у батьків на селі, в Єсмані.

Наприкінці 1905 року залишився я єдиним редактором «Киевских Откликов»: М. В. Ратнер все більше захоплювався активною політичною працею, мало часу бував в редакції й тільки іноді вміщав в газеті «передові» статті та фейлетони за підписом — М. Борисов.

Обов'язки секретаря редакції виконував О. Ф. Саліковський; він, разом із проф. В. Я. Железновим, підписував газету, як відповідальний редактор.

Мирно в сільській тиші, зустрів я 1906 рік і хотів залишитися на селі до Водохрищ. Але другого, або третього січня одержав я тривожну телеграму від О. Ф. Саліковського. Він категорично вимагав, щоб я повернувся. Справа була така: О. Ф. Саліковського було притягнуто до відповідальности й цензор О. О. Сидоров наказав зняти підпис Саліковського з газети, як відповідального редактора.

Я приїхав негайно до Києва. Правда, залишився другий відповідальний редактор — проф. В. Я. Железнов, але за умовою він відповідав тільки за економічний відділ. Так було повідомлено й цензора О. О. Сидорова. Треба було шукати іншого редактора. Затягати справу було неможливо тому, що Сидоров підготовив закриття «Киевских Откликов» і намагався всіма засобами псувати газеті, бо був переконаний, що газету протегує правитель канцелярії Київського генерал-губернатора Н. В. Молчанівський.

Тоді ще не було звичаю висувати на пост відповідального редактора осіб мало примітних, нецікавих для адміністрації. Тому в Києві багато видатних діячів, як проф. І. В. Лучицький, В. П. Науменко та інші сіли на лаву підсудних, як відповідальні редактори.

Знайти відповідального редактора для «Киевских Откликов» було дуже тяжко. Проте, час не чекав і О. О. Сидоров щодня нагадував про це. Тому я, зважаючи на настирливі переконання товаришів по виданню, погодився прийняти обов'язки відповідального редактора «Киевских Откликов».

---

* Мову спогаду зберігаємо в первісному вигляді. *Редакція.*

Цей крок був дуже невдалий. Не пройшло двох тижнів, як я був притягнений до відповідальности. Далі було закрито «Киевские Отклики» за розпорядженням міністра внутрішніх справ Дурново, переведено обшук та повну руйнацію видання. Мене було заарештовано, але через два тижні звільнено. Про це я сподіваюся розповісти іншим разом.

Природно, що моїм захисником на суді став мій товариш по редакції — М. Б. Ратнер. Він тримався системи затягування процесу. Він сподівався, що в зв'язку з відкриттям Державної Думи, буде оголошена загальна амнестія. Плян цей не здійснився. Затягання справи тільки пошкодило. Сенатор Кравцов, що був в той час головою департаменту Київської Судової Палати та головував під час листопадової сесії, вважав, як мені переказали, що моя справа несерйозна і що суд скінчиться виправданням. Проте, через два місяці, новий склад суддів, в січні 1907 року, засудив мене на рік ув'язнення в фортеці.

II

У зв'язку з новим становищем з'явилися нові турботи. Державна служба стала неможлива для мене. Я не хотів негайно відбувати кару. Усі радили мені затягати справу. Тоді ширилися чутки про можливе полегшення в справах преси. Крім того мої особисті справи не давали мені можливости негайно відійти від світу. Я став відтягати час відбування кари. Було подано касаційну скаргу до Сенату, цілком безпідставну, бо не було мотивів для касації вироку Палати. Але скарга відтягла термін ув'язнення місяців на три. Далі почалися звичайні «захорування», медичні обслідування, відсутність з Києва, і я тільки через півтора року після вироку, в жовтні 1908 року, сів на 9 місяців в Петербурзьких «Хрестах». Чверть терміну — з 12-ти місяців — було скорочено тому, що я відбував кару в фортеці не в загальній камері, а в камері для одної людини (в «одиночці»).

Не зважаючи на те, що я скінчив Історико-філологічний факультет Дорпатського (пізніше Юр'ївського) німецького університету, я ще на студентській лаві цікавився юридичними науками. До цього спричинилося, що до батька мого, що жив на селі, постійно зверталися селяни по поради, і я, коли бував у батьків, теж брав участь у цій побутовій «юриспруденції». Проте, систематичної юридичної науки я до того часу не вивчав.

Кілька місяців після вироку, в травні 1907 року, я зустрів в редакції «Киевских Вестей», що замінили ліквідовані «Киевские Отклики», відомого земського та міського діяча, С. І. Лисенка. Він приїхав з Одеси, де зробив спроби скласти іспити в юридичній іспитовій комісії. Спроба була невдала й він хотів повторити її восени.

— Може й я спробую скласти іспит разом із вами, «за компанію», — пожартував я.

— От і добре. удвох буде веселіше, — підтримував мене С. І. Лисенко.

Ми почали розмовляти і кінець-кінцем жарт перетворився в серйозну справу й я вирішив восени скласти іспити в Одесі, в юридичній іспитовій комісії.

У той же день я надіслав прохання на ім'я міністра народної освіти Кауфмана про дозвіл. Я одержав дозвіл дуже швидко, через місяць, на селі у батьків. Я поїхав туди через тиждень після розмови з С. І. Лисенком, і туди Лисенко обіцяв надіслати програму іспитів та деякі книжки, потрібні для іспитів.

Літо 1907 року я прожив на селі й ретельно підготовлявся до іспитів. На початку жовтня 1907 року я був вже в Одесі. Іспити почалися 11 жовтня.

За цей час сталися істотні зміни в організації іспитів. Попередня комісія з деканом на чолі закінчила свої повноваження і була призначена міністерством нова: на чолі її стояв «заслужений» професор цивільного права О. Г. Загоровський. Тоді Одеса притягала багато людей з різних міст Росії, що хотіли складати іспити. Існувало переконання, що в Одесі легко складати іспити. Призначення нової іспитової комісії налякало людей і чимало їх взяли назад прохання, або зовсім не подали їх. Залишилося біля 10-ти осіб, якщо не менше. Висловлювали навіть сумнів, чи буде іспитова комісія для такого невеликого числа? Але принципово вирішено було, що комісія відбудеться, не зважаючи на мале число тих, що бажали складати іспити

О. І. Загоровський провів комісію серйозно, коректно, навіть урочисто. Як голова комісії, він був приступний, ввічливий, доброзичливий і в той же час суворий та серйозний. Він зробив іспити публічними: в кімнаті, де відбувалися іспити — в новому будинку університету, на Преображенській вулиці — були десятки людей, які не наважилися складати іспити; дехто висловлював пізні каяття та сум.

Я був найстаршим серед групи, яка тримала іспити. Проте, серед нас не було нікого з так званої «зеленої молоді», що тількищо закінчила університети, навпаки: все це були люди, які вже працювали в державних установах, або брали участь в громадській діяльності, як земські «гласні», земські начальники тощо.

Тільки один із тих, що тримали іспит, здається, був мало підготовлений; він відійшов на початку іспитів; інші всі закінчили іспит не тільки задовільно, але й добре.

З боку О. Загоровського, з яким я тільки тоді познайомився, я зустрів найкраще ставлення до мене. Він стежив уважно за ходом моїх іспитів. Іспити у мене йшли добре й я одержав диплом першого ступеня, а згодом подав О. Загоровському працю про «Улиточні записи».

Іспити тривали два місяці — з середини жовтня до середини грудня. За цей час мені довелося один раз побувати в Києві. Закінчився термін медичної посвідки. Обов'язково треба було знову пройти обслідування у міського лікаря в присутності урядовця поліції. За-

здалегідь умовившись щодо часу, я приїхав до Києва між двох іспитів. Проте, виконати розклад мені не вдалося. У день приїзду я не застав міського лікаря, або він не хотів прийняти мене, бо на другий день він зустрів мене досить брутально, але все ж оглянув. Коли я запропонував йому гонорар, він рішуче відхилив мою руку. Золоті та срібні монети, що я тримав в ній, розсипалися й я, соромлячись та хвилюючись, почав ловити їх та збирати в одне місце. Становище моє було тяжке. З лікарем, про якого я кажу, пізніше ми добре познайомилися і не раз зустрічалися й з інтересом балакали.

Обслідування відбулося на другий день у моєму помешканні. Лікар прийшов до мене з «приставом» Либедського району Воронецьким, що став пізніше помічником поліцмайстра. Потрібну мені посвідку я одержав і мав можливість ще деякий час жити «на волі» й закінчити іспити.

Обслідування спізнилося на один день щодо терміну, на який я розраховував. Це відбилося на моїх іспитах. Тільки в дорозі, у вагоні, пощастило мені переглянути поспішно потрібні книжки і повторити «набіло». Тому іспит із статистики та адміністративного права склав я тільки задовільно. Я повернувся до Одеси в самий день цих іспитів.

У середині грудня я одержав посвідку про те, що склав іспити юридичного факультету.

Що міг я з ними робити, як використати?

Я остаточно вирішив вписатися до адвокатури. Проте, я не міг стати помічником київських адвокатів. У Києві не було Ради «присяжних повірених», а приймав до адвокатури суд. Не було жадної надії, щоб Київський Окружний Суд дозволив мені, засудженому Київською Судовою Палатою, зробитися помічником «присяжного повіреного» Києва. Тому виходом для мене була Одеса, де вже довший час існувала Рада «присяжних повірених».

Головою Ради був тоді О. Я. Пергамент, товаришем голови — Т. О. Куликовський, який фактично заступав Пергамента. Пергамент у той час уже покинув Одесу й мешкав постійно в Петербурзі. За посередництвом проф. І. В. Лучицького, я просив О. Я. Пергамента прийняти мене до своїх помічників. Але Пергамент у той час уже перейшов до «присяжних повірених» округи Петербурзької Судової Палати і не міг прийняти мене; він спрямував мене до Т. О. Куликовського і написав йому листа про мене.

Поляк походженням, Т. О. Куликовський був спочатку судовим діячем у Басарабії, а потім переїхав до Одеси і перейшов до «присяжних повірених», які ставилися до нього з великою пошаною. У той час, як я став його помічником, Т. О. Куликовський вже був старий. Його практика занепадала — це він сам сказав мені під час моїх відвідин його, грудневим вечером, коли ми обговорювали мою долю.

Я з'ясував Титові Осиповичу моє становище. Коли я розмовляв із ним, я не потребував практики, а певного становища, яке дало б мені звання помічника «присяжного повіреного» та приналежність до адвокатури. З другого боку мені не хотілося втрачати жадного року зо стажу, потрібного для «присяжного повіреного». Я не міг працювати фактично тому, що мусів відбути рік ув'язнення в фортеці. Не міг я тоді думати також про переїзд до Одеси.

Т. О. Куликовський поставився до мене дуже співчуваюче і з виключною увагою пішов мені назустріч. Швидко мене записали як помічника і я пройшов встановлений термін «висіння». Не було поганих «отзывов» про мене, що могли б перешкодити прийняттю мене до помічників «присяжних повірених».[1]

На початку 1908 року ми обмінялися з Титом Осиповичем кількома листами. Я писав йому з Києва і він акуратно відповідав мені, завжди починаючи листа інтимно: «Дорогий товаришу». У цьому відбивалося його принципове ставлення до свого помічника. Таким він, вже давно покійний, залишився в моїх споминах.

III.

Я повернувся до Києва в середині грудня й після Різдвяних Свят цілком захоплений був своєю працею, яку мав подати, щоб одержати диплом І-го ступеня. Тему для цієї праці я обрав про «Улиточні записи».

На початку лютого я знову поїхав до Єсмані; якраз у той саме день, на підставі помилкового розпорядження прокурора суду, прийшла поліція, щоб арештувати мене для відбування кари. Я перед тим замельдувався, що їду до Криму і наказ про арешт було надіслано до Криму. А я тим часом мешкав в Чернігівській губернії.

Зима 1907—1908 років затяглася. Сніг почав танути тільки у другій половині березня. Стояли чудові соняшні дні, які зміняли місячні безхмарні ночі. Морози були середні, але вони міцно спаювали свіжий сніг. Ходити та їздити можна було навпростець без дороги, по всім напрямкам.

Під батьківським дахом я відпочивав після напруженої праці попереднього року, багато часу провадив на свіжому повітрі і підготовлявся до наступного дев'ятимісячного ув'язнення.

Моє ув'язнення я вирішив відбувати в Петербурзі, у так званих «Хрестах».

На таке моє рішення вплинуло багато міркувань. Тому що «Хрести» — це була тюрма з одноособними камерами, то термін ув'язнен-

[1] В Одесі звичайно вивішували в помешканні Ради «присяжних повірених» (будинок судових установ Одеси) прізвища особи, яку мали прийняти помічником «присяжного повіреного». Звідси пішов вираз — такий-то висить . . .

ня в ній скорочувався для мене на три місяці. Ув'язнення в одноособовій камері («одиночці») мало крім того багато переваг. Для в'язнів в фортеці не було обов'язкової праці і в'язні могли використовувати час як завгодно. У Києві в'язні фортеці мешкали звичайно удвох у камері. Перебування в невеликій, постійно зачиненій камері двох людей, навіть близьких один до одного, відсутність зовнішніх вражень, зіпсовані нерви, в наслідок довгочасного браку рухів, повітря — все це утворювало надзвичайно тяжку атмосферу й викликало постійні свари та суперечки. Інше становище було в одноособових камерах, де людина могла робити, що вона хотіла.

Таємнича завіса, що довгий час ховала внутрішній порядок у «Хрестах», була відслонена деякими депутатами І-ої Державної Думи, які відбували в «Хрестах» трьохмісячне ув'язнення. З їхніх спогадів було ясне: головним засобом проти суму та гніту довгочасного перебування в «одиночці» міг бути тільки систематичний порядок життя, гімнастика й постійна праця.

Усе це я виконував систематично в «Хрестах».

Для постійної праці в «Хрестах» я вирішив підготовитися до іспитів на маґістра російської історії. Ця мета давно вже стояла переді мною: незабаром після закінчення університету в 1892 році, одночасно з М. С. Грушевським ми почали маґістерський іспит в університеті Св. Володимира в Києві. Іспити довів я майже до кінця Але моя перевтома спричинилася до того, що я не міг закінчити іспиту з історії Середньовіччя у такого лагідного екзаменатора, яким був професор Ф. Л. Фортинський. Іспит було відкладено, термін пройшов. Умови мого життя склалися так, що я довгий час не міг зосередитись на думці про іспит. І от тепер, коли мені доводилось покинути громадське життя на дев'ять місяців, я вирішив використати цей час, щоб здійснити своє давне прагнення.

Я домовився з професорами, у яких треба було складати іспити. Вони поставилися сприятливо до моєї думки, дали запитання, дали вказівки, назвали книжки. Я забезпечив себе книжками так, що у мене у в'язниці були під рукою всі книжки, що їх мені вказали київські професори. У Петербурзі в справі здобування книжок мені допомогли професори — І. В. Лучицький та М. І. Кареєв. Кареєв дав мені деякі зо своїх творів, що стали мені в пригоді в моїй праці.

Початком мого ув'язнення я призначив серпень, щоб на початку весни бути вже дома й на селі поновити сили, які буде втрачено в тюрмі. Прокуророві Київського Окружного Суду я подав заяву, що я переїхав до Петербурґу на постійне перебування й там хочу відбути кару; тому просив я спрямувати до Петербурґу справу про виконання вироку Київської Судової Палати.

Листування затяглося і справа опинилася в Петербурзі лише наприкінці вересня.

Була небезпека, що «Хрести» переповнені і що туди тяжко потрапити. Проте це було налагоджено завдяки одному видатному урядовцеві Головного Управління Тюрмами, до якого звернувся мій приятель про допомогу.

Літо я прожив спокійно в Есмані, і якось ніхто з нашої родини не думав і не говорив про те, що зиму доведеться мені провести в зовсім інших умовах. Але настав серпень, за ним вересень. Я все частіше помічав сліди сліз, що не встигли висохнути на очах моєї матері. Батько, опершися підборіддям на руку, довше залишався на своєму звичайному місці в нашій сільській їдальні: він щось думав, міркував. Нерідко бувало, що батько й мати раптом замовкали, коли я входив. Ясно, що розмова, якась тривожна, була про мене. Їхня тривога мимохіть передавалася мені. Мій спокійний, холоднокровний настрій, в якому я перебував все літо, починав зникати.

Батьків лякав рік розлучення. Обом було вже понад сімдесять років. Чи побачать вони мене знову? Їх турбувало моє здоров'я. Як відіб'ються на ньому ці дев'ять місяців «одиночки», та ще в петербурзькому кліматі? Їх мучило те, що я, їхній син, буду сидіти у в'язниці. З цим найтяжче було їм примиритися. Тому більшу частину своїх листів до мене, що їх адресовано було до Петербурзької тюрми, надсилали вони не з села, а з Глухова.

Я виїжджав з дому в день свята, 26 вересня. Братів і сестер не було вже в Єсмані. З батьком і матір'ю залишився сам. Це робило розлуку ще більше тяжкою.

Напередодні виїзду був чудовий ясний день вересня. Я сидів в кімнаті, розбирав та складував свої речі. Раптом чую над собою веселе цвірінькання. Дивлюся — кружляє маленька пташка, політала, політала й вилетіла у відчинене вікно.

У нашій родині було повіря: якщо птах влетить до хати — це свідчить, що незабаром у домі буде покійник. Коли я побачив пташку, я мимохіть піддався цьому забобонові і подумав: «Хто це буде»? Кілька разів я відганяв від себе цю думку, але не міг звільнитися від неї; довелося покинути працю та вийти з хати. Забобонна думка не давала спокою й не один раз поверталася до мене. Про пташку я, звичайно, нікому не сказав.

На другий день треба було їхати. Батько зо сльозами на очах, але твердо, попрощався зо мною. Мати довго й багато разів цілувала, залишала й знову цілувала мене, обливаючись сльозами. Я пригадую, як зараз, її, в сіренькому пальті, що накинуто було на плечі, в кутку нашого передпокою, якоюсь схудлою, ніби вона «зменшилась» за останню ніч.

Ми бачилися з нею тоді в останній раз у житті.[2]

---

[2] Тетяна Дмитрівна Василенко нагло померла в липні 1909 року за кілька днів до звільнення з «Хрестів» Миколи Прокоповича. Брат його, Костянтин Прокопович, приїхав до Петербурґу, щоб повідомити його про це нещастя. *(Н. П.-В.)*

Геральдика і сфраґістика

Роман О. Климкевич

ГЕРБИ МІСТ ПОЛІССЯ

Полісся належить, покищо, до найблідших сторінок української міської геральдики під різними оглядами: розвитку гербового мистецтва, збереження річевих пам'яток і документарних джерел, як теж відповідних наукових дослідів. Це явище має різні причини.

Міське гербівництво не розвинулося на Поліссі так, як на інших українських землях, хоча воно зродилося там відносно рано. Галицько-Володимирська монархія Романовичів і їхніх чужокровних престолонаслідників стала колискою українського міського знаківництва вже на переломі XIII—XIV-их століть, отже її впливи мусіли сягати й на поліські волості, хоча досі не вдалося нам відкрити будьяких їхніх слідів. Державна унія Корони й Великокнязівства (1387— 1413) мала за наслідок зміцнення польських впливів на Русі й Литві та рівночасне поширення міського права, включно з побічними його явищами, як канцелярійна сфрагістика й т. д. Це перервало вправді повільний занепад поліського міського життя, що наступив по упадку Галицько-Володимирського Королівства, але всетаки міста розвивалися в Русько-литовському Великокнязівстві дуже повільно. Навіть столиця, себто місто Вильно, одержала німецьке самоврядне право щойно 1387-го року, отже майже на одне сторіччя пізніше, ніж деякі, навіть і малозначні, міста Галичини й Волині. Я. Падох завважив слушно, що «щойно з кінцем XIV стол. виникають у ньому міста в юридичному значенні, і то не шляхом повільного, цілево-спрямованого розвитку, але через рецепцію маґдебурзького права. А втім, Литовська Держава до кінця так і не створила ні сильних економічних міст, ні незалежного міщанства».[1] Більський Привілей з 1564-го року, затверджений актом Люблинської Унії, надав усім без виїмку містам Великокнязівства, отже й поліським, маґдебурзьке право за взірцем столичного Вильна. Полісся з його нечисленними тоді містами скористало з цього одначе небагато. Міське герботворення, що почалось вправді на переломі XIV-го та XV-го століття та йшло в парі з розповсюдженням німецького міського самоврядного права, поступало, отже, дуже повільно. Приналежність Полісся до України за часів Хмельниччини не могла причинитися до збагачення міського знаківництва не тільки

---

[1] Падох, Я.: *Міські суди в Україні після 1648 р.* Мюнхен, 1948. Стор. 11.

тому, що Українська Козацька Держава в початковій добі свого існування присвячувала справам міст і міщанства небагато більше уваги, ніж Русько-литовське Великокнязівство, але передусім тому, що вона була доривочна. Якщо б Полісся належало до Гатьманату на довшому протязі часу, то козацька військова сфрагістика (полкова, сотенна й т. д.) була б напевно новим чинником розвитку його міської геральдики, як це сталося на Лівобережжі в XVII-ому й XVIII-ому століттях. Історичні обставини по розвалі Речіпосполитої теж не сприяли розвиткові поліських міст і їхнього знаківництва. Російська влада присвятила деяку, хоч і невистарчальну, увагу міським гербам цієї ж волости (переважно від кінця XVIII-го до половини XIX-го століть і це майже виключно тільки у відношенні до повітових міст), але в парі з цим прийшло до численних від'ємних проявів, як напр. усунення небажаних для російської влади з огляду на їхній зміст деяких давніх гербів, які з часом призабулися й навіть зникли, притаманне для цієї ж влади поверховне герботворення, що не завжди було згідне з правилами европейської й традиціями української геральдики, споганювання вартісних давніших і навіть своєрідно гарних новіших гербів зайвими новотворами, як напр. вміщення губерніяльного герба в першому півполі міських гербових щитів, зросійщення змісту деяких гербів без належної історичної підстави і т. д.

Вбогість, що її без перебільшення можна назвати майже цілковитою відсутністю, речевих пам'яток і документарних джерел давнього поліського міського знаківництва пояснюється передусім двома причинами. Географічне положення Полісся (в цій статті не беремо під увагу Чернігівського Полісся, лише властиву область цієї ж назви, себто т. зв. Пинські болота), осторонь важливіших торговельних шляхів і досить далеко від головних культурних осередків Східньої Европи, не сприяло зв'язкам поліських, уже самих по собі слабо розвинених, міст з іншими містами, як теж з різними державними чи земськими урядами. Це спричинило брак відповідної скількости виставлених поліськими містами документів і приналежних до них печатей, збережених у міських і інших архівах сумежних чи дальших країв. Автор цієї статті мав можливість користуватися шляхом листування одною з найкращих збірок міських печатей Польщі, України, Білорусі й Литви, що належить проф. М. Ґумовському в Польщі, одначе й вона виявилася майже вповні безкорисною у відношенні до Полісся, так українського, як і білоруського. Другою причиною цієї скупости потрібних для дослідника сфрагістично-геральдичних джерел є історичні події (війни, займанщини, тощо), що їхньою жертвою стали у великій мірі поліські архіви. Те, що ще збереглося, під цю пору майже недоступне, як теж, очевидно, ще не опубліковане.

Справжній науковий матеріял у відношенні до поліської міської геральдики й сфрагістики майже не існує. Тільки дуже незначна

частина поліських міських гербів знайшла своє місце в російському гербовнику Вінклера та в деяких новіших польських виданнях. Це відноситься теж до публікацій давніх міських печатей Полісся; так напр. у сфрагістичній праці Віттиґа,[2] хоч і незакінченій, але всетаки досить дбайливій, серед дійсно численних виображень і описів міських печатей Польщі, України, Білорусі й Литви, немає ні одного поліського зразка. Іншим справам міської історії, що стоять у зв'язку з печатництвом і гербівництвом (як напр. заложення міста, надання чи потвердження німецького самоврядного міського права, інші привілеї, тощо), присвячено в дотичних наукових працях, як і українських, так і чужинецьких, куди менше уваги Поліссю, ніж іншим сумежним волостям (як напр. Підляшшю, Волині й т. д.). Це від'ємне явище спричинене у великій мірі подвійним браком зацікавлення: з боку місцевого населення, що є вислідом відсутности відповідних культурних осередків, частинної відсталости й т. д., як теж із сторони посторонніх українських і неукраїнських науковців, які без достаточної підстави вважали Полісся тільки малозначною окраїнною провінцією своєї держави в її дійсних чи бажаних границях.

З усіх вище згаданих причин наша стаття не може бути вичерпним чи навіть приблизно повним представленням поліського гербівництва і вона подумана тільки як перший крок у цьому ж напрямку.

Пинськові, як природній столиці Полісся, себто найважнішому під різними оглядами містові, даємо в цій статті першенство, а інші міста обговорюємо в поазбучному порядку.

1. Пинськ. Як город, згаданий він уперше вже 1097-го року. Цей колишній престольний город Турово-пинського удільного князівства ввійшов 1320-го року в склад Русько-литовського Великокнязівства та став опісля столицею Пинського повіту Берестейського воєвідства. 1648-го року був зайнятий часово українськими військами, а 1793-го року припав Російській Імперії, яка приділила його, як повітове місто, до Мінської губернії. В 1918—19 рр. вернувся знову до України, опісля був повітовим містом Поліського воєвідства за Польщі. 1939-го року припав Білоруській РСР, за німецької займанщини перейшов до Генерального Комісаріяту України, а тепер знову находиться в складі БРСР.

22. січня 1796-го року (по старому стилю) затвердило Мінське Намісництво герб міста Пинська в такому вигляді: щит розділений; в горішньому півполі герб Мінська (в золоті двоголовий чорний імператорський орел з нагрудним блакитним щитиком, в якому виображена Пречиста Діва в сіянні, окружена шістьома янголами), а в долішньому червоному півполі золотий лук з такою ж нап'ятою стрілою, вістрям вгору, отже властивий герб Пинська. Горішнє півполе було створене того ж року згідно з тогочасними правилами росій-

[2] W i t t y g, W.: *Pieczęcie miast dawnej Polski.* Kraków—Warszawa, 1905.

ського міського герботворення, яке казало вміщувати в гербах повітових міст теж герб відповідної губернії чи намісництва, як теж часами губерніяльної столиці. В дійсності ця сполука мінського й пинського гербів була в цьому випадку незгідна з урядово-геральдичними правилами, бо губерніяльні й подібні герби мали бути додані тільки до новостворених гербів повітових міст, а давні міські герби, до яких належав теж герб Пинська, мали залишитися незміненими.

Цей герб опублікував Вінклер,[3] відомий російський геральдист, зазначуючи, що долішнім півполем, себто дійсним гербом Пинська, користувалося місто «здавна на печаті маґістрату». Досі не вдалося нам побачити згаданої печати, як теж інших речевих пам'яток чи давніших документарних джерел, одначе не сумніваємося в вірогідності замітки Вінклера про давність цього герба, приспускаючи, що вона обоснована тогочасними відносними інформаціями з боку пинського маґістрату. Вже сам вигляд і зміст цього герба вказує на те, що він дійсно давній, отже з найбільшою правдоподібністю можемо припускати, що він повстав приблизно на переломі XIV-го й XV-го століття, коли теж повстав герб міста Берестя,[4] майже тотожний з ним своїм виглядом (стріла в берестейському гербі срібна) та правдоподібно, споріднений з ним під оглядом походження.

Властивий герб Пинська (без зайвого горішнього півполя з кінця XVIII-го століття) був затверджений ще раз 18. червня 1937-го року польським Міністерством Внутрішніх Справ, як повідомив нас передовий польський сфрагіст, М. Ґумовський.[5]

Існують поважні й переконливі причини вважати цей герб найдавнішим і найціннішим міським гербом Полісся та придержуватися для вжитку української геральдики його первісного й правильного виображення: в червоному полі золотий лук з нап'ятою такою ж стрілою, вістрям вгору. З огляду на колишню гідність Пинська, як удільної княжої столиці, можна вінчати його гербовий щит княжою мітрою.

2. Гомель. Не зважаючи на те, що Гомель находиться сьогодні властиво на білоруській етнічній території, не можна відмовити його гербові зв'язку з українською міською геральдикою, беручи під увагу історичну судьбу цього міста. Як город, під назвою Гомій, належав він у середньовіччі до Чернігівської волости Чернігівського удільного князівства. Гомель був прилучений до України за Хмельниччини, як теж належав до неї в 1918—19 рр.

---

[3] Винклер, П. П. фон: *Герб городов, губерний, областей и посадов Российской Империи.* С.-Петербург, 1899. Стор. 119.

[4] Гл. Климкевич, Р. О.: *Герби і печаті міст Підляшшя.* «Український історик», чч. 2—3 і Ч. Денвер, 1964.

[5] З особистого листування.

Герб Гомеля був затверджений 22. грудня 1855-го року (старого стилю) Могилівською губернією в такому вигляді: щит розділений; у горішньому півполі частина герба міста Могилева, а саме — в золотому полі горішня половина чорного імператорського орла (герб Могилева був теж двопільний з виображенням половини російського двоголового орла в горішньому та русько-литовської «Погоні» в долішньому півполях), а в долішньому блакитному лежачий рись, отже властивий герб Гомеля. Барва рися не зазначена в гербовнику Вінклера;[6] повинна бути нею срібна. Це гербове виображення натякає безсумнівно на тодішню численність цього звіра в дооколичних лісах. Не знаємо, чи Гомель був гербовим містом за часів своєї приналежности до Русько-литовського Великокнязівства (що дуже можливе), і тому приходиться нам уважати його гербом вище описане та з браку давнішого взірця вповні сприймальне виображення, очевидно, без зайвого горішнього півполя.

3. Давидгородок. Як Давидгородок Мінського намісництва і Давидів-Город належав він до осель, що були переіменовані з міст на містечка.

Його герб був затверджений 22. січня 1796-го року (старого стилю)[7] Мінською губернією. Щит розділений; у горішньому півполі герб Мінська (згаданий вище при гербописі Пинська), а в долішньому чорному золоте судно на срібних хвилях, навантажене трьома срібними паками, перед срібною пристанню з такою ж брамою обабіч. Хвилі представляють ріку Прип'ять, а цілість цього, трохи складного герба, символізує торговельне значення міста.

Горішнє півполе давидгородського герба з виображенням герба губерніяльної столиці (що напр. в гербі Гомеля, як повітового міста, мало тогочасні правні основи) для вжитку української геральдики зовсім недоцільне.

4. Кобрин. Як город існував він уже за часів Волинського й Турово-пинського удільних князівств, а 1588-го року був йому наданий герб королевою й великокнягинею Анною Ягайлонкою з виображенням св. Анни.[8] 1766-го року пострадав Кобрин, втрачаючи самоврядне міське право.

6. квітня 1845-го року затвердила для нього Городненська губернія новий герб, а саме двохпільний, як для повітового міста: в горішньому півполі герб міста Городна (в червоному полі чорний зубр, звернений у свою ліву сторону), а в долішньому зеленому соха. Її гербової барви Вінклер не подає[9] Означає вона хліборобське значення повіту.

---

[6] Винклер, там же, стор. 41.
[7] Там же, стор. 207.
[8] Balinski, M. i Lipinski, T.: *Starozytna Polska.* Tom III, st. 768. Warszawa, 1843—46.
[9] Винклер, там же, стор. 69.

Властивий герб Кобрина від 1845-го року вповні сприймальний, одначе його горішнє, себто городненське, півполе слід заступити гербовим виображенням з XVI-го століття, якому належиться місце в першому півполі з огляду на його давність і довшу приналежність до міста. Тому, що сфраґістичні пам'ятки й навіть гербописи наданого 1588-го року виображення св. Анни не збереглися, приходиться нам його відтворити, беручи під увагу загально прийняті в геральдиці та частинно в іконографії виображення цієї ж святої, як теж особливості тогочасного герботворення на просторі Речіпосполитої. В висліді маємо історично й геральдично обосновану сполуку двох гербів, яка гарно представляє майже чотиристалітню бувальщину свого міста-гербоносця: щит розділений; у горішньому срібному півполі св. Анна в червоній шаті та в зеленому плащі, з золотим сіянням кругом голови та з такою ж книгою в руках; в долішньому зеленому півполі срібна соха.

5. *Мозир.* Як столиця княжої волости належав він до Київського великокнязівства. За часів Хмельниччини та в 1918—19 рр. був прилучений до України.

За твердженням Вінклера,[10] герб був наданий містові 10. вересня 1609-го року королем і великокнязем Зиґмунтом III (Вазою) і представляв чорного орла в блакитному полі. 22. січня 1796-го року затвердило Мінське намісництво двохпільний герб: в горішньому півполі герб міста Мінська (описаний вище), а в долішньому блакитному чорний орел з розгорненими крилами.

Походження цього герба та його первісне значення, покищо, невияснені. Сполука гербових барв заперечує можливість його зв'язку з польським коронним орлом — срібним у червоному полі. Більше правдоподібне його походження від гербового орла тогочасного Чернігівського воєвідства, двоголового чорного й коронованого в червоному полі, що згідно з деякими, досить достовірними, даними, витворився з герба князів Ольговичів. Цікаво, що мозирський герб дуже подібний до герба роду Шетневих, боярство якого мало бути надане князем Михайлом Всеволодовичем і який жив у володінях того ж чернігівського князя.[11] Основну частину цього родового герба (його інші побічні титла для нас неважні), безсумнівно спорідненого з земським чернігівським, творить виображення чорного одноголового орла, коронованого, з лавровим вінком і з довгим золотим хрестом у кигтях.

Чорне гербове титло в блакитному щитовому полі що-правда є проти правил української й західно-европейської геральдики, одначе в польській воно допустиме й мабуть цим же пояснюється його наявність у гербі Мозира, як теж у споріднених з ним правдоподібно обидвох вище згаданих. З огляду на давність цього герба не слід

[10] Там же, стор. 96.

[11] Лакиер, А.: *Русская Геральдика.* Книга II, стор. 542–3. С.-Петербург, 1855.

виправляти сполуки його гербових барв, лише залишити його в первісному виді (очевидно, по усуненні беззмістовної для сучасної української геральдики признаки гідности російського повітового міста, себто горішнього півполя з гербом Мінська, яке в цьому випадку було незгідне навіть з російськими правилами урядової геральдики, бо герб Мозира належав до давніх, а не до новостворених). Гербопис мозирського герба виглядає так: в блакитному полі чорний орел з розгорненими крилами у срібному озброєнні (дзюб і кигті).

6. Пружани. Це колишнє повітове місто Городненської губернії було прилучене до України в 1918—19 рр. Його герб був затверджений Городненською губернією 6. квітня 1845-го року (старого стилю) у такому виді: щит розділений; у горішньому півполі герб міста Городна (описаний вище); в долішньому золотому півполі зелена ялина з золотим мисливським рогом на галузці. Це виображення натякає на близькість Біловезької пущі, як твердить Вінклер.[12] Долішнє півполе, себто властивий герб Пружан, для нас сприймальне в незміненому й гарному виді.

Цей почот міських гербів Полісся, хоча нечисленний і неповний, має всетаки своє значення для цієї галузі української геральдики. Він є доказом того, що поліське міське герботворення існувало безперивно на протязі шістьох століть, що воно стояло в тісному зв'язку з життям волости, виявляючи деякі сторінки з її історії (напр. лук зо стрілою чи виображення св. Анни), як теж її краєвид й побут (напр. Прип'ять з пристанню й судном, соха, ялина, рись і мисливський ріг) і що воно спроможне зацікавити гербознавця-дослідника деякими нерозв'язаними ще питаннями (напр. походження мозирського орла, можливість спільного походження гербів Пинська й Берестя й т. д.). Покищо стоїть перед українським любителем поліського міського гербівництва основне завдання, а саме рятування перед остаточним знищенням нечисленних пам'яток з метою їхнього належного використання наукою. Дещо залишилося вправді на рідних землях, але чимало цінного (як напр. відбитки маґістратських, громадських і інших печаток на різних документах, поодинокі гербові виображення в місцевих давніших виданнях і т. д.) залишилося не тільки в частинно доступних сьогодні польських архівах, але теж у посіданні, головно сімейному, української еміграції у вільному світі.

ДАЛЬША ЛІТЕРАТУРА

Jakowliw, A.: Das deutsche Recht in der Ukraine, Leipzig, 1942.
Kutrzeba, S.: Historia ustroju Polski w zarysie. Tom II. Litwa. 2. wyd. Lwów, 1921.
Chomicki, A.: Herby miast i ziem polskich. Warszawa, 1939.

[12] Винклер, там же, стор. 124.

In Memoriam

ЛЕОНІД СОНЕВИЦЬКИЙ

(1922—1966)

6 серпня 1966 року упокоївся д-р Леонід Соневицький. Несподівана й передчасна смерть забрала від нас молодого й талановитого історика, що встиг вже багато зробити для української історичної науки, і то в суворих умовинах еміграційного життя.

Леонід Михайлович Соневицький, старший син проф. д-р Михайла Соневицького й дружини його, пані Ольги з Ласовських Соневицької, народився 25 квітня 1922 року в м. Чорткові, на Галицькому Поділлі. По закінченні гімназії у Львові 1940 р., розпочав університетські студії на Історичному Факультеті Львівського Державного Університету ім. Івана Франка (1940—1941), продовжував їх на еміграції — на Філософічному Факультеті Відечського (1945—1946), Мюнхенського (1946—1948) і Українського Вільного (1946—1948) університетів і закінчив їх докторатом філософії, у ділянці історії України, в УВУ 14. V. 1948 року. Згодом, в Америці студіював на Факультеті політичних наук Колумбійського Університету в Нью Йорку (1952—1953, 1957—1959), де р. 1959 дістав ступінь магістра (М. А.) з політичних наук (історія Східньої Европи), а р. 1963 ступінь магістра з бібліотекознавства.

Академічна діяльність д-ра Л. Соневицького розпочалася ще в Европі, де в 1948—1950 рр. він був асистентом при катедрі історії України УВУ й готувався до габілітації. Його габілітаційна праця була вже закінчена, але переїзд до Америки й важкі умови фізичної роботи на новому терені не дали йому змоги завершити цю справу. Пізніше, в Америці д-р Л. Соневицький повернувся до академічної праці, викладаючи в 1960—1961 рр. історичні дисципліни в Seton Hall University й працюючи, як бібліотекар у Brooklyn College (з 1963 року).

Але ширшим полем діяльности Леоніда Михайловича — як в Европі, так і в Америці — була науково-організаційна й, головне, науково-дослідна праця. Він був секретарем Історичної Комісії НТШ в Европі (1949—1950) і секретарем Церковно-Археографічної Комісії при Апостольській Візитатурі в Західній Европі (1949—1950). Цю ділянку він розгорнув особливо в Америці, працюючи в Українській Вільній Академії Наук, як секретар, а потім заступник голови Історичної Секції (1951—1961), секретар Управи УВАН (з 1954 р.) й наприкінці, як редактор „The Annals" УВАН (з 1959 р.). В 1958—1961 р. р. він був редактором (associate editor) англомовного видання Української Енциклопедії („The Ukraine. A concise Encyklopaedia") а поруч з тим, був активним співробітником ЕУ II.

Року 1956 Леонід Михайлович був обраний на члена-кореспондента УВАН. Крім того, він був звичайним членом НТШ й членом Американської Історичної Асоціяції.

Науково-дослідна праця д-р Л. Соневицького проходила в двох головних ділянках: історії Української Церкви 15 — 18 ст. й політично-дипломатичної історії XX ст. Його докторська дисертація, монографія «Український Єпископат Перемиської і Холмської Єпархій в XV—XVI ст.» (опублікована в «Записках Чину Св. Василія Великого», серія 2, секція I, том 6, Рим, 1955 і окремо) була високо оцінена науковою критикою. Продовженням цієї праці була друга монографія д-р Л. Соневицького — «Перемиські і Холмські владики 17—18 ст.», що залишилася в рукопису.

У царині новітньої історії України Леонід Михайлович працював здебільшого над проблемою політичного статусу України в міжнародніх дипломатичних пересправах, пов'язаних з I світовою війною. Він опублікував дві важливі студії в англійській мові: „Bukovina in the diplomatic negotiations of 1914" („The Annals" УВАН, vol. VII, Nr. 1—2, і окремо, Нью Йорк, 1959) й „The Ukrainian Question in R. H. Lord's Writings on the Paris Peace Conference of 1919" („The Annals" УВАН, vol. X, Nr. 1—2, і окремо, Нью Йорк, 1964). В рукопису залишилися інші праці Покійного з цієї ділянки, зокрема: габілітаційна праця «Питання Буковини на міжнародній арені 1915—1916 р.р.», «Українсько-польський конфлікт 1918—1919 р.р. і Паризька мирова конференція» й «Україна в спогадах американських учасників Паризької мирової конференції 1919 року».

Але коло наукових інтересів д-р Л. Соневицького було ще ширше. Зокрема його дуже цікавили питання української історіографії. Р. 1959 він зробив на пленарній конференції УВАН, присвяченій В. Б. Антоновичу, прекрасну доповідь на тему «Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині» (доповідь, на жаль, не була опублікована, і текст її залишився в рукопису). Для ЕУ Леонід Соневицький написав низку історіографічних гасел і серед них статтю про Інститут Історії АН УССР, де подав огляд історії й діяльности цієї інституції значно ширше й докладніше, ніж це зроблено в УРЕ. Цінний матеріял для новітньої української історіографії й зокрема історії УВАН містять його статті «УВАН у США й українська історична наука» (у збірнику «10-ліття УВАН у США», Нью Йорк, 1961) й «Бібліотека українознавства в англійській мові (з приводу 15-річчя появи «Анналів» УВАН у США)» (рукопис).

Вірний кращим традиціям української історично-документальної школи, Леонід Михайлович не цурався, однак, синтетичних проблем історії України. Про це свідчить, між іншим, його цінна праця «Історія України. Синхроністично-хронологічна таблиця», опублікована в ЕУ II (т. 3) і окремо (Мюнхен, 1960). Він працював також над історією рідного Галицького Поділля й залишив у рукопису ширшу студію «Нарис історії Галицького Поділля». Мав ще багато творчих задумів і наукових плянів.

Бл. Пам'яти д-р Леонід Соневицький був людиною великої ерудиції, великої посвяти й, разом з тим, великої особистої скромности. Перед ним стелився широкий і вільний шлях науково-творчої діяльности. На нього чекали нові й відповідальні завдання як в УВАН і в НТШ, так і на інших ділянках української науково-культурної праці. Але й те, що він встиг дати для історичної науки, свідчить про нього, як одного з визначних українських істориків молодшої ґенерації.

І ось раптом прийшла невблагана смерть і так боляче рано скосила це гарне життя, яке вже багато зробило, а на ще більше заповідалося...

Олександер Оглоблин

СЕМЕН ПІДГАЙНИЙ

(1907—1965)

Світлій Пам'яті
Учня й Друга.

Семена Олександровича Підгайного нема вже з нами. 14. листопада 1965 року, на 58 році життя, пішов у засвіти один з тих, кого він сам влучно назвав страшним і гордим словом нашої доби: «НЕДОСТРІЛЯНІ».

Поліг у вільній землі той, що кілька десятиліть — кращих десятиліть його життя пройшли в неволі — чи то в кайданах, чи й без них.

Знемігся у нерівній боротьбі з важкою недугою той, хто довгі роки мужньо ставив чоло ворогам своєї Батьківщини, хто переміг усі страхіття совєтських в'язниць і концтаборів, кого не здолали навіть зловісні Соловки.

Вільна українська громада втратила в особі Семена Підгайного одного з найкращих своїх діячів — того нащадка запорозьких козаків, який насамперед бачив цілу Україну, а щойно потім рідну Кубань і свою предківську станицю; того совєтського невільника, який спромігся на волі широко й міцно розправити свої крила, й у своїх творах, зокрема в «Совєтській інтеліґенції на Соловках» і «Недостріляних», в численних статтях, доповідях, промовах, в редаґованій ним «Білій книзі про чорні діла Кремля», розповів світові страшну правду про «щасливу страну Совєтів» — і кинув грізне й невблагане „j'accuse!"

Ці сторінки життя й боротьби Семена Підгайного відомі всім — і друзям, і ворогам.

Але чи багато людей знають про те, що в особі Семена Підгайного українська історична наука втратила велику творчу силу, яка за інших обставин була б справжньою окрасою української історіографії. Бо Покійний Семен Олександрович був істориком з крови й кости, з Божої ласки істориком, і лише жорстока совєтська хуртовина замела для нього всі шляхи-дороги до наукової діяльности.

Семен Олександрович Підгайний народився 17 квітня 1907 року в заможній козацькій родині Новоминської станиці, на Кубані. І там, у рідній станиці впав на нього перший важкий удар долі. Його батько, Олександер Григорович Підгайний, учасник Кубанських визвольних змагань, був заарештований, разом зі своїм старшим сином Олександром, большевиками в 1922 році й страчений у присутності своїх синів. Ця страшна подія, в умовах совєтської системи, автоматично закривала для Семена Олександровича всі леґальні дороги до нормальної освіти й праці. Йому вдалося лише закінчити середню школу у своїй станиці, а тоді мусів він іти світ за очі, шукаючи собі долі й тої української правди, яку на Кубані приспала чужа й ворожа сила.

Року 1925 Семен Олександрович дістався до Києва, де з документами «незаможника» вступив до Київського Університету, що називався тоді «Ін-

ститутом Народньої Освіти». Це була цікава доба в історії української освіти й культури. «Творче єднання національно-культурних інтересів і прагнень... характерне було для української професури, особливо молодої, й студентства 1920-их років. Ми, тодішні професори Київського І.Н.О., були й самі молоді: віком багато з нас чим різнилися від наших студентів, серед яких нерідко були люди значно старші за нас, іноді навіть наші студентські товариші, які з тих чи тих причин мусіли перервати свою освіту. Нас єднала ще більше пошана й любов до науки, палке прагнення наукової істини. А найбільше, глибоко-інтимно, єднали нас спільні національно-культурні, а іноді й політичні інтереси, думки, мрії й прагнення — свідомість і почуття свого національного обов'язку перед Україною й українським народом. Ми ще не мали тоді того «комплексу страху», що був масово прищеплений советською владою у 1930-х роках. Це була найкраща доба в нашому житті — і я ніколи не забуду, з почуттям сердечної радости і вдячности, ті молоді, щасливі й бурхливі роки, коли ми, українська професура й українське студентство Київського Університету — І.Н.О., єдиною академічною родиною, жили, працювали й творили нову українську науку й культуру».[1]

Коли я писав ці спогади, передо мною стояв образ молоденького студента, що з далекої Кубані пришов до своєї вічної столиці, Золотоверхого Києва шукати тут науки й української історичної правди. В цій маленькій, слабенькій на вигляд людині, з гострими, проникливими й розумними очима, бідно, але завжди охайно вдягненій, горів великий вогонь людської і громадської правди, який прагнув знайти собі рідну атмосферу й рідну душу. Він шукав її і в лекціях та семінарах українських професорів, і в студентських наукових гуртках, і в дружньому колі товаришів. А головне — у студіях над історією України, де я вперше пізнав й одразу оцінив цю незвичайну людину.

Багато-багато студентів — істориків бачив я на своєму, вже майже п'ятьдесятьлітньому академічному шляху. Були серед них здібні й дуже здібні, талановиті, а навіть блискучі таланти, люди великої ерудиції й великої посвяти. Але таку любов до науки, насамперед до рідної історії, яку я завжди відчував у Семена Підгайного, мені рідко доводилося зустрічати. Він був глибоко й щиро закоханий в історичній науці, у студіях над рідною минувшиною. Тут була його ідея, його віра, його серце й його життя. Для мене було ясно, що в моєму історичному семінарі, де ніколи не бракувало здібних і відданих історії України студентів, з'явилася нова зірка першої величини.

Підгайного цікавила державно-творча діяльність Богдана Хмельницького (це були часи великого впливу Липинського), і він обрав за тему своєї дипломової праці білоруську політику Великого Гетьмана. Над цим питанням він багато працював, зібрав великий джерельний матеріял і приступив до писання майбутньої дисертації, яка по закінченні університету мала відкрити йому шлях до аспірантури й дальшої наукової діяльности.

Тимчасом знову наступала чорна хмара небезпеки. Підгайний був одним з найкращих студентів, до того ще українським студентом, — і партійна влада звернула на нього пильну увагу. Не важко було довідатися про його соціяльне походження і долю його родини. Наслідком цього

---

[1] О. Оглоблин, Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича. — *«Безсмертні. Збірник спогадів про М. Зерова, Павла Филиповича й М. Драй-Хмару»*. Мюнхен, 1963, стор. 224.

була погромницька стаття в київській газеті «Пролетарська правда», і за пару місяців до закінчення курсу Підгайний був виключений з Інституту. Це була б катастрофа, якби спільними зусиллями української професури й тодішнього керівництва Інституту не пощастило її відвернути. Підгайному було дозволено закінчити Інститут, але шлях до аспірантури в Києві був для нього закритий.

Треба було їхати до Харкова, де Семенові Олександровичу вдалося дістати посаду наукового працівника в Музеї Слобідської України, директором якого було призначено товариша Підгайного по Інституту — К. І. Кушнірчука, також мого учня, здібного історика, дослідника історії будницької промисловости на Україні 16—17 століття. Обидва тимчасово оселилися в приміщенні Музею, де я відвідував їх, коли приїздив до Харкова. Музей, зокрема його фонди, справляв велике враження багатством і різноманітністю своїх матеріялів. Там було чимало історичних, етнографічних і мистецьких речей, важливих для історії й культури старої Слобожанщини; невеличка, але цікава збірка рукописів тощо. Справжнім скарбом Музею була велика мистецька спадщина (картини, малюнки, етюди, ескізи) відомого харківського маляра Сергія І. Васильківського, натхненого співця Козацької України й природи українського Степу. Але найцікавіше, що було на той час у Музеї, це мистецькі твори українського походження, або історично пов'язані з Україною, щойно передані на Україну з музеїв Москви та Ленінграду. Важко було відірватися від двох великих творів: «Запорожців» І. Репіна — справжньої поеми вільної волі, і славнозвісного портрета В. Жуковського, пензля К. Брюллова, кріваво-вогняний фон якого нагадував про долю великого пророка українського визволення — Т. Шевченка.

Семен Олександрович працював захоплено в Музеї над матеріялами до історії й побуту Слобожанщини, і, мабуть, це визначило його дальший шлях, як музеєзнавця й аспіранта, а згодом наукового співробітника Харківського Науково-Дослідного Інституту матеріяльної культури. Але він не залишає й історичних студій, викладаючи історію України в Харківському Інституті Народньої Освіти і в Художньому Інституті.

На початку 1930-х років (мабуть, 1931 року) Семен Олександрович нав'язує ближчі стосунки з Українською Академією Наук у Києві, де стає членом Комісії Соціяльно-Економічної Історії України й співробітником Археографічної Комісії. Ще раніше він зацікавився історією старого українського промислового робітництва, зокрема на Бахмутських і Торських соляних заводах 17—18 століття, архів яких я знайшов у Харкові в 1920-х роках.[2]

За дорученням Академії Наук Семен Олександрович досліджує відповідні архівні матеріяли не лише в Харкові і Києві, але і в Москві та Ленінграді. Наслідком цієї роботи була велика (понад 500 сторінок машинопису) археографічна збірка матеріялів до історії промисловости й робітництва на Бахмутських, Торських і Співаковських соляних заводах 17—18 століття, з прекрасною вступною монографією, написаною на підставі цих матеріялів. Доповідь на цю тему зробив Підгайний на спільному засіданні обох згаданих вище комісій восени 1932 року, й тоді ухвалено було видати цей капітальний твір. Окрім того, Семен Олександрович написав, на підставі архівних матеріялів, знайдених ним у Москві, цінну студію про ста-

---

[2] Див. *О. Оглоблин,* Архів Бахмутських і Торських Соляних Заводів XVIII ст. — *«Архівна Справа»,* IX—X, Харків, 1929.

новице робітників і умови праці на Почепівській і Шептаківській парусно-полотняних мануфактурах Гетьманщини в першій половині 18 століття. Ця праця була прийнята до друку в IV томі *«Українського Археографічного Збірника»* ВУАН.

Але не судилося — на велику шкоду для української історичної науки. Знову насунула ворожа хвиля — на цей раз фатальна. Арешт Семена Олександровича в січні 1933 року й погром ВУАН 1933—1934 рр. не дозволили здійснити ці видавничі пляни.

З глибоким жалем дивився я перед II світовою війною в біліотеці Інституту Історії України АН УССР (де було тоді ціле цвинтарище рукописів неопублікованих наукових праць) на ці твори Семена Олександровича й думав про недолю їх автора — й разом з тим, велику трагедію української історичної науки. Годі було й думати про видання цих дорогоцінних матеріялів — навіть без прізвища автора. Чи помандрували вони з початком війни до Уфи, чи, може, загинули тоді в Києві, — мені не відомо.

Так обірвалася, знищена ворожою Україні рукою, наукова діяльність молодого й талановитого українського історика. А коли прийшла воля, вона не принесла з собою можливости для науково-дослідної праці. Та й сам Семен Олександрович, якого я, по довгій і важкій розлуці, побачив знову — постарілого й змученого фізично, але бадьорого духом — у Києві, в 1943 році, був захоплений іншими справами й плянами діяльности для боротьби за ту саму українську правду, якої він шукав ціле своє життя.

В одному з останніх листів до мене Семен Олександрович писав: «При цій нагоді я поринув у спогади... із тьми півзабуття постали образи моєї та й Вашої молодости, великих сподівань, мрій і нездійснених бажань. Я не винен, занадто рано вража дійсність і каторга обернула в порох і дим мої затаєні мрії та позбавила можливости бути тим, ким би я мусів бути. Коли в 1945—46 рр. до мене приходили й казали, щоб я вертався до науки, а інші, щоб пробував стати письменником, — я з глибокою гіркотою тільки посміхався на ті пропозиції. Не вернеться, навіки пропало... Я знав твердо, що вже не повернуся до найдорожчої моєї мрії, тому й поклав вивчити бодай одного сина, але тої таки науки...» (4. III. 1963 р., Торонто).

Жорстока совєтська доба знівечила, знищила, згубила чимало молодих і здібних українських істориків. Вони й їхні неопубліковані твори здебільшого загинули — без сліду. Треба дуже радіти, що мій старий учень і друг, Семен Олександрович Підгайний, залишив по собі вихованого ним у дусі київської історичної традиції сина, Олега Підгайного, молодого й талановитого історика, професора історії в канадійському університеті, автора цінної монографії про постання нової Української Держави в 1917 році.[3] І, сповнений пошани, любови й вдячности до його незабутнього Батька, від щирого серця кажу Олегові Семеновичу:

«На щасливу наукову путь!»

Олександер Оглоблин

---

[3] O. S. Pidhainy, *The Formation of the Ukrainian Republic;* Toronto-New York, 1966. Pp. 685.

З архіву

В. Ю. Кисілевський

ОПИС ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В АТЛЯСІ ЙОАННЕСА ЯНСОНІЯ

Амстердам 1666 року

JOANNIS JANSSONII

ATLAS

CONTRACTUS

Amsterdami, apud Joannes Janssonii Haeredes
Anno MDLXVI*

Z. Webbers Delineavit
T. Visscher Sculptit.

В архівах і бібліотеках поза межами українських земель находяться незвичайно цінні матеріяли, що відносяться до історії України. Одним із завдань українських істориків повинно бути – використати ці джерела придержуючися рівночасно строго наукової методи дослідів, як це дуже влучно підкреслив пок. Ілько Борщак у передмові до своєї праці про Григора Орлика: «. . . це історична праця. Писав її український державник, але писав, як історик і дослідувач, бо патріотизм — чеснота, а не наукова метода і немає нічого гіршого як плутати ці два поняття».

Історикам добре відомий опис України (і мапа) французького інженера Боплана з 17-го віку, але опис України в атлясі Йоаннеса Янсонія виданому 1666 р. в Амстердамі, менше відомий. Цей атляс складається з двох об'ємистих томів 30 × 40 цм. Мапи друковані на двох сумежних сторінках а на їх відворотному боці поданий ґеоґрафічний опис того краю, що є на мапі, в латинській мові.

На першій сторінці першого тому подана ґравюра, яка зображує ґеоґрафів і астрономів при студіях, титул атлясу й імена тих, що мапи писали. На другій сторінці титул і імена видавців (з правильним роком видання). Третя і четверта сторінка — це присвята Magnificis, Nobilissimis Viris. D. Aegidio Valcknier, J.U.D. На п'ятій сторінці поміщене переднє слово й загальні ґеоґрафічні та космоґрафічні відомості. Сторінки властивого атляса не нумеровані. Перша мапа першого тому, чи радше рисунок «Табуля

---

* «Друкарський чортик» — сімнадцятого віку! Має бути 1666, а не 1566!

Анемоґрафіка», або навтичний компас з докладним описом його. Друга мапа це «Орбіс Террарум», третя «Північний Полюс» та опис арктичних країв. Четверта — Европа загалом з поданням імен пануючих під ту пору монархів.

Цікавий розділ про поділ мов. Янсон ділить народи на групи, які до себе подібні в мові. Мірилом служить йому слово «Бог». Чотири головні групи це ті, які спільно або подібне вимовляють те слово ось як: „Deus, Theos, God, Boge. Notae quatuor majorum matricum, Latinae, Graecae, Teutonicae, Slavonicae ... "

Українська мова («козацька»), на думку Янсона, це одна з побічних мов. На дальших сторінках слідують мапи европейських держав і країв з їх описами. Шостою з ряду мапою, це мапа України, а на її двох відворотних сторінках — її ґеоґрафічний опис. За Україною слідують мапи Польщі (з границею по Підляшше, до ріки Буга), Прусії, Литви і т. д.

Другий том «Атляс Контрактус»-а починається мапою й описом Франції.

Мапа України зладжена (по всій правдоподібности) на підставі картоґрафічних плянів Бопляна (видання Гондіюса, Амстердам, 1650) і справлена для атляса Янсона в 1666 р. Та сама мапа, тільки з незначними змінами діждалася кількох накладів, з яких найбільш знані є наклади амстердамський з 1670 р. (G. Valk et P. Schenk, Amsterdam, 1670) і оксфордський з року 1680 (Ex officina Janssonio — Waesburgiana et M. Pitt).

УКРАЇНА

або Воєвідства Подільське, Київське та Брацлавське

Червона Русь, інакше Чорна, звана також полудневою, обнімає в цілості воєвідство Подільське, Київське та Брацлавське. Ці три воєвідства, звані звичайно одним іменем Україна, обнімали дуже великі, колись безлюдні простори, а коли велика дбайливість та запопадливість останніх королів наповнила їх людьми, селами та містами і коли в найновіщих часах захистила їх численними замками та укріпленнями, так ми їх зображуємо цікавому читачеві на отсій, теперішній, щойно нарисованій мапі, а для пояснення її подаємо ось що:

І так, Подільське Воєвідство, спустошене безнастанними нападами варвар, хоч і звісне із численних битв, не може порівнятися з (тихими) околицями Італії та Угорщини, всетаки щодо урожайности та багацтва не уступило б навіть їм, якщо б сусідні грабіжі та дуже непосидющі варвари не завидували б так пожаданого мира. Достарчає марморів різних красок та алябастру в різних місцевостях. Кажуть, що поля, раз управлені та засіяні, родять тричі впродовж двох літ і то видають часом в сотеро. Дехто говорить, що з поля управленого і засіяного одного року можна в тім самім році збирати також треті жнива. А кажуть, що земля так дуже тверда й туга, що до її орання мусять вживати більше (як пару) волів.

Ріка Бог, північна границя цього воєвідства, котра у деяких старинних ґеоґрафів зветься Ґіпаніс, у інших знов Аксіякос, випливає в цьому воєвідстві недалеко міста Волинської Василівки, дещо вище містечка Чорного Острівця. Тут треба зазначити похибку, що декотрі ґеоґрафи мішають цей Бог з Бугом, що впадає до Висли.

Полудневою границею Поділля є Дністер, що відділює його від Волощини та Покуття; західньою границею є полуднева Волинь, а східньою воєвідство Брацлавське.

Є в цьому воєвідстві три сенатори, які належать до державного сенату: воєвода подільський, єпископ кам'янецький і староста кам'янецький. А саме воєвідство ділиться на три території, кам'янецьку, теребовельську і летичівську.

Мешканці, які родилися під час війни, служать Марсові та Беллоні, бо, непокоєні безнастанними нападами варварів, мусять все готовою обороною протиставитися ворогам. Дуже численні міста цієї провінції є добре укріплені з причини небезпек, а кромі того відбивають ворожі напади, маючи сильні замки. Всюди по містах мешкають також і Вірмени; нарід цей дуже лакомий на зиск, тому залюбки перебуває в польських краях і спроваджує ріжні товари, частинно з Персії, частинно з турецьких країв, а головно расові коні. По більших містах на Русі мають своїх ур'ядників, або радше заступників народу, котрі заприсягають вірність королеви і міському урядові та самі накладають кари за провини на членів народу.

Кам'янець, прозваний також Кам'янець Подільський, головне місто Поділля, яке більша частина вчених уважає за старинну Клепідаву, мав бути заложений Даками, ще перед тим, нім були заложили свої оселі Бастарни, які опісля разом з Ґотами вели воєнні виправи на Слов'ян, від яких теперішні мешканці походять, та які залишили цю країну пусткою. Місто лежить на лівому березі річки Смотрича, що випливає в цій околиці, біля Фельштину, пливе попри Городець та попри Смотриче, спливе до Кам'янця, а відтак, проплививши невеликий простір, вливає свої води в ріку Дністер. (Місто) має двох єпископів, римо-католицького та вірменського, а також єзуїтську колеґію, призначену для виховування молоді.

Дві милі від міста є замок Потоцьких, Панівці, вибудований у найновішому стилі архітектури Йоаном Потоцьким, воєводою брацлавським, мужем дуже досвідченим у воєнній штуці, славний з турецької облоги, коли то в році 1621 велася з Турками війна в Волощині, під Хотином. Фельштин, місто окружене сильними укріпленнями, лежить недалеко північних границь Поділля, звідкіля випливає річка Смотрич із зливу ріжних потоків.

Городок, це місто досить добре укріплене замком, а через нього перепливає (вище) названа ріка.

Смотриче лежить на правому боці річки Смотрича, між Городком та Кам'янцем, а є це місце досить укріплене, під ним то згадана річка перетинає гори Медобори. Ці гори, звані розбійниками також Опришкові, є дуже неурожайними. Вони опоясують Поділля майже посередині довгим та скісним ланцюхом. Зачинаються біля Кам'янця, простягаються з полудня на північ і тягнуться поза Сатанів та річку Збруч.

Дунаївка, це укріплення над рікою Торнавою, що тягнеться до полудневого заходу. Китайгород лежить над Тиром або Турлею (себто — Дністром — В. Ю. К.) в тому місці, де до нього вливається Торнава. Це місто відбиває сильними укріпленнями напади ворогів. Студениця, це містечко окружене сильними укріпленнями на лівому березі Тира (Дністра) в місці, де він поглочує впливаючі води річки Студениці. Червенгород і Овче лежать по цьому боці Тира, або Дністра і своїми укріпленнями стоять на чолі оборони цієї околиці. Це містечко лежить над якоюсь річ-

кою, що впливає до Дністра, а тамто лежить дещо вище першого. За рікою, напроти цього (міста) впадає в очі якесь укріплення, але його назви не находжу в друку.

Язлівець разом з замком є дещо віддалений від західнього берега ріки Стрипи і лежить над якимсь потоком.

Потік, що находиться майже по середині між згаданою річкою та границями Поділля, що притикають до галицької землі, прикрасив брацлавський воєвода Степан Потоцький сильним замком і костелом оо. Домінікан, де сам по своїй смерти спочиває. Місто Бучач лежить на правому березі ріки Стрипи і своїм замком та укріпленнями є пригоже на оборону.

Монастир, місто і замок Потоцьких над рікою Кропичем, лежить в границях галицької землі. Вишнівець, містечко і замок на правому березі ріки Стрипи, є посілістю князів Вишневецьких.

Київське Воєвідство якого розлогість дуже велика, відносно до своєї велечини не є дуже залюднене, головно в тих повітах, які простягаються на полудне. Вони то відчувають брак поселенців та мешканців. Воно є границею Московщини і Татарщини. На полудне його границею є Бористен (Дніпро), котрий, почавши від Кудака, інакше Гудака, досить міцного укріплення, широким коритом пливе до Чорного Моря. На заході межує воно з воєвідством брацлавським і північною Волинею, а на півночі з Білоруссю. Бористен, який зачисляється до найбільших рік в Европі, переділює (це воєвідство) майже по середині. За Дніпром, на сході, Київщина дещо покрита лісами, зате по цьому боці Дніпра, на захід, де тягнеться велика рівнина, поросла вона великими лісами. Мешканці, вишколені постійними війнами, є войовничого духа і як з міст так і з сіл збираються на островах Дніпра. Звуть себе Козаками і зимовою порою замешкують це воєвідство, як також брацлавське, а літньою порою, якщо не провадять жадних воєн, перебувають у свойому постою на островах Дніпра. Військову службу виконують під командою свойого питомого Ґенерала або Начальника (гетьмана), а позатим не хотять нікому підчинятися, так що польські королі, хоч часто намагалися накинути їм ярмо, однак ніколи не могли виконати своєї постанови. (Козаки) або вдоволяються добиччю і служать у війську даром, або побирають також і платню або й пустошать Туреччину своїми наїздами або відбирають татарам добичу, з якою вони втікають з Польщі. Визнають вони віру грецьку і у справах віри не признають нікого окрім свойого Архиєпископа або Патріярха. У інших справах вони є вільні та незалежні, тому що слухають тільки свойого Ґенерала, якого вони собі вибирають. В цьому воєвідстві є один воєвода й один каштелян, які разом з римо-католицьким єпископом з Київа засідають як сенатори в державній раді.

Київ, головне місто воєвіства, є (густо) заселене й окружене просторим валом, а находиться під ґеоґр. довжиною 55 степенів і 26 мінут, та ґеоґр. шириною 50 степенів і 12 мінут. Положене на правому березі Дніпра, якого води, по впливі до нього Репіня (Ірпеня) є розділені многими островами, які розсіялися на схід околиці (Київа). Саме місто, у своїй північній частині, є повне церков, має вали та військові улаштовання, а інші частини міста, на заході та на полудні окружає деревяний частокіл. Київ є осідком воєводи, каштеляна, грецького архиєпископа і римо-католицького єпископа. Має храми й монастирі обох обрядів, а також єзуїтську колеґію. На скраю північної частини цього воєвідства лежить мі-

стечко Лоївгород, напроти гирла ріки Сош, котра пливе з півночі на полудне уздовж границь Московщини. Це місце славне ізза знаної побіди князя Януша Радзівіла, начального вожда литовського війська, котрий дня 30 червня 1649 року побив тут тридцять тисяч козаків, а їх вождя, Михайла Кричевського взяв у полон. Вижгород, укріплене містечко і замок, лежить на правому березі Дніпра, вище зливу двох річок, Десни та Репіня (Ірпеня), котрі вище Київа вливаються до Дніпра. Тут є пасмо лісів, котре тягнеться від Київа та Дніпра на захід від границі Волині, а в деякій віддалі від правого берега Дніпра перетинає його ріка Репень (Ірпень), котра повище Київа вливається до Дніпра. В цьому згаданому пасмі лісів є старі міста: Монкарева (Макарів), Койсова (Коростишів?), Бучова (Бишів), а Сосеновське (Св'ятошин) є поза ним; ці чотири (міста) тягнуться з півночі на полудне майже в простій лінії, а останнє лежить недалеко ріки Репія (Ірпеня). Три старі містечка, Котельня, Городок і Біле поле лежать у волинських границях і простягаються з півночі на полудневий захід майже в (рівній) прямій поперечці (до напр'яму полудневих міст). Старинне місто Чорно-Городок лежить на обох берегах ріки Репіня (Ірпеня), понижче впливу Однави. Ільбасиків (Васильків?) і Мотовилівка, міста укріплені замками, лежать поза згаданим пасмом лісів, на полудне до ріки Струга. Пісочок, містечко також укріплене замком, лежить над потоком, котрий пливе поміж двома передше згаданими, а вливається до наведеної річки. Хвастів, укріплене місто разом з замком належить до київського єпископа і багате; поляки заняли його опущене, коли козаки та населення його, — дня 24. серпня 1651 року, бачучи пожежу Трилісся, утікли з нього. Місто лежить на правому березі ріки Оннави. Трилиси та Романів лежать над рікою Коминтою, котра п'ять чи шість миль за першим (містом) впадає до Росі. Оба міста лежать на правому березі ріки і проти ворожої сили забезпечені валами та воєнними укріпленнями. Перше, яке лежить нижче другого, добув сильним наступом польський вождь Присимський і пустив з димом. Біла Церква, це місто дуже добре укріплене, положене на лівому березі Росі, повище впаду до неї річки Рути. Це без сумніву та сама Біла Церква, seu Albo Fano, про яку згадує Йоахим Пасторіюс, і каже, що під нею задержався Богдан Хмельницький, гетьман козацький (в ориґіналі Cosacorum Imperator) в році 1648. Є в цьому воєвідстві ще інші міста, але я їх поминаю, щоб надто не розводитися.

Брацлавське Воєвідство межує на заході з воєвідством Подільським і Київським, а також з тим самим на Сході, а на полудні з Волощиною. Простягається на полудне широким простором, межуючи з Тиром (Дністром) та київськими границями, а кінчається недалеко гирла Дністра, який пливе до Чорного мор'я. Повне лісів та розлогих дубров, числом населення і числом укріплень не дорівнює Поділлю. Всетаки декуди находяться укріплення, здатні до невеликої оборони, які дбають про його забезпечення від ворога. Дністер, який своїм коритом підходить під Могилів і широким луком пливе між воєвідством і Волощиною, покидає вкінці його границі там, де досягає границь Турків і Татар, ще перед його впливом до Чорного Мор'я. Бог, почавши від Хмельника, перетинає по середині цей край, який від міста Нового Конецьпольська аж до найдальших границь лежить пустарем. Хоч воєвідство зростає скоро, все таки має лише двох сенаторів, а то воєводу і каштеляна та ділиться на дві території, чи пак на два округи, а то на вінницький і житомирський.

Місто Брацлав є подвійне і окружене подвійними мурами. Це місто є столицею того воєвідства й осідком воєводи, а лежить на правому березі ріки Бога, який його перепливає. Самійлівка, положена між Вінницею й устям ріки Зарі своїми валами й укріпленнями занимає правий беріг Бога. Місто Вінниця розміщене разом зі своїми військовими укріпленнями на тім самім березі Бога, що й попереднє місто і є головним городом довколичної території. Славне воно з'їздами шляхти і судейськими трибуналами та своєю єзуїтською колеґією. Браїлів своїми військовими укріпленнями огортає лівий беріг ріки Рави, поміж її впливом до Бога і подільським містом Межерівом, двома мостами опоясує в тому місці широку ріку. Красна є містом окруженим подвійними воєнними укріпленнями, по обох його сторонах тягнуться старовинні подовгасті мочариська і якась річка, що вливається до Бога, положене воно між рікою (Богом) і сусідуючими границями Поділля. Копигівка (?) двигнула свої мури над рікою Чилензі (?). (Місто) Мурахва обороняється двома сусідуючими укріпленнями і по лівому боці пливучою Мурахвою, яка ділить це воєвідство від Поділля. Буша зі своїми широко розбудованими укріпленнями, розділеними рікою такої самої назви, лежить по лівому боці ріки Мурахви. Яруга положене недалеко Дністра і своїми укріпленнями боронить його правий беріг. Ямпіль здержує напади ворогів на лівому березі Дністра, між Яругою і Ковченцем. Ковченець береже нижче Ямполя той же (лівий) беріг своїми укріпленнями, а ріка Росава перепливає через нього дещо нижче від злуки її з другою річкою. Камінка так само відзначається своїми укріпленнями, а річка Камінка впадає до Дністра по лівому боці. Рашків це остання твердиня по згаданому (лівому) боці Дністра, бо поза нею виринають перед очима лише нагі степи, пригожі до нападів зі сторони варвар, і тому позбавлені міст, сіл і мешканців. Сильно укріплений Чачник (Чечельник?) лежить на лівому березі якоїсь річки, що пливе з заходу на схід і під містом Новим Конецьполем вливається до Бога. Нове Конецьполе є останньою твердинею і своїми дуже сильними укріпленнями творить охорону берега Бога, котрий під цим містом на правому боці, приймає (води) згаданої ріки. Старе місто Умань лежить чотирнадцять чи п'ятнадцять польських миль на схід від Ладижина, там де починаються степи і кінчаються діброви, які густо покривають північну частину цього воєвідства. Твердиня Івангород лежить біля джерела якоїсь річки, котра вється із сходу на захід і під Куною вливається до ріки Соб.

Наукові конференції

Василь Омельченко

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ УВАН

17 квітня 1966 року відбулося наукове Засідання Історичної Секції УВАН з доповідями проф. О. Оглоблина про «Іконографію гетьмана Мазепи» і д-ра В. Омельченка про Дмитра Дорошенка (в 15 річницю смерти). На початку Конференції проф. Олександер Оглоблин згадав про смерть двох українських істориків, Миколи Михайловича Ткаченка й Семена Олександровича Підгайного. Пам'ять їх Конференція вшанувала вставанням.

7-го червня 1952 р. на засіданні НТШ в Нью Йорку Олександер Оглоблин виголосив доповідь на тему: «До проблеми іконографії гетьмана Івана Мазепи». Доповідач назвав її так тому, що метою і змістом доповіді була лише частина проблеми, а саме: аналіза т. зв. «бородатих» портретів Мазепи, датованих приблизно 1699—1706 роками. Але лишилася ще інша група портретів Мазепи без бороди, правдоподібно молодшого (догетьманського) періоду його життя, як також з останніх років його гетьманування — 1706—1708 років. Їх студіювання й було черговим завданням дослідників іконографії Мазепи, зокрема професора Олександра Оглоблина, якого ця проблема цікавить вже протягом 40 років. Їй і було присвячене наукове засідання Історичної Секції УВАН з доповіддю проф. О. Оглоблина «Іконографія гетьмана Мазепи».

На початку своєї доповіді проф. Оглоблин ствердив, що Мазепинський рік 1959 (320-ліття народження Мазепи й 250-ліття його смерти), такий багатий популярною літературою про життя й діяльність Великого Гетьмана, не приніс майже ніякої наукової публікації, що була б присвячена іконографії Мазепи.

Доволі численні статті на цю тему здебільшого мали ті самі методологічні хиби, які заважали попереднім спробам розв'язати цю цікаву проблему. Ні доповідь проф. Оглоблина в 1952 році, в якій він особливо підкреслював методологічний бік справи (доповідь не була опублікована в цілості — лише зреферована в українській пресі і в деяких журналах), ні публікація про виображення Мазепи на дзвоні «Голуб», роботи славнозвісного майстра Карпа Балашевича з р. 1699 (в монографії проф. О. Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба», 1960). не звернули на себе уваги інших дослідників і авторів ювілейних статтей. Спроби проф. Оглоблина знайти видавця для своєї монографії про Іконографію Мазепи, покищо, не дали позитивних наслідків.

Ще в доповіді 1952 року проф. Оглоблин казав, що «більшість відомих до цього часу „безбородих" портретів Мазепи (за винятком т. зв. „бекетівського", або „академічного" типу), займуть своє місце в іконографії Мазепи». «Але — застерігав він тоді — й тут необхідні нові та точніші методи досліду, тим паче, що ці портрети здебільшого недатовані копії або перерібки пізнішого часу».

Досліди О. Оглоблина над цієї групою портретів пішли шляхом індивідуального дослідження історії, а навіть почасти, «генеалогії» кожного портрету зокрема й взаємної їх конфронтації, а також конфронтації усіх їх з раніш дослідженою доповідачем групою «бородатих» портретів і, звичайно, з усіма тими даними, що їх ми маємо про зовнішній образ і вигляд Мазепи в різні періоди його довгого й бурхливого життя.

Хронологічна послідовність портретів Івана Мазепи

1) Портрет Бутовичів (без бороди).
Приблизно 1670-ті роки.
2) Портрет Києво-Печерської Лаври (безбородий).
Приблизно 1680-ті роки (до 1687 року).
3) Ґрипсгольмський портрет (безбородий).
Приблизно: 1687— початок 1690-их років (можливо 1687—1689 р.р.).
Мабуть офіційний портрет гетьмана.
4) Портрет на дзвоні «Голуб' 1699 року (з бородою).
5. Портрет Величка (з бородою).
Кінець XVII— перші роки XVIII ст.) мініятюра в ориґіналі Літопису С. Величка).
6) Підгорецький портрет (з бородою).
Початок XVIII століття (перші роки — мабуть, коло 1704 року).
7) Портрет на ґравюрі в «Die Europäische Fama» 1706 року (з бородою).
Мабуть 1704—1705 року; не раніше 1704 — і не пізніше 1705 р. Протиставлення між виданнями 1704 і 1706 рр. остаточно розв'язав д-р Т. Мацьків на користь 1706 року (див. його статтю в «Українському Історику», 1966, ч. 1—2).
8) Портрет на ґравюрі Іларіона Мігури 1706 року (очевидно, без бороди).
9) Портрет на ґравюрі Данила Галяховського 1708 року (очевидно, без бороди).

Єдиний примірник, який був у бібліотеці Красінських у Варшаві, загинув в 1944 р.

Отже, маємо аж дев'ять автентичних портретів Мазепи. Вони зображають гетьмана в різному віці, починаючи з 35—40 літ (портрет Бутовича) й кінчаючи 70-тим, останнім роком життя, гравюра Галяховського), на різному становищі — від приватного або й громадського портрету догетьманського періоду (портрети Бутовича і Лаврський) — до урочистого офіційного портрету Голови Української Держави (Ґрипсгольмський портрет, портрет на дзвоні Валашевича), реалістичних портретів Гетьмана початку XVIII ст. (Величко, Підгорецький, «Die Europäische Fama») й ґльорифікаційних портретів останніх років (на ґравюрах Мігури й Галяховського), в різному вигляді, з бородою й без бороди молодого віку й віку старого.

Не всі вони мають однакове документальне значення, хоч усі (або майже всі) походять від сучасників Гетьмана. Вони виконані різною технікою (малярські олійні твори, ґравюри, мініятюра, барельєф на дзвоні) різного таланту майстрами. Деякі з них (малярські твори) були згодом (може, й не раз) рестравровані, перероблені (портрет Бутовича й імовірно Лаврський). Інші були напевно (Підгорецький портрет), або можливо (Ґрипсгольмський потрет) копіями з давніших ориґіналів.

Не всі вони однаково збереглися, а деякі, як ґравюра Галяховського, навіть загинули, не залишивши досконалої копії, чи хоча б фотографії, що, звичайно, утруднює або й унеможливлює детальніші наукові досліди над ними.

Нарешті, дослідник мусить здебільшого задовольнитися фото-копіями або репродукціями, звичайно недосконалими, невиразними. Не маємо (за одним винятком) кольорових фотографій з малярських портретів.

Але, не зважаючи на все це, кожен з цих портретів має свою безперечну документальну вартість.

А найголовніше, що ні від кого з наших гетьманів, навіть від Богдана Хмельницького, не залишилося стільки відмінних портретних зображень, як від Мазепи. Недарма в 1841 р. писав німецький подорожний Йоган-Ґеорґ Коль (Kohl) (1808—1878), що побував в Україні, зокрема Лівобережній, вкінці 1830-х років, що в багатьох українських дідичів (der Adel) зберігається, як пам'ятка «колишньої величі й золотої незалежности їх батьківщини», серед інших реліквій, портрет гетьмана Мазепи.

М. С. Грушевський, який дуже цікавився іконографією Мазепи й в 1909 р. вперше опублікував (у «Записках НТШ», т. 92) портрет Бутовича, слушно писав: «Взагалі широке розповсюдження портретів в значній мірі належить уже часам по катастрофі і в сій популярності Мазепиного портрету я бачив би певну патріотичну фронду, характеристичну тим більше, що сама постать Мазепи не тішилася особливою симпатією, скільки можна судити».

Друга частина засідання Історичної Секції була присвячена 15-тій річниці з дня смерти сл. п. Дмитра Дорошенка. Доповідь про визначного українського вченого, громадського і державного діяча, Дмитра Івановича Дорошенка, мав д-р Василь Омельченко, секретар Історичної Секції УВАН.

Дмитро Іванович Дорошенко народився 8. квітня 1882 р. в м. Вільні. Він походив із Чернігівщини і належав до старо-українського козацького роду, що дав двох гетьманів XVII століття, гетьмана Михайла Дорошенка та його внука, гетьмана Петра Дорошенка. Батько Івановича ще з малих літ прищепив йому любов до України. Дмитро Іванович розпочав свої прекрасні «Спомини про давнє-минуле» словами: «Отже, мушу сказати, що свідомість національну я завдячую своєму покійному батькові Іванові Дорошенкові, який виховуючи мене у Вільні, на чужині, з малих літ прищепив мені любов до далекої батьківщини України, а я, підростаючи, вже сам плекав у своїй душі посіяні ним зерна». У 1892 р. Дмитро Іванович вступає до віленської гімназії. «Я кожне літо приїздив на хутір і об'їздив тоді пасіки мого діда, а потім дядька, які всі стояли в Новгородсіверському повіті» — пише Дмитро Іванович у своїх «Споминах».

Ще гімназистом, Дмитро Іванович друкує в «Літературно-Науковому Віснику» свою першу статтю «Звістки про український театр». У 1901 р. Дорошенко вступає до Варшавського університету, а рік пізніше стає студентом Петербурзького університету, де очолює Українську Студентську Громаду. У 1904 р. виходить у світ його праця «Указатель источников для ознакомления с Южной Русью», поява якої була необхідною для української інтеліґенції.

Того ж року, у Львові Дмитро Іванович слухає виклади Михайла Грушевського та Івана Франка. У 1906 р. Дорошенко переїздить до Києва, де вступає до університету. У тому ж, 1906 р., Дмитро Іванович одружується з відомою і талановитою артисткою Наталією Михайлівною Васильченко.

Тут, у Києві, він працює як публіцист і вчений. Бере участь в «Літературно-Науковому Віснику», «Украинском Вестнике», що виходив в Петербурзі та в «Україні», що стала появлятися замість «Кіевской Старины».

У 1909 р. Дмитро Іванович закінчує Історично-філологічний факультет Київського університету з дипломом І-го ступеня та переїздить до Катеринослава на посаду вчителя історії в Комерційній школі. За перебування в Катеринославі появляються його статті на громадські теми в різних українських періодичних виданнях того часу, зокрема в журналі «Украинская жизнь», що виходив у Москві, в київському щоденнику «Рада», в «Кіевской Старине», тощо. Він редаґує місцевий двотижневик «Дніпрові хвилі». Бере активну участь в українському житті Катеринославщини, організуючи сільські «Просвіти», бібліотеки, читає популярні лекції і т. д.; провадить наукову працю в Катеринославській Вченій Архівній Комісії і, як її секретар, редаґує «Летопись», де містить свої статті. Зокрема в Катеринославі працює над матеріялами місцевого архіву.

Перша світова війна і революція принесли Д. І. Дорошенкові нові турботи. Було не до науки. Під час війни він є членом Південно-Західнього Комітету Союзу Міст; після революції 1917 р. він є членом Української Центральної Ради, губерніяльним комісаром Чернігівщини, краєвим комісаром (генерал-губернатор) Галичини і Буковини в 1917 р., міністром закордонних справ Гетьманської Держави в 1918 р. На всіх цих постах Д. І. Дорошенко віддає всі свої сили справі державного відродження своєї Батьківщини.

У кінці 1918 р. закінчується формально політична діяльність Дмитра Івановича, але фактично він не покинув її аж до самої смерти.

Поруч із тим, Дмитро Іванович віддається науковій діяльності, спочатку як доцент, а потім як професор історії України в Кам'янець-Подільському університеті. Опинившись на еміґрації, Покійний ще більше поринає в науково-історичну працю, не покидаючи громадської. Він стає професором Українського Вільного та Чеського Карлового університетів в Празі на катедрі української історії. У 1926—1931 рр. він був директором Українського Наукового Інституту в Берліні. З 1936—1939 рр. він був професором історії всесвітньої церкви на православному Богословському факультеті Варшавського університету. Після поразки Польщі 1939 р. Дмитро Іванович переїздить до Праги, де знову викладає в УВУ.

Після закінчення Другої світової війни, Дмитро Іванович працює в Мюнхені, як професор УВУ та Православної Богословської Академії. УВУ наділяє його почесним докторатом.

У 1946 р. вибирають проф. Дорошенка Президентом УВАН, яким він залишився до кінця життя. Був також керівником Відділу культури і освіти Головної Управи ЦПУЕ в Авґсбурзі.

У 1947 р. Дмитро Іванович переїздить до Канади, де викладає в Колеґії Св. Андрея до 1949 р. У 1950 році він повертається до Европи. 19 березня 1951 р. Дмитро Іванович помер у Мюнхені.

Дозволимо собі зупинитися на кількох найголовніших працях проф. Д. І. Дорошенка. 1923 р. у Празі появляється його славнозвісний «Огляд української історіографії», згодом доповнений проф. Олександром Оглоблином і виданий в 1957 р. УВАН англійською мовою: „A survey of Ukrainian Historiography".

Велике значення для нас має праця Дорошенка «Історія України, 1917—1923 рр.» в 2-ох томах (Ужгород, 1930—32; перевидана в Нью Йор-

ку 1954 р.). Тут Д. І. Дорошенко дав ґрунтовну історію Української держави в 1917—1923 рр.

В 1932—1933 рр. у Варшаві у виданні Українського Наукового Інституту появляється «Нарис історії України» Д. І. Дорошенка в двох томах з великою бібліографією. У цій капітальній праці Д. І. Дорошенко дає наукову концепцію історії України з державницького погляду. Ця дуже цінна праця вийшла другим виданням 1966 р. у в-ві «Дніпрова Хвиля», Мюнхен. Дорошенкові належить також ряд монографій про П. Куліша, М. Костомарова, Д. Бантиш-Каменського, Є. Чикаленка, В. Антоновича, В. Липинського та інших. Важкою втратою для української історичної науки була загибель в 1945 р. в Празі великої монографії «Гетьман Петро Дорошенко», над якою Покійний працював довгі роки.

Треба згадати також «Мої спомини про недавнє минуле» Д. І. Дорошенка, видані в 1922—24 рр. у Львові, та «Мої спомини про давнє-минуле», видані в Канаді р. 1949. Вони написані талановито й їх можна назвати одним із кращих зразків української мемуаристики.

Дуже важливе місце в науковій діяльності Д. І. Дорошенка займає інформація чужинців про українські справи, де він вияснює основні проблеми української історії і вказує на відміни між українським і російським історичним процесом. Зокрема напередодні 2-ої світової війни з'являється його „History of the Ukraine", Edmonton, 1939.

Шлях, що його пройшов Дмитро Іванович Дорошенко — був шляхом невпинної та відданої праці. Чи то за студентських часів, чи то на Катеринославщині і в Києві, чи пізніше в Празі, Берліні, Варшаві, Канаді — скрізь він був повний творчої енергії, що скерована була на велику справу визволення України.

Після доповіді д-ра Омельченка, Голова Історичної Секції УВАН, проф. Олександр Оглоблин, виступив з коротким словом-спогадом про свою співпрацю з Дмитром Івановичем Дорошенком.

Огляди-рецензії

Ілля Витанович, *Історія Українського Кооперативного Руху.* Нью Йорк 1964. Товариство Української Кооперації, 624 стор. (Із Праць Історично-Філософічної Секції НТШ).

Праця проф. Іллі Витановича про історію українського кооперативного руху належить до найповажніших позицій у доволі скромній науковій літературі української еміґрації. Автор цієї першої синтетичної монографії про історичний розвиток української кооперації вложив багато років праці для зібрання відповідного матеріялу, упорядкування та відшукання довідкової літератури, використовуючи для написання праці також і власні давніші рукописи та нотатки з лекцій під час педагогічної діяльности на рідних землях.

Немає найменшого сумніву, що написання такої праці на чужині, далеко від архівних матеріялів, які, до речі, мабуть тільки частково збереглися навіть в Україні, було б не під силу нікому другому. Автор, довгі роки працюючи в кооперації, багато подій зберіг у пам'яті, як і теж використав ряд цінних архівних матеріялів, що їх частинно вдалося зберегти. За все це українська громада мусить бути проф. Витановичеві вдячна, бо його праця енциклопедичного маштабу є дійсно унікальним здобутком, документуючи у науковій формі зображення етапів кооперативного розвитку на цілій території України.

Спробуємо на початок, перед обговоренням цієї праці, подати короткі відомості про самого автора — бо, мабуть, беручи тільки до уваги увесь науковий дорібок Витановича, можна належно зрозуміти та оцінити вагу цього твору для дальшого розвитку української економічної науки.

Ілля Витанович народився 9. VIII. 1899 р. у містечку Бурштині, Рогатинського повіту в Галичині. Середню освіту розпочав у приватній гімназії Рідної Школи в Рогатині, а вищі кляси і матуру здав вже, повернувши з війни, восени 1920 р. у філії академічної гімназії у Львові. Після закінчення війни Витанович почав студії в українському тайному університеті, де в той час викладали історію України про. І. Крип'якевич і М. Кордуба. У часі студій познайомився Витанович із відомими економістами В. Садовським і О. Мицюком, які перебували деякий час у Львові. У 1923 р. Витанович вступив на Львівський державний університет, спочатку студіюючи історію, а згодом — соціяльну й економічну історію у відомого польського вченого проф. Буяка. Після одержання докторату в 1929 р., д-р Витанович співпрацював з проф. Буяком до 1939 р. в Інституті Суспільно-Економічної Історії при Львівському університеті. У серійних виданнях інституту молодий учений містив систематичні огляди української, російської та французької економічної літератури 20-их рр., там же, у скороченні була також надрукована дисертація автора про «сільськогосподарську політику галицького сойму у цифрах крайових бюджетів, 1861—1914», його ж розвідка про наукову працю Тугана-Барановського, та ін. Співпрацюючи в Інституті, з 1927 р. проф. Витанович почав учити у приватній українській торговельній школі, а в 1937—39 рр. був дирек-

тором кооперативного ліцею. У тому часі автор багато писав на кооперативні теми, стаючи співробітником таких кооперативних видань як «Кооперативна Республіка», «Господарсько-Кооперативний Часопис», «Аґрономічний Вісник» та іншої української періодичної преси. Крім статтей та розвідок на популярні теми (наприклад випуски В-ва «Самоосвіта», де поміщено працю автора про історію українського селянства), проф. Витанович друкував багато матеріялів з соціяльно-економічної історії, займаючись також науковим опрацюванням деяких теоретичних питань української кооперації та історією українського кооперативного руху. Деякі більші розвідки, друковані у «Кооперативній Республіці», появились згодом окремими книжками, як наприклад, монографія «Володимир Навроцький: перший український статистик-економіст в Галичині на тлі своєї доби, 1782—1847» (Львів, 1934).

За наукові заслуги проф. Витановича в 1933 р. обрано дійсним членом НТШ та головою комісії нової історії України. Д-р Витанович був теж основником і довголітним секретарем комісії економіки, соціології і статистики. Головно з його ініціятиви вийшов друком п'ятий том відомого збірника «Студії з поля суспільних наук і статистики», присвячений О. Русову із статтею автора «О. Русов у взаєминах Галичини з Наддніпрянщиною». Треба також згадати, що у зв'язку з війною залишилась у рукописі готова до друку у Записках НТШ більша розвідка Витановича «Аґрарна політика українських урядів 1918—1920 рр.», як і проєкт габілітаційної праці про господарсько побутові спільноти слов'янських народів. Співпрацюючи з УТГІ, проф. Витанович видав високошкільний підручник «Західно-українське село: його студія і сучасний стан» (Подебради, 1935). З приходом большевиків до Львова, проф. Витановича запрошено професором новітньої історії України при катедрі акад. І. Крип'якевича, тоді й обрано його старшим науковим співробітником АН УРСР.

У повоєнних роках у Мюнхені проф. Витанович викладав економічні дисципліни в УТГІ і УВЕШ та українську новітню історію в УВУ. Тоді і вийшов його другий високошкільний підручник «Історія народнього господарства» (УВЕШ, 1947). Перебуваючи в Мюнхені, проф. Витанович співпрацював у виданні «Енциклопедії Українознавства» і ця праця продовжується і по сьогоднішний день. У першому і другому (гасловому) томах Енциклопедії надруковано багато статтей автора, його перу належить також історіографічна стаття про стан дослідів над народнім господарством України. Статті автора про господарський розвиток України будуть поміщені і в англомовному виданні Енциклопедії.

Перебуваючи тепер у Чікаґо, проф. Витанович і далі активно співпрацює з рядом українських журналів, а в 1954 р. появилась окрема монографія автора про Костя Паньківського, в якій вміщено багатий матеріял про історію українського кооперативного руху.

Історія Українського Кооперативного Руху — це продовження розпочатого ще на рідних землях наукового зацікавлення автора і рівночасно це найбільш повний підсумок його багатогранної діяльности.

Зміст цієї об'емистої праці складається з дванадцяти розділів: політичні і суспільно-економічні умовини на українських землях у другій половині XIX і на початку XX ст., перші громадські спроби економічної самооборони, друга доба організаційних змагань та ідеологічного самопізнання українського кооперативного руху від 1890-их рр. до першої світової війни, розбудова кооперативної організації у роки визвольних змагань України 1917—20, руйнування кооперації за воєнного комунізму і від-

будова у роки НЕП-у, розгром кооперативної організації в 30-их рр., кооперативний рух на Західно-українських землях між двома світовими війнами, українська кооперація в роках другої світової війни 1939—44, кооперативний сектор Української РСР у повоєнній відбудові, кооперативні організації української еміґрації на шляхах «великої мандрівки» у вільних країнах її поселення, погляд на контакти української кооперації з міжнароднім кооперативним рухом та спадщина великої мети.

Вже наведений перелік окремих розділів вказує на енциклопедичний характер праці автора, що фактично насвітлює в цілості складну проблематику розвитку кооперативної ідеї та організаційних форм не тільки в їх економічних рамках, але також і на соціологічній базі. Найбільше місця приділено розвиткові кооперації на західньо-українських землях у часі між двома світовими війнами з приведенням не тільки дбайливо упорядкованих статистичних даних, але подано також і дуже цікавий, і нерідко маловідомий біографічний матеріял про провідних кооперативних діячів Галичини. У цьому розділі проф. Витанович як співучасник і співтворець цих подій, подає вичерпні дані про Ревізійний Союз Українських Кооператив, Маслосоюз, Центробанк, Народну Торгівлю, Українське Народне Мистецтво та інші клітини широко розбудованої кооперативної мережі Західньої України цього періоду. Порівнання розвитку української кооперації з польським кооперативним рухом значно збагачує текст праці разом із теоретичними узагальненнями автора та поміщеними ілюстраціями документальної вартости.

Цікаво читаються розділи про історичний розвиток кооперації на східньоукраїнських землях, в тому в часі українських визвольних змагань та в пореволюційних роках під большевицькою владою. Автор достатньо аналізує законодатні акти совєтської влади та згодом і поступовну ліквідацію кооперативної мережі. При цьому Витанович широко використовує мало доступні і, до речі, нечисленні праці на цю тему таких авторів, як П. Височанського, Е. Дешка, І. Ботюка, з еміґраційних — І. Івасюка й ін. Мабуть з браку місця не вміщено в праці текстів деяких цікавіших законодатних актів совєтської влади, зокрема періоду НЕП-у. Мабуть також замало місця присвячено українсько-російській дискусії про напрямні розвитку українського народнього господарства у 20-х рр., що мала безпосереднє відношення до кооперативної діяльности (наприклад, становище українського Наркомзему у цих справах). При розгляді поодиноких ділянок кооперативної діяльности хотілося б також більше підкреслити ролю Українбанку у розвитку кооперaційної мережі (зокрема споживчої кооперації), якщо в утворенні його основного капіталу (6,488 тис. карб. на 1. липня 1927 р.) кооперативні вклади виносили біля 75%.

Коротко згадує також проф. Витанович про кооперативну освіту, зокрема про Кооперативний Інститут у Києві. З дрібніших недоглядів можна тут згадати, що науково-дослідну катедру кооперації при Київському Кооперативному Інституті ім. М. С. Чубаря засновано в січні 1927 р. (а не 1926 р.) з чотирома секціями: товарознавства, історії і теорії кооперації, кредитової кооперації і сільсько-господарської кооперації. Особовий склад: керівник катедри проф. В. Н. Целларіус, акад. К. Г. Воблий і Л. М. Яснопольський, професори: С. Д. Сидоряк, К. А. Пажитнов, П. Ф. Височанський, А. А. Діброва, В. Г. Панчель, А. Г. Литвиненко та викладачі — П. М. Пожарський, Я. М. Каліновський і І. Ф. Омельченко. З рамени катедри виходили збірники праць («Труды»), в яких друкувались праці згаданих професорів та деяких співробітників (М. Івченко, В. Мельников і другі). Де-

яку дослідну роботу провадив в ці часи також Інститут Марксизму-Ленінізму (катедра кооперації та колективізації — А. Н. Лозовий, керівник) та Товариство Економістів при Всеукраїнській Академії Наук, зокрема його кооперативна секція під головуванням П. М. Пожарського.

Не входячи в детальний розгляд цієї об'емистої праці, в загальному можна у підсумках сказати, що проф. Витанович вивчає історію розвитку української кооперації на широкій базі конкретних політичних та суспільно-економічних умовин та, наприклад, його вступний розділ про історичний розвиток та ґенезу кооперативного руху в Україні виявляє не тільки ряд цікавих історичних фактів, але й широку ерудицію автора, що в сумі дає нам одну з найкращих спроб представлення розвитку української економічної думки на соціологічній базі. Праця автора носить виразний енциклопедичний характер і належить до значних досягнень нашої української економічної літератури новіших часів.

Богдан Винар

Микола Ковалевський, *При джерелах боротьби,* спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, Накладом Марії Ковалевської, 1960. стор. 717.

Видані дружиною покійного Миколи Ковалевського його спогади займуть чільне місце в українській мемуарній літеартурі. Насичені цікавим і дуже важливим матеріялом та добре оформлені літературно, вони читаються немов прецікава повість про нашу визвольну боротьбу й про ту добу, що була перед нею, про той світ, що минув уже навіки. Тут неможливо переказувати зміст цілої книжки покійного українського діяча. Досить сказати, що спогади Ковалевського сміло можна поставити поруч спогадів Є. Х. Чикаленка та його Щоденника.

Спогади М. Ковалевського, це, властиво, автобіографія, де необхідні життєписні факти становлять тільки скелет спогадів, в яких «я» щільно переплелося з фактами й подіями, що в них довелося брати участь авторові. Ковалевський поділив свої спогади на три частини, які складаються з 33 розділів. Я обмежуся тільки розділами, що творять віхи його життя, включаючи до них усе те, що він говорить про громадське життя і свою участь в ньому.

Перша доба — це дитячі й юнацькі часи автора в гнізді роду Ковалевських, що осів хуторами над Десною, недалеко м. Сосниці. Оповідає про свою родину й її традиції, про те, як він зростав в родинній атмосфері й набирався національної та політичної свідомости, спочатку вдома під впливом рідні й місцевих інтеліґентів. потім у Чернігівській гімназії, де мешкав у дворянському пансіоні. Пише теж про режим у пансіоні, про його виховників та учнів, місцеву інтеліґенцію. За читання «Ради» Ковалевського викинули з пансіону й він ледве зміг дістатися до гімназії в Радомі. Тут удається йому зорганізувати український гурток.

Друга доба його життя йде по скінченні гімназії, коли він, виїхавши з Радома, оглянув у дорозі важливіші центри України (Київ, Одеса). Познайомившися на місці з українською справою та її ділами, удається Ковалевський до Москви, де записався на історично-філологічний факультет Університету. З Москви його вислано й він поїхав до Харкова, де хотів записатися до місцевого Університету, щоб студіювати економічні науки,

але через висилку це не вдалося й він вступив до Комерційного Інституту в Києві. Тут він познайомився з С. Єфремовим та А. Ніковським. За участь у Шевченківських демонстраціях 24. і 25. II. 1913 р. був арештований. Вийшов з Лук'янівки, взяв участь у Конференції Київського Комітету Української Соціялістичної Революційної Партії, що була першою мирною спробою організувати непартійні сили.

Третя доба його життя починається з вибухом війни. Автор бере активну участь у партійній роботі, зокрема видаючи нелеґальну газету «Боротьба», яку вдалося друкувати в різних місцевостях до самого кінця війни, не зважаючи на поліцейські розшуки. Коли ґрунт у Києві став занадто гарячий, Ковалевський виїхав до Полтави, де занявся кооперативною діяльністю, діставши за протекцією Б. Мартоса, посаду інструктора кооперації в повітовому місті Константинограді. Заразом був тут представником ТУП-у. Кооперація на Полтавщині розвивалася знаменито, вона з одного боку піддержувала населення економічно, з другого — ширила серед нього українську національну свідомість. Царська адміністрація ставилася до українського кооперативного руху неприхильно й чинила йому різні перешкоди, під'юджувана приватними конкурентами. Кооперативних працівників вважала губерніяльна влада за політично підозрілих. На чолі полтавської кооперації стояли Союзбанк і Полтавський Союз Споживчих Товариств. У червні 1916 р. відбувся в Катеринославі таємний Конґрес українських кооперативних союзів для створення Кооперативного Центру в Києві. Центральна російська установа в Петрограді, так зв. «Кредитна Канцелярія», від якої залежало дозволити заснування українського кооперативного банку, не давала ліцензії. Довелося дати чималого хабаря й після того Канцелярія ліцензію видала. Банк із тактичних причин названо «Южноруським Народним Банком».

Полтавський ґубернатор, вважаючи автора Спогадів за небезпечного сепаратиста, намагався його позбутися і вислав був із Полтавщини, але з огляду на вагу становища Ковалевського, як члена Комітету для боротьби зо спекуляцією, мусів анулювати свій наказ. Революція 1917 р. застала автора в Полтаві, де він узяв діяльну участь у подіях, виступаючи проти великодержавницьких змагань російських партій.

Четверта доба. Центральний Кооперативний Комітет на початку травня покликав Ковалевського на головного редактора щоденника «Народня Воля». Одночасно він був обраний на голову Центрального Комітету Всеукраїнської Селянської Спілки, а вже перед тим був головою Центр. Комітету Укр. Партії Соціялістів-Революціонерів.

П'ята доба. З переїздом до столиці України Ковалевський бере незвичайно діяльну участь в українській визвольній боротьбі. Цій сторінці його життя присвячена більша частина його спогадів. Він, крім згаданих вище занять, стає членом Центральної Ради й міністром харчових справ (XII. 1917, IV. 1918). Тут нема місця переповідати про його тодішню роботу, вона тісно зв'язана з подіями й проблемами того часу. У своїх спогадах описав він її з усією докладністю й об'єктивністю. У жовтні 1918 р. на домагання німців гетьманський уряд арештував був Ковалевського й ув'язнив у Лук'янівській в'язниці, але в результаті повстання, він вийшов на волю.

Шоста доба. Перебувши «директоріянське інтермеццо», Ковалевський виїхав в Галичину й спинився був в Тернополі, а потім переїхав до столиці ЗУНР — Станиславова. У березні 1919 р. був призначений до міністерства хліборобства й переїхав до Рівного, по якомусь часі — до Кам'янця Подільського, де пробув до листопада, потім виїхав до Варшави.

З Варшави мусів виїхати закордон, бо проти його перебування в польській столиці підняли крик польські дідичі з України, закидаючи йому, що він, міністер Центральної Ради, нищив польське землеволодіння на Правобережжі. Ковалевський виїхав до Відня, а потім до Праги.

Сьома доба. Після травневого перевороту Пілсудського, українські чинники, що перебували у Варшаві, запросили його приїхати до Польщі. Тут він занявся організацією української пресово-інформативної служби. Він присвятив цій справі багато труду й спириту і поставив її на широку стопу. Вибух німецько-польської війни припинив її й описом своєї пресової служби закінчив Покійний літопис свого життя.

*

Я зазначив тут тільки віхи життя й діяльности М. Ковалевського. Але, розуміється, не сила було докладно переповідати зміст кожної доби та діяльність в ній Покійного. А він же не обмежувався сухим нотуванням подій свого життя, — вони у нього тісно пов'язані з середовищем, в якому доводилося йому перебувати. Ті автентичні інформації про обставини й людей, з якими доводилося авторові жити і співпрацювати, є для кожного з нас та для історика нашого минулого незвичайно цікаві. Покійний дуже добре характеризує різні прошарки укр. людности й її національну свідомість та ставлення до української справи, описує діячів чужого табору та їх відношення до українського руху. А що йому доводилося побувати в багатьох місцях України, то й відомості, що їх він подає, є різносторонні. А поскільки в своїй шкільній, партійній, професійній і державницькій діяльності йому доводилося зустрічатися і співпрацювати з багатьома українськими й чужинецькими діячами, то можна собі уявити вартість його спогадів. Треба зазначити, що він не обмежується побіжними згадками про людей, з якими довелося знати і працювати, а дає цілі характеристики визначніших із них. Його спогади — це жива історія Наддніпрянщини й заразом енциклопедія різних відомостей, як про події, так і про їх діячів.

І не можна не жалкувати, що до книжки не додано індексу осіб. Це її велика хиба. А назагал видана вона з графічного боку дуже чепурно, друкарських помилок майже нема. З авторських помилок я зауважив отсі:

Пам'ятник Котляревському в Полтаві відкрито не в 1898, а в 1903 р. (стор. 117, 198).

Лев Жебуньов зам. Леонід (стор. 157); Д. Дорошенко був комісаром Галичини й Буковини, а не тільки Буковини (стор. 415).

Меженко не був «вичищений» Постишевим, а, переживши війну в Ленінграді, як подає советська преса, проживає тепер в Києві (стор. 580); Микола Залізняк стояв на чолі СВУ дуже коротко і в Стокгольмі СВУ не представляв (стор. 605). Вступне слово про Ковалевського написав Іммансев (?) Бірнбавм, особа в українському світі зовсім невідома, замість когось із авторитетних українських діячів.

Дм. Колюх (зам. Коліух) – (стор. 94); окання, зам. акання (стор. 122); на Малій Вронній, зам. Бронній (стор. 37).

Шазрай, зам. Шахрай (стор. 439); Дороготинська вул. зам. Дорогожицька (стор. 482).

Володимир Дорошенко

Іван Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, Нью-Йорк: Українська Православна Церква в З.Д.А., т. I, 1955. 293 стор.

У жовтні 1966 р. вийшов з друку останній, п'ятий том великої праці проф. І. Власовського — «Нариси історії Української Православної Церкви» у виданні Української Православної Церкви в Америці.

Крім українського видання, в 1957 р. вийшов також перший том її в англійській мові, про який нам довелося писати тоді в «Аналах УВАН», 1958 р. т. 6, стор. 1437-39, так само як і в «Свободі» в 1957 р., ч. 157.

Тепер нашим завданням є дати рецензію на всі п'ять томів, які творять одне ціле, але розмір журнала «Український Історик» не дозволяє зробити це в одній статті. Тому перша стаття присвячується виключно першому томові, бо в ньому автор ставить кілька важливих тез, яких тримається на протязі всіє праці.

Всі п'ять томів мають багато ілюстрацій, покажчиків та списків джерел і літератури. Уклад матеріялів та їх трактування є дещо невигідні для дослідника, бо у багатьох місцях автор не покликується на відповідні джерела, або тільки побіжно згадує їх — отже, часом важко їх перевірити.

Для англійського видання абсолютно треба подати всі джерела під текстом. Переклад першого тому на англійську мову зробив М. Дяковський дуже добре й ясною мовою, що у читача не викликає труднощів чи сумнівів.

Неможливо в нашій рецензії вказати на всі важливіші моменти великої праці проф. Власовського. Автор має чимало оригінальних думок, напр., говорячи про Константинопольський патріярхат, він пише: «якщо церква вживає більше чужого елементу в ієрархії для різних тимчасових цілей, напр., денаціоналізації чи культурного підкорення якоїсь частини своєї пастви, тоді виростає серед цієї частини сильніше прагнення до церковного сепаратизму, що найкраще помітно в історії Болгарії, Сербії та, зокрема, Румунії. Цей процес найшов своє повне оформлення в 1917 році в Україні, коли московська ієрархія Православної Церкви не хотіла й не визнавала тоді українських аспірацій».

Другою важливою думкою в цьому напрямі є та, коли автор говорить про ролю церкви в Росії, яка була на услугах царського режиму в XVIII—XX століттях, що позначилося сильною ворожнечою її до Української Церкви в 1917 році. Між іншим, ця оцінка цілей *московської* Православної Церкви збігається з думками відомого американського історика С. Латурета в його 7-томовій історії християнства (т. 3, стор. 368).[1]

На перших сторінках автор говорить, що перші три століття християнства і період Вселенських Соборів «фактично є історією окремих Православних Церков ... часткою універсальної Православної Церкви є національна Церква українського народу, історія якої є предметом його праці». Він висловлює думку, що в 988 р. з заснуванням київської митрополії, як формальної й канонічної складової частини Константинопольського Патріярхату, і до 1686 року вона, можливо, чи не єдина з Правос-

[1] *A History of the Expansion of Christianity*, vol. III. Three centuries of Advances, 1500--1800. By Kenneth Scott Latourette, New York—London, 1939. Chapter XV: Russian Asia and Alaska, pp. 367—371.

лавних Церков, була тісно пов'язана з життям та призначенням її народу, як нації, після того була фактично підпорядкована Московському Патріярхові. «Національний елемент в житті Церкви грав найбільшу ролю тоді, коли державна незалежність народу була втрачена і Україна стала частиною чужих держав Литви, Польщі та Московії».

Тут треба додати, що ще в 1917 р. українські, як і грузинські єпископи, не були на списку ієрархів Російської Церкви, про що свідчить в своїх описах тогочасної Росії англійський посол Г. Макартей.[2]

Говорячи про впливи на розвиток Української Церкви, автор згадує, крім Візантії, також Балкани, але не згадує православної Грузії, хоч про останню маємо декілька джерельних вказівок. Ці впливи залишили деякі сліди в нашій лексиці, напр.: слово баня (грузинське — бані), ґазда, ґуля, птах, чалий, тощо. Про грузинські впливи на Україні широко згадує зокрема єпископ Киріон у своїй історії Грузинської Церкви.

Наслідки занепаду Візантії, а також наслідки занепаду Римської Імперії взагалі, зумовили великі зміни у духовому житті тогочасних народів. На заході, за словами Т. Рукера, Церква стала джерелом Ренесансу, а на Сході, як доказує І. Власовський, стала джерелом нової розбудови культурного життя та поглиблення релігійного виховання.

У той час, коли Польща повела посилену боротьбу з Українською Церквою, намагаючись замінити православіє католицизмом, українські релігійні діячі знайшли в характерних для православної віри прикметах багатюще джерело енерґії для захисту своїх прав. Автор докладно описує, як Петро Скарга (1577 р.) виступав із гострою критикою проти слов'янської мови в церковному вжитку, як нападав на «русинську» мову, що є, мовляв, некультурною й ні до чого не придатною, і як вимагав, щоб Євангеліє читали тільки грецькою або латинською мовами.

Виступ Скарги, а за ним і боротьба проти єпископа Балабана, що її повели єзуїти з Вільна, надали нової енерґії православним українцям, які взялися за нові переклади Евангелії на руську мову. Про це точно зазначено в передмові до Пересопницької Євангелії, уривок з якої наводить О. Лотоцький в «Українських Джерелах Церковного Права» (стор. 29). На жаль, проф. Власовський не згадує про це детально, правда, на стор. 63-ій, у зв'язку з проповіддю в слов'янській мові Кирила та Методія, наводить доволі цікавий матеріял їхніх ворогів.

Високий дух Православної Церкви в часи перед Берестям дав можливість поглибити освіту та знання в Україні. Насвітлюючи ці питання, автор зупиняється досить детально на впливах західньо-европейської Реформації, при чому його погляди значно розходяться тут з поглядами М. Грушевського.

Дуже цікаво з'ясоване намагання київських митрополитів вдержати центр Православія в Україні, коли наростаюча сила Московщини хотіла захопити під свій повний вплив релігійне життя. В у цьому розділі ми не погоджуємося з поглядами автора щодо впливів монгольської імперії. Модерна історична наука розглядає тодішнє життя під іншим кутом зору.

---

[2] Some Account of the Public Life and a selection from the unpublished writings, of The Earl of Macarthey ... by John Barrow, London, 1807, 2 vols.

Насвітлення періоду приходу Християнства на Україну та його поширення проф. Власовський подає дуже точно; широке насвітлення, теж ролю в тому процесі Києво-Печерського манастиря.

Період до Берестейської Унії та наслідки Унії з'ясовані автором досить об'єктивно та повно, хоч в деталях різняться вони від поглядів Д. Дорошенка й О. Лотоцького в його *«Українських Джерелах Церковного Права»* (стор. 135-143 та ін.).

Останні розділи книги читаються з великим зацікавленням, зокрема ті місця, що присвячені розвиткові культурного життя в Україні та ролі церкви в ньому. Ми не можемо тут непорівняти ці сторінки з відповідною оцінкою глибини та ширини впливів Лаври, як напр., оцінює їх Ф. Б. Корчмарик, в своїй цінній праці «Духові впливи Києва на Московщину . . . »[3]

Нам також здається, що повніше насвітлення становища Української Церкви до XVI ст. на тлі загального розвитку християнства в Східній Европі та сумежних країнах, могло б бути дуже корисне, бо показало б її особливості та велику місійну ролю, яку вона тоді відогравала. У тому розділі могло бути насвітлене положення християнства під мусулманами, після підкорення турками Візантії, та взаємовідносини України з Туреччиною в тих часах. Було тоді не тільки мусулманське нищення християнського, як це загально твердиться, а була й толеранція, та ще *значно більша, ніж, наприклад,* при погромі Візантії хрестоносцями в 1204 р.

Про ті часи є багато матеріялів, зокрема у відомій історії Оттоманської імперії фон Гаммера,[4] або у Е. С. Крезі, в яких знаходимо важливий матеріял про зв'язки Туреччини з Україною.

Але ці завваги не зменшують вартости 1-го тому «Історії» проф. Власовського, який заслуговує на найбільшу увагу та розповсюдження, зокрема тепер, коли ціла праця вийшла друком. На жаль, мабуть довго прийдеться чекати на завершення її повного перекладу та видання в англійській мові.

Друк та оформлення першого тому, як і інших томів, гарні. На полицях світових бібліотек та в приватних збірках людей, які цікавляться історією нашої Церкви, ця капітальна праця з Історії Української Православної Церкви займе почесне місце, бо вона написана не тільки з великим знанням предмету, але й з великою любов'ю.

І. Світ

Theophil Hornykiewicz, *Ereignisse in der Ukraine 1914—1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe.* Philadelphia 1966, Vol. I, pp. 450, $ 12.00

Недавно Східньоевропейський Дослідний Інститут ім. Вячеслава Липинського, (1204 West Lindley Ave., Philadelphia, Pa. 19141), видав під вище поданим наголовком перший том з чотиритомової серії документів з Ав-

---

[3] Ф. Б. Корчмарик: *Духові впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України,* Нью-Йорк, 1964.

[4] *History of the Ottoman Turks* from the Beginning of their Empire to the present time. Chiefly founded on Von Hammer by E. S. Creasy, M. A. London, 1856, 2 vols.

стрійського Державного, Военного та Адміністраційного Архівів, (Haus-Hof.- und Staatsarchiv, das Kriegsarchiv und das Allgemeine Verwaltungs-Archiv), дуже цінну працю о. проф. Теофіля Горникевича (у перекладі на українську мову: «Події на Україні в 1914—1922 рр., їх значіння та історичне тло»), що немало причиняється до висвітлення різних проблем з новішої історії України.

Передмову написав проф. д-р Віллібальд М. Плихль (Willibald M. Plöchl), директор Інституту історії европейського права Віденського університету.

Про важливість цієї праці проф. Плихль написав: «...о. проф. Теофіль Горникевич добровільно з власної волі виконав працю, що відносно її точности, пильности, відданости та старанности немає рівної... Ми можемо спокійно додати» — пише проф Плихль — «що сьогодні не можна знайти в Австрії нікого іншого, що на його місці міг би виконати таку працю».

Ледве чи можна б краще й влучніше схарактеризувати працю о. проф. Горникевича, як це зробив проф. Плихль. Тільки той, хто працював в архіві, зможе належно оцінити муравлину працю, вишукування та приготовлення до друку джерельного матеріялу. Без сумніву, автор присвятив багато часу, вложив немало енергії та знання, щоб зібрати, упорядкувати та видати ці документи. У цьому томі автор помістив відпис 169-ти оригінальних документів, що охоплюють час від 2 квітня 1914 до 29 квітня 1918 р., та поділив їх у хронологічному порядку на дев'ять розділів

1. Внутрішнє політичне положення Австро-Угорщини та українська справа в Галичині, Буковині й на Закарпатті в 1914 р.

2. Постава українців і поляків в часі російської окупації в Галичині в 1914—1915 рр.

3. Меморіяли Української Національної Ради до Австрійського Міністерства Закордонних Справ та до Головного Командування Австрійської Армії в справі національних і церковних відносин на Холмщині та Підляшші.

4. Творення Українського Леґіону У.С.С.

5. Підготова збройного десанту на Кавказі та Кубанщині з участю Українського Леґіону У.С.С.

6. Діяльність «Союзу Визволення України» та його відношення до Австрійського Міністерства Заграничних Справ від 1 вересня 1914 до 16 вересня 1918 р.

7. Відродження українського національного життя на Придніпрянській Україні в 1917 та на початку 1918 рр.

8. Політичне положення в Україні в 1917—1918 рр. Внутрішня та зовнішня політика Центральної Ради.

9. Політичні, економічні та інші труднощі Уряду Центральної Ради та невдоволення українського загалу політикою Ради.

Уже у своєму вступному слові автор підкреслив, що «ця праця повинна причинитися до кращого зрозуміння історичних подій, що мали місце в Східній Европі та в Україні в 1914—1922 роках і допомогти виявснити цей період часу не тільки в історії України, Австро-Угорщини та загалом Східньої Европи». З уваги на це, що проф. Горникевич, публікуючи ці архівні матеріяли, не подав ні аналізи, ні власних коментарів чи поглядів, було б доцільніше назвати цю працю наприклад «Джерела до історії України з Австрійського Державного Архіву 1914—1922 рр.».

Місце видання цієї праці подано тільки Філядельфію, хоча з тексту виразно виходить, що книжка була надрукована в Австрії. Чи не було б у майбутньому доцільніше подати «Горн—Філядельфія».

Та це тільки незначні технічні завваги, що ніяк не можуть впливати на вартість праці.

«Можливо, що промине немало часу, заки дозріють овочі, яких насіння є посіяне у цій праці», — пише проф. Плихль, одначе своєю працею о. проф. Горникевич запевнив собі стале місце в українській історіографії. Без його праці ніякий дослідник східньословянської історії, а української зокрема, обійтися не може. Треба бути тільки вдячним авторові за його цінну публікацію та побажати йому успіхів при публікації дальших документів.

Теодор Мацьків

Древнерусское государство и его международное значение. Академия Наук СССР. Институт истории. Издательство «Наука». Москва 1965, стор. 476.

Рецензована книжка належить до того роду праць, що, за влучним висловом американських істориків, мають на меті «Rewriting Russian History». Із вступу до неї довідуємось, що вона являється своєрідним доповненням збірної праці, що появилась друком у 1962 р. п. н. «Критика буржуазних концепций истории России периода феодализма»: завданням тієї «критики» було спростувати твердження не-радянських дослідників, які, ніби то, представляють Росію у кривому історичному дзеркалі. До тих тверджень, як довідуємось із «критики», належало передусім: протиставлення Росії — Европі, приписування російському народові прикмет перманентного імперіялізму, ставлення диктатури пролетаріяту в ґенетичні зв'язки з деспотизмом Чінґіз-хана, Івана Грозного та Петра I, та приписування російській душі прикмет містичної покори, що впливала на пасивне сприймання ударів долі та байдужу поставу до боротьби за власну державу.

Книга «Древнерусское государство», що являється збірною працею знаних російських радянських істориків — А. П. Новосельцева, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнина, В. П. Шушарина і Я. Н. Щапова — поставила собі за завдання доповнити згадану «критику» позитивним вкладом проблем розвою княжої Руси, арґументуючи свої тези найновішими здобутками радянської історіографії (стор. 2). Праця поділена на дві нерівні частини. Перша, розміром більша частина, «Общественно-политический строй древнерусского государства», подає ґенезу та відповідно насвітлює державні інституції княжої Руси [собор, наради, снем (з'їзд або стріча), віче і ряд (договір)], зупиняється над деякими особливостями її структури, накреслює образ її суспільно-політичних відносин, подає їх зв'язок з «Руською Правдою» та з'ясовує положення церкви у системі державної влади давньої Руси.

Друга, менша частина, «Восточные и западные источники о древнерусском государстве», виловлює ті вістки з арабських джерел, що відносять-

ся до процесу складання державности давньої Руси (6—9 вв.) і ті інформації з західньоевропейських джерел, які ілюструють її розвій.

У загальному — праця *«Древнерусское государство»* виказує усі ті стандартні прикмети, що й інші того роду історичні праці Радянського Союзу, отже: промовчування невигідних подій, явищ та ситуацій та іґнорування історичних джерел, що суперечать згори передбаченим висновкам.

Головною метою цитованої праці було доказати, що теза про те, що «давня Русь була конґльомератом окремих князівств — является видумкою сучасних буржуазних історикiв та що ця Русь була відносно суцільною ранньофеодальною монархією» (стор. 451).

Але обізнаний з історією европейського сходу читач швидко відкриє щілини в радянській арґументації підтвердження монолітного характеру старої Руси. Залишаючи на боці питання одного «древньоруського народу», слід ствердити, що наявність у складі руської держави аж двадцяти двох інших не-слов'янських народів (81 стор.) аж ніяк не промовляє за її монолітністю, а найменше в етнографічному аспекті. Звичайно, можна погодитись з автором, що асиміляція деяких із тих народів не представляла собою історичної специфіки (89 стор.), але важко зрозуміти, чому їх приналежність до Руси мала проґресивне значення (81 стор.) тоді, коли інфільтрація німецького Ордену в Прибалтику була актом грубого насильства (119 стор.).

Перечисляючи народи, що попали в залежність від Руси, автор, В. Т. Пашуто, ствердже, що угро-фінських народів (меря, весь і мурома) не стрічаємо в літописних вістках вже в 12 столітті тому, що вони були сколонізовані вже давніше (93 стор.), отже перед дванадцятим століттям, та що на терені цієї «слов'яно-фінської симбіози» виросли такі міста як Рязань, Муром, Суздаль, Білоозеро, Ростів, тощо. Шкода тільки, що автор зупиняється на половині дороги і не витягає з наведених фактів відповідних висновків. Ці висновки не тільки відповідно насвітлили б справу суцільности старої Руси, але й поставили б проблему етноґенези східньо-слов'янських народів в дещо іншу площину, ніж її ставить сучасна радянська історіографія.

За суцільністю давньої Руси мали б промовляти державні установи, які, з природи речі, повинні були бути поширені в однаковій мірі на цілій її території. Тимчасом, перекидаючи сторінки праці (24-34 стор.), що відносяться до (чи не найбільш) типової інституції — віча — бачимо, що автор аналізує його діяльність на терені Києва, Галича, Володимира Вол., Новгорода та Пскова, але не згадує про нього у Володимирі над Клязьмою, Суздалі та в Москві. Думаємо, що відсутність віча на згаданих теренах дуже ослаблює тезу автора про суцільність давньої Руси.

Ніщо краще, вірніше і докладніше не може зілюструвати державної структури давньої Руси, як аналіза істоти княжої влади та напрямів і засягів її дій. У зв'язку з тим ми сподівались би знайти в книзі окремий розділ, присвячений князеві — голові держави. Але такого розділу немає. Шкода, бо з нього читач міг би довідатись про те, що постановами Любецького з'їзду (1097 р.) навіть формальна єдність давньої Руси — у сенсі політичнім — була повалена.

М. Ждан

Митр. Василь Липківський: *Історія Української Православної Церкви,* Розділ VII: *Відродження Української Церкви.* Із вступом і замітками С. В. Савчука. Накладом фундації Івана Грищука, Вінніпеґ, Канада, 1961, 8⁰, LXXXVIII + 181 стор.

У слід за виданим у 1959 р. текстом VII-го розділу праці митр. Василя Липківського в торонтському Українському Видавництві «Добра Книжка» п. н. «Відродження Церкви в Україні 1917—1930» видав православний протопресвитер С. В. Савчук дещо відмінний текст тієї самої праці. Обидва тексти виконані з машинописних копій. Протопресвитер Савчук більше вірить в автентичність виданого ним тексту, тому що його згідність з ориґіналом рукопису потвердив православний митрополит Ніканор Абрамович, що мав рукопис довгий час у своїй канцелярії від травня 1942 до вересня 1943 р. Проте в цьому «докладному» машинописі пропущено примітку самого Липківського до цього розділу: «Цей відділ складено на підставі лише персональних спогадів, бо ніяких документів під руками, на жаль, не маю. Всі вони мусять бути щодо 2-ої ВПЦР в її архіві, а щодо 1-ої, взагалі здається знищено. Ці мої сторінки мають більш мемуарний, ніж історичний характер, дуже для мене суб'єктивний. Може вони придадуться хоч як конспект для розподілу документів». Тому, що цю примітку надрукував о. М. Соловій, протопресвитер Савчук звертався до митр. Ніканора й архиєпископа Мстислава Скрипника з запитанням — чи така примітка була в рукописі; очевидно, вони не змогли заперечити. І ця саме примітка заперечує докладність машинопису, що його використав протопресвитер Савчук. Цю примітку я добре пам'ятаю, тому що вона звернула на себе мою увагу, як історика. Митрополит Василь Липківський цінив більше попередні розділи своєї праці, які він написав не на основі історичних джерел, а на основі історичних праць православних українських і московських авторів. Для мене, обізнаного з цими історичними працями, ці розділи не являли наукової вартости, бо Липківський повторював тільки те, що було вже надруковано в різних нарисах історії православної церкви в Україні і Московщині. Митрополит Василь Липківський, як не фаховий історик, уважав ці праці за «джерела». Він недоцінював своєї мемуарної праці — саме VII-го розділу, що, з огляду на брак документальних джерел (бо большевики нищили українську православну церкву і затирали сліди своїх варварств), є одиноким джерелом до історії церкви в Україні в 1917—30 рр.

Проте із зіставлення тексту машинопису, зладженого для митр. Ніканора, з текстом, який надрукував о. Соловій, виходить, що перший є повніший, справді, копіїсти зле переписували, і така недокладно переписана копія дісталася о. Соловієві. Із статті Н. Бурчака виходить, що «рукопис було передруковано в трьох примірниках (оригінал і дві копії). При перевірці машинодруку Освітній Відділ Вищого Церковного Управління прийшов до висновку, що передрукований сьомий розділ рукопису не може бути переданий на сторону в повному вигляді, з уваги на те, що в ньому не бракувало місць і висловів, які могли наразити УАПЦ на осуд. Було ухвалено усі компромітуючі місця в машинодрукові вирізати... Із двох відбиток — одна залишилася в посіданні архиєпископа Н. Абрамовича, а друга у владики Мстислава, його вікарія. Перша відбитка Освітнім Відділом при ВЦУправлінні була докладно звірена з ориґіналом і в ній пороблено було рукою Голови Освітнього Відділу проф. Ф. С. Гаврища відповідні поправки за текстом рукопису. Тому перша відбитка на-

шого машинодруку під теперішній час являється єдино правдивим, офіційно звіреним списком з ориґіналу рукопису. Передрук зроблено було навмисне запрошеною друкарщицею п. А. П. на машинці совєтського типу «Ленінград 2». Наочними свідками нашого передруку є: ВПР Архиєпископ Мстислав (на той час Вікарій Київської Єпархії), протоєрей Роман Мельниченко (на той час керуючий справами Вищого Церковного Управління УАПЦеркви в Києві), о. Петро Мелех (тоді службовець ВЦУправління в Києві) та інші. Усі перебувають тепер в США. Передруковуючи, друкарщиця старалася притримуватися правопису ориґіналу». (с. LV—LVI).

О. Петро Мелех пише про це так: «Мені відомо, що останній розділ Історії Укр. Церкви — період 1917—1930 рр. переписувався друкаркою Вищого Церковного Управління в Києві Анастасією Матвієвною Повстенковою в канцелярії того ж управління. Якщо не помиляюся, то відбивалося всього чотири примірники. Помимо того, що Анастасія Матвієвна була добре ознайомлена з описаним у рукописі періодом, як церковна діячка, та що вона користувалась у цілому ВЦУ опінією сумлінної й акуратної друкарки, копії звірялось з ориґіналом. В більшості це робив керуючий справами ВЦУ протоєрей Р. Мельниченко разом з Анастасією Матвієвною». (с. LV—LXVI).

Із того всього у мене такий висновок, що київські переписувачі і провірювачі, ознайомлені докладно з подіями, про які згадав Митрополит Василь Липківський, дещо його доповнили річево й совісно; цим вони не змінили думок митрополита Василя Липківського, як не змінив його думок виправлений текст із копії архиеп. Мстислава, надрукований у «Христовій Громаді» (с. LXXIII—LXXIV). З того приводу треба подякувати протопресвитерові Савчукові, що завдав собі труду зіставити різниці в опублікованих текстах.

Але протопресвитер Савчук дивується, чому я писав у «Логосі», що нічого не знаю про копію, зроблену якимсь істориком при кінці 1942 р. Я писав це на основі натяку о. Соловія в «Світлі», адже я не міг знати, якого «відомого українського історика» має він на думці; я ж при кінці 1942 р. не робив ніякої копії з рукопису Липківського, а справа вияснилася після появи друком «Відродження Церкви в Україні» у в-ві «Добра Книжка». Відповідаючи чемно на лист протопресвитера, я не читав передмови — «вступу» Олександра Моха, бо вважав інформації останнього для мене зайвими. Я приймаю поправку Савчука про нетотожність Леонтія Юнакова з Антонієм Юнаком, бо про приїзд останнього до Холма я собі пригадав із львівської преси й не пригадую, чи було в пресі також його хресне ім'я. Заввагу протоєрея М. Явдася про це, що навряд чи я мав змогу зустрічати протоєрея Л. Юнакова, збиває протоєрей Юрій Пелещук: протоєрей Явдась пише про засідання Церковної Ради 20 грудня 1941 р. при участі москвофільського єпископа Пантелеймона Рудика, на якому я не був; я ж писав про засідання, що відбулося в початках грудня 1941 р., на якому був протоєрей Юнаков, що попередньої неділі відправляв поминальне богослуження за героїв-мучеників Базару в автокефальному соборі св. Андрія в Києві.

Дальша полеміка є зайва; ориґінал затрачений, його копії різняться в дрібничках, але не різняться у висвітленні переслідування церкви большевицьким урядом; тимто всі копії є важливим джерелом до історії церкви в Україні під совєтським ярмом.

Никола Андрусяк

Кость Паньківський, *Роки німецької окупації*. Нью Йорк — Торонто: «Ключі», 1965, стор. 479.

В міру віддалення від доби наших визвольних змагань зростає «історична перспектива». Виникають щораз більш сприятливі умови для їх об'єктивного дослідження та правдивого освітлення.

Зпоміж новітніх українських мемуаристичних публікацій вирізняються мемуари д-ра К. Паньківського, кол. голови Українського Крайового Комітету у Львові. В них описується піднімецький стан українського населення Зах. України від часу походу німців на Схід від 1939 р.

Свій задум д-р К. Паньківський заплянував у трьох томах.

Перший — «Від держави до комітету» — він опублікував 4-ою книжкою в серії «Життя і Мислі», в-ва «Ключі», Нью-Йорк, Торонто, 1957, 21 × 16, 160 стор. У ньому описав літо 1941 р. у Львові.

Другий том — «Роки німецької окупації» — д-р К. Паньківський оголосив друком 7-ою книжкою, у тій же серії «Життя і Мислі». Цей том є продовженням попереднього і присвячений часам німецької окупації Галичини у 1941—44 рр.

Довідуємось, що в підготовці є третій, останній в пляні, том, як продовження другого, що має бути присвячений німецько-українським та американсько-українським взаємовідносинам у переходовий час 1944—48 рр.

У реферованому тут другому томі мемуарів, д-р К. Паньківський описує «нереволюційну» сторінку життя того часу галицької вітки українського народу. — «Це не історія галицької землі в часах окупації» — застерігається автор, — «ані історія Крайового або Центрального Комітету. Про революцію пишуть революціонери, історію писатимуть колись історики. Ці спомини це свого роду щоденник справ, поверховий дотик до дійсности, як автор їх бачив, переплітані його враженнями, міркуваннями з давніх часів і сучасних йому, також коментарями з приводу подій» ....

Автор уклав свій твір у три головні частини: 1) від автора й передмова, 2) властиві спомини й 3) підсумки й висновки. До того додав частковий реєстр літератури й показник імен.

В усіх частинах зміст книги та міркування автора позитивно відрізняють спогади між дотеперішніми творами в царині нашої мемуаристики.

У вступних частинах книги К. Паньківський з'ясовує методологію, його наставлення до подій та їх опису. Він виходить з заложення тяглости історичного процесу. Для нього — «німці не були відірваним явищем, яке вимагало б застосування окремого підходу. Вони були черговим окупантом Галичини. І так як із попереднім (австрійці, росіяни, поляки, большевики), українці як нація, *мусіли* жити. Тільки порівняння умов життя українців під кожним із тих окупаційних режимів може показати, в чому один із них був кращий, а другий гірший» ...

Автора вражає неправда, або півправда, якою оперують мемуаристи й історики. Він закликає до «основного вияснення всіх подій не тільки з часів другої світової війни, але також з часів перед нею!» ...

Зокрема, вражає «однобічність погляду на проблеми нашого національного життя». Серед укр. дослідників, та загалу громадянства, вони бачать тільки його «революційну» сторінку та переоцінюють її значення для нації». Д-р К. Паньківський трактує перебіг української історії ширше. Він є прихильником історичної школи В. Липинського. Тому звертає увагу не

так на «сантиментально-опозиційні та безглуздо-деструктивні, а більше на мужні та організаційні прояви життя нашої нації»...

Далі автор підкреслює складність проблем та умов, серед яких треба було жити й діяти, та «жахливу недостачу українського підготування до подій і ролі, яку ми мусіли відогравати в час німецької окупації нашої землі»...

Центральну частину книжки займають властиві спогади про діяльність українських установ та про їх долю в той час (стор. 18-428). Увесь матеріял д-р К. Паньківський уклав систематично в розділи (I-XII). Пристосував його, за бігом часу, у три періоди: 1) їх росту та організації, 2) період упорядкованої праці й 3) ліквідація українських установ та відхід із Галичини.

Доля судила д-рові К. Паньківському перебувати в той час на чолових становищах. Тому він мав безпосередній вгляд та орієнтацію в тодішніх українських, німецько-українських та українсько-німецьких взаєминах. Його поважний попередній громадсько-політичний досвід, широкий світогляд та відповідна освіта, дали йому змогу зібрати й відповідно представити матеріял документарно й історично-об'єктивно, зо значним рівночасним позитивним критицизмом.

Рівнож цікавими й вартісними є «підсумки й висновки» автора, вміщені при кінці твору, загального і українського характеру. В них він звертає увагу дослідникам — «що важким завданням історіографії сучасної доби є подати чисте свідоцтво того, що діялось і, по можливості, об'єктивну оцінку подій». Тому він «намагався у своїй праці писати про те, що бачив і як його *тоді* бачив!»...

Д-р К. Паньківський стверджує, що «в чужоземному світі немає вже тепер людей, які студіюють і визнаються на справах народів Східньої Европи і все це думають, що у нас були свої квіслінґи»... Звідси ряд хиб у трактуванні доби німецької окупації України та українсько-німецьких взаємовідносин. Маємо на увазі передовсім горезвісну проблему й обвинувачення у «коляборації»! Хоч останньо у світовій науці цей комплекс вже діждався ревізії дотеперішніх поглядів і досліди скеровуються поволі на більш правдивий шлях...

З черги автор дає нищівну критику дотеперішнього, вельми розповсюдженого серед багатьох українців хибного наставлення до політики, історичних подій та способу їх описування, зокрема про часи німецької окупації України-Галичини. Він називає цей підхід — неукраїнським підходом!...

Д-р К. Паньківський ділить український нарід на три нерівномірно заступлені групи: «революціонерів» — у меншості, нарід — у більшості та пристосованців — також у меншості. Він твердить, що табори «революціонерів» і пристосованців — це не ввесь нарід! Вони не можуть виступати в імені цілого народу! Народ у цілому не належав до ніодного із згаданих таборів».

«Народ у цілості лишається в Краю і мусить жити, не дивлячись на те, що думають, плянують і роблять окупанти. Він мусить стояти у зв'язках з окупаційною владою. Хтось, у свою чергу, мусить очолювати його репрезентацію, Спосіб, яким це діється, виявляє політичне вироблення і зрілість нації. Тому (примусова) співпраця українців, отже й галицьких українців, з німцями була в 1941—44 рр. неминучою, вони не були нашим вибором, а були історичною конечністю, результатом неспричиненої нами німецької окупації».

На підставі трьохрічної праці, зреферованої в книзі, д-р К. Паньківський стверджує, що «у цій боротьбі наш національний організм виявив себе „ін капіте ет ін мембріс" організмом здоровим, переборов труднощі, які принесла війна, большевицька окупація і прихід німців, при тому нарід не жертвував більш необхідним мінімумом національного інтересу і не затратив свого національного почуття та своєї національної гідности...».

Одночасно з цим автор, критикуючи переріст «революційности» в нашій нації, іронічно званій — «нацією революціонерів», звертає увагу на політичні недотягнення у поступованні й писаннях українських революційних угрупувань, за часів німецької окупації і тепер на чужині.

Автор є прихильником т. зв. «органічної методи» будування держави — «Державна самостійність — пише він — не здобувається і не закріплюється навіть найефектовнішими маніфестаціями або демонстраціями, ані найкраще зложеними проклямаціями, але тільки послідовними зусиллями років і поколінь. Будова державности звичайно йде етапами, які в даний мент можливі». Ці державно-творчі постуляти автор наголошує у противагу до безвідповідальних, на його думку, починань ворохобних «революційних» угрупувань, що безпідставно претендували на примат в тодішньому підневольному українському житті...

Характеризуючи в кінці книги виконану ним і іншими українськими відповідальними громадськими чинниками працю впродовж німецької окупації Галичини, автор вважає цю працю доцільною і задовільною для інтересів української нації в цілому та закінчує словами генерала МекАртура: «Ми робили так, як Бог нам дав уміння робити!».

Реферований тут черговий том спогадів д-ра К. Паньківського, заповідженої мемуаристичної «трилогії», є поважним надбанням української історичної мемуаристики. Окрім енциклопедичного, документарного змісту, в ньому порушено низку державно-політичних, націологічних та наукознавчих проблем, у загальному та українському аспектах. Праця д-ра К. Паньківського заслуговує на ширше й глибше обговорення не тільки на шпальтах спеціяльних, але й загальних часописів!

Лев Биковський

Stefan Maria Kuczyński, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w.* Warszawa 1965, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 272 pp. Nakład 1400 + 270 egz.

С. М. Кучинський — один із кращих сучасних польських істориків середньовіччя. Остання більша його праця: Wielka Wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409—1411, Warszawa 1955. — 550 сторінкова монографія — є останнім і найкращим словом польської науки про ґрунвальдську битву. Українському читачеві Кучинський є відомий передусім зо своєї праці *Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy*, що її в серії праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями видрукував в 1936 р. Український Науковий Інститут у Варшаві.

Цитована книга містить дев'ять розвідок, публікованих вже давніше. У новім їх виданні автор впроваджує тільки невеликі зміни чи швидше доповнення, зв'язані з поступом у ділянці історичної науки. З дев'яти розвідок сім в'яжеться тісно з історією України. Їх проблематика така: Польсько-руські відносини до кінця XII століття; Похід Володимира I. на ля-

хів на підставі згадки з 981 р. у «Повісті временних літ», незнаний польсько-руський договір з 1039 р.; Сині Води (про похід Ольґерда з 1362 р.); Яголдай та Яголдаєвичі — татарські ленники Литви і татари під Збаражем.

Розвідки свідчать про велику історичну ерудицію автора, тонку аналізу джерел та смілі, часами за відважні висновки. Такими висновками відзначається зокрема більша його розвідка про Сині Води, друкована перший раз у збірній праці „*Księga pamiątkowa ku czci prof. Oskara Haleckiego*" 1935. Кучинський вирішив в згаданій розвідці закінчити довгу полеміку на тему державної приналежности Поділля в другій половині чотирнадцятого століття. У полеміці, що велася на цю тему, польські історики обстоювали погляд, що Поділля перейшло з-під панування Золотої Орди під польську владу, з рамени якої там панували князі Корятовичі; українські ж вчені з Грушевським на чолі твердили, що Поділля відвоювала від татар Литва. У своїй праці про Сині Води Кучинський намагається доказати, що Корятовичі прибули на Поділля приблизно біля 1350 року, ще перед битвою над Синіми Водами, та що вони піддалися Польщі і з допомогою місцевого населення визволили Поділля з-під панування Золотої Орди. Самої битви Ольґерда з татарами над Синіми Водами у 1362 р. — твердить Кучинський — не слід перецінювати, бо вона не була вирішальною причиною в процесі виходу Поділля з-під влади татар. — Показується одначе, що висновки Кучинського мають свої слабі сторінки. Німецький історик Ґоттольд Роде у своїй праці „*Die Ostgrenze Polens*" (1955 р.) доказав, що Корятовичі біля 1350 року були ще малими хлопцями, тому не могли воювати з татарами і тим самим не могли передавати здобутого Поділля під панування Польщі.

М. Ж-н

Історичні джерела та їх використання. Випуск перший. Київ: Інститут історії Академії Наук УРСР. Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1964. 289 стор. Тираж 512.

Історичні досліди є пов'язані з науковими здобутками в ділянці допоміжних історичних дисциплін. Так склалось, що в тих останніх ми не мали великих осягів. Зокрема в часах панування «культу особи Сталіна» — як довідуємось з передмови до цитованої праці — допоміжні науки «були кинуті і забуті. Нехтування фактами, використання вузького кола джерел, перешкоди, які створювались для праці в архівах, призвели до того, що майже не приділялось уваги розробці спеціяльних („допоміжних") історичних дисциплін». Тому з радістю належить відмітити факт, що в тому напрямі прийшов зворот на краще. На те вказувала б, між іншим, цитована книга. Книга містить в собі вісім статтей, дванадцять повідомлень і три замітки з різних допоміжних історичних дисциплін. Тому, що важко булоб навіть у кількох словах схарактеризувати поодинокі праці, подаємо в цілости зміст книги·

Статті

В. В. Грабовецький, В. Л. Калініченко, Ш. С. Людковський, Про роль державних архівів у розвитку краєзнавства.

І. В. Гарнага, Ф. П. Єсенков, Г. П. Романій, Деякі питання комплектування архівів документальними матеріялами.

Є. П. Шаталіна, Про деякі питання передачі тексту документів радянського періоду.

Л. А. Проценко, Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін.

І. П. Крип'якевич, Літописи XVII—XVIII ст. в Галичині.

Ф. П. Шевченко, Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр.

В. П. Петров, Історична топографія Києва (Першопочатки міста).

М. Ю. Брайчевський, Нумізматика в темах давньої історії східнослов'янських племен.

Побідомлення

В. П. Місюра, Про скорочену публікацію документів.

Я. Д. Ісаєвич, Українська археографія в XVII—XVIII ст.

П. І. Захарчишина, Палеографічні особливості львівського письма XVI—XVII ст.

З. С. Хомутецька, Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст.

В. Д. Чунтулова, Форми документів актових книг Кременецького земського суду.

В. П. Сидоренко, Про складання наукової хроніки історії України радянського періоду.

Я. П. Кісь, Хронологія письмових пам'яток західньоукраїнських земель в XIV—XVIII ст.

Б. С. Ватуля, З історії української радянської сфрагістики.

О. В. Маркевич, Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело до вивчення сфрагістики.

В. О. Гавриленко, Львівські цехові печатки XIV—XV ст. та питання про час їх виникнення.

І. П. Крип'якевич, Історична картографія в Західній Україні (до 1939 р.).

І. К. Свєшніков, До історії карбування монет у Львові.

Замітки

М. Ф. Савицький, Печатка Одеського комітету РСДРП (серпень 1904 — червень 1905 рр.).

Р. О. Юра, Висла печатка з Воїнського городища.

А. З. Барабой, Про українську історичну метрологію.

Усі праці видержані на відповідному науковому поземі, але деякі з них, зокрема ті, що в'яжуться тематично з подіями нових і найновіших часів, віддають обов'язкову данину кесареві — комуністичному режимові.

Рекомендуючи книжку читачам, редакційна колеґія висловлює надію, що книжка повинна становити «великий інтерес не тільки для працівників музеїв, архівів, для краєзнавців і студентів, а й для широких читацьких мас». Але доводиться сумніватись, чи при виїмково низькому тиражі — 512 примірників! — названі групи працівників, не згадуючи вже про широкі читацькі маси, матимуть нагоду дістати цю цінну книжку у свої руки.

М. Ж-н

Польська українознавча мемуаристика

У третьому томі *„Pamiętnika Kijowskigo“*, Лондон 1966, що його видає „Koło Kijowian“, під головною редакцією проф. Володислава Вельгорського, на стор. 241-247 занотовано десять давніх і нововиданих мемуарних праць. В них описується минуле польське життя в Україні.

1. Antoni Andrzejowski. Hramoty starego Detiuka o Wołyniu, Wilno, 1914. Спомини обіймають добу 1794—1830 рр. Особливу цінність має частина, що присвячена Крем'янецькій гімназії та ліцеєві.
2. Henrieta z Działyńskich Błędowska. Pamiątka przeszłości, Panstw. Inst. Wydawn., Warszawa, 1960.
   Розповідь обіймає добу 1794—1832 рр. і торкається Волині та Київщини.
3. Elżbieta Dorożyńska z Zaleskich. Ostatnia placówka, Gebethner i Wolf, Warszawa, 1925.
   Спомини описують час від листопада 1917 до січня 1921 на Поділлі.
4. Zofja Kossak-Szczucka. Pożoga, wydanie drugie, Warszawa, 1939. Фраґмент споминів з часів 1917—1918 рр. на Волині.
5. Maria Kozicka-Dunin. Burza od wschodu, wspomnienia z Kijowszczyzny (1918—1920), Kraków, 1925.
6. Tadeusz Hołówko. Przez dwa fronty, ze wspomnień emisariusza politycznego z 1918 roku. Warszawa, 1931.
   Автор малює своє мандрування по Україні, головно тодішній стан Поділля.
7. Julian Talko-Hryncewicz. Z przeżytych dni (1850—1908), Warszawa, 1930, 330 st.
   Спомини студента-медика про Київ (1871—1876), згодом лікаря, антрополога й археолога про Звенигородщину (1876—1891).
8. Szymon Konopacki. Pamiętniki, Biblioteka Dzieł Wyborowych, Warszawa, 1899.
   Описує життя Волині за перших кілька десятиліть після розбору Польщі.
9. Marian Łążyński. „Sto lat bez mała”, wspomnienia lekarza z lat 1869—1956, Warszawa, 1961.
   В своїх спогадах, біля 300 стор., автор описує Поділля та Київщину.
10. Stanisław Stempowski. „Pamiętnik” 1870—1914, Zakład im. Ossolinskich, Wrocław, 1953, 428 стор., велик. формату. Колишній міністер українського уряду в кабінеті В. Прокоповича, всесторонньо описує життя Зах. Поділля.

Огляд п. з. „Notatki Bibliograficzne” в „Pamiętniku Kijowskim” обіймає бібліографічні відомости, короткий зміст і оцінку публікацій. Багатий зміст цих мемуарів не обмежується описами побуту польської шляхти і маґнатерії, але охоплює все життя Правобережної України за 19 й першу чверть 20-го ст. Тому згадані матеріяли мають важливе джерельне значення для дослідників, що працюють в царині української історії.

Лев Биковський

Бібліографія

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ М. П. ВАСИЛЕНКА

Важливіші наукові праці[1]

1891.

1. «Памятник украинской литературы конца XVIII века», *Кіевская Старина,* 1891, т. 32, стор. 154-161.
2. «К истории церковных и монастырских архивов», *Кіевская Ст.,* т. 34, стор. 148-151.
3. «Из бумаг сенатора тайн. сов. М. П. Миклашевского», *Кіев. Ст.,* т. 35, стор. 129-133.
4. *Сервитуты в Малороссии.* Киев.

1892.

5. *Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729—1730 годов.* Киев, 1892, стор. 40. «Чтения в Истор. Об-ве Нестора-Летописца», кн. VII.
6. «Михаил Иванович Семевский» (Некролог), *Кіев. Ст.,* т. 37, стор. 112-115.
7. «К вопросу о централизации наших исторических архивов. Судьба Румянцевской Описи Малороссии», *Кіев. Ст.,* т. 39, стор. 453-461.

1893.

8. Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка 1729–1730 годов. Изд. Полтавского Губ. Статистического Комитета, Полтава, 1893, стор. 45.

1894.

9. «К истории Малорусской историографии и малорусского общественного строя. (Заметки по поводу статей В. А. Мякотина «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII ст.» в *«Русском Богатстве»,* 1894, номер 2, 3 и 4). *Кіев. Ст.,* т. 47, стор. 242-270, 402-424.
10. *Исторические сведения о роде дворян Рахманиновых.* 1894.
11. «Казанское царство», *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона,* т. 26, стор. 906-908.

1895.

12. «О скупле земель в Малороссии и ея причинах», *Чтен. в Истор. Об-ве Нест.-Летоп.,* кн. IX, Кіев, стор. 3-5.
13. «О происхождении группы капиталистов в Малороссии в XVII и XVIII в.в.», *Чтен. в Истор. Об-ве Нест.-Летоп..,* Кіев, стор. 13.

---

[1] Досить широку бібліографію праць М. Василенка подав С. Наріжний: «М. П. Василенко, його наукова діяльність», *Наша культура,* (Львів) 1936.

14. «Калачов Николай Васильевич», *«Энциклоп. Слов. Брокг. и Ефрона»*, т. 27 стор. 7-8.
15. «Князь», *Там же.*
16. «Коммиссия для составления Нового Уложения». *Там же,* 30. стор. 866-869.
17. «Корф, барон, Николай Александрович», *Там же,* т. 31, стор. 355-356.
18. «Крыжанович Юрий», *там же,* т. 32, стор. 861-862.

1896.

19. «Литовсько-Русское государство», *там же,* т. 34, стор. 818-827.
20. «Миних», *там же,* т. 37, стор. 368-369.
21. Митрополиты русские. Митрополиты Юго-Западной Руси. Митрополичьи вотчины. Там же, т. 37, стор. 464-471.

1897.

22. «Наказ (большой), *там же,* т. 40 стор. 481-484.
23. «Опричина», *там же,* т. 43, стор. 45-46.

1898.

24. «Патриаршество в России. Патриаршие домовые монастыри. Патриаршие вотчины», *там же,* т. 45, стор. 29-36.
25. «Подушная подать в России», *там же,* т. 47, стор. 123-128.
26. «Поземельная община», там же, т. 47, стор. 202-211.
27. «Посполитые», *там же,* т. 48, стор. 691-694.
28. «Приказы», *там же,* т. 49, стор. 186-196.
29. «Пугачовщина», *там же,* т. 50 стор. 750-761.
30. «Пугачов», *там же,* т. 50, стор. 761—764.

1899.

31. «Раскол», *там же,* т. 51, стор. 283-303.
32. «Малороссийская Историография. История Малороссии», *там же,* т. 55, стор. 490-509.

1900.

33. «Глуховская сатира», *Кіев. Ст.*, 1900, т. 70, стор. 95-97.
34. «Старшина малороссийская», *«Энциклоп. Слов. Брокг. и Ефр.»,* т. 61, стор. 457-460.

1901.

35. «Материалы для истории економического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Т. I. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729-1730 годов», *«Черниговский Земский Сборник»* і окремо — Чернігів, 1901 р.
36. «Первые шаги по введению положений 19 февраля 1861 г. в Черниговской губернии. (К 40-летию со дня освобождения крестьян)», *Киев. Ст.*, март. стор. 396-423, апрель стор. 97-125, ноябрь стор. 303-327.
37. «Куда исчез домик в Полтаве, в котором Петр Великий отдыхал после Полтавской победы», *«Киев. Ст.»,* 1901 р., т. 75, стор. 171-172.

38. «Торговицкая конфедерация», *«Энциклоп. Слов. Брокг. и Ефр.»*, т. 64, стор. 634-636.

1902.

39. *Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии*. Т. II, Экстракты из указов, инструкций, учреждений и пр. 1786 г., Чернигов, 1902.

40. «Александер Матвеевич Лазаревский. (Некролог), *«Киев. Стар.»*, ч. 77, стор. III-XIX.

41. «К биографии И. П. Котляревского», *«Киев. Стар.»*, 1902, т. 77, стор. 1-5.

42. «Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского и Н. В. Шутурова (к рисунку)», *Киев. Стар.»*, 1902, т. 78, стор. 282-292.

43. «Двадцатипятилетие со дня смерти О. М. Бодянского [6 сентября 1877 — 6 сент. 1902]», *Киев. Стар.*, 1902, т. 78, стор. 408-410.

1903.

44. «Турецкие войны России», *Энциклоп. Слов. Брокг. и Ефр.*, т. 67, стор. 122-138.

45. «Удельная система», *там же*, т. 68, стор. 590-594.

46. «Уния и униатская церковь в пределах Польши и России», *там же*, т. 69, стор. 821-831.

47. «Йосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии», *«Киев. Стар.»*, 1903, январь, стор. 1-50, февраль стор. 295-322, март стор. 462-491, май ст. 315-346, октябрь стор. 140-152, ноябрь стор. 389-430, декабрь стор. 701-735 і окремо.

48. «К вопросу о происхождении названия Полтава», *«Киев. Стар.»*. 1903 р., апрель, стор. 2-3.

49. «Памяти почетного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского († 31 марта 1902)», *«Чтен. в Истор. Об-ве Нест.-Летописца»*, кн. XVII, Київ, 1903, стор. 85-107.

50. «Ханенко», *Энциклоп. Слов. Брокг. и Ефр.*, т. 73, стор. 40-42.

51. «Ханское царство», *там же*, т. 73, стор. 45-52.

52. «Хмельницький», *там же*, т. 73, стор. 456-461.

53. «Церковные недвижимые имущества», *там же*, т. 75 стор. 104-106.

1908.

54. Передмова до праці Ал. Лазаревского: Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783), Київ, 1908, стор. I-X.

1909.

55. *Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии*. Т. III. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. Чернигов, 1909.

1910.

56. «Памяти Костомарова как историка», *«Киев. Мысль»*, 1910, чч. 97 і 98.

1911.

57. «Г. Н. Теплов і його «Записка о непорядках в Малороссии», *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*, кн. IX. Київ, 1911, стор. 13-54.

58. «Прикрепление крестьян в Малороссии». *Великая Реформа,* т. I. Москва, 1911, стор. 108-126.
59. «Крестьянский вопрос в Юго-Западном и Северо-Западном крае при Николае I и введение инвентарей», *Великая Реформа,* т. IV, Москва, 1911, стор. 94-109.
60. Очерки русской и малорусской истории с 1566 до 1814 г. «История Европы» Пфлуга и Гартунга.
61. *История Литовско-Русского государства.* Там же, обидві біля 200 стор.

1912.

62. «Декабрист об Украйне. (В. И. Маслов. Литературная деятельность К. О. Рылеева. Кіев, 1912)», *«Украинская Жизнь»,* Москва, кн. 3, стор. 84-91.
63. «Политические взгляды М. П. Драгоманова», *«Украинская Жизнь»,* Москва, 1912, кн. 6, стор. 36-55.
64. «Отношение между Францией и Россией до Французской Революции». *«Отечественная война и русское общество»,* т. I, Москва, 1912, стор. 1-19.
65. «Рост французского влияния в России до Францyской Революции», *«Отечественная война и русское общество»,* т. I, Москва, 1912, стор. 20-25.
66. «З історії устрою Гетьманщини. Критичні замітки», *Записки НТШ„* Львів, 1912, т. 108, стор. 103-116.

1913.

67. «З приводу заміток М. Є. Слабченка», *Записки НТШ,* Львів, 1913, т. 116, стор. 79-86.
68. *История Кабардинского народа,* Кіев, 150 стор.

1914.

69. «О. Бодянський і його поетична творчість», *«Україна»,* 1914, кн. IV.

1916.

70. *Очерки по истории Западной Руси и Украины,* Київ, 1916, стор. XII-589.

1919.

71. «Речь г. Министра Народного Просвещения и Искусств Н. П. Василенка при открытии деятельности комиссии 9-го июля 1918 г.», *Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві.* Київ, 1919, стор. III-IV.

1923.

72. «Академик Богдан Олександрович Кістяковський. (16/29 квітня 1920 року)», *Записки Соціяльно-Економічного Відділу УАН,* т. I (1923), Київ, 1923, стор. VIII-XI.
73. «Додаток до некрологу Б. О. Кістяковського» (стор. XII-XIII), *Там же,* стор. XL-XLI.
74. «Академик Орест Иванович Левицький † 9 травня, (26 квітня) 1922 року», *Там же, стор. XLVI-XCVIII.*
75. «Кремінецький ліцей і університет Св. Володимира. Історично-юридична розвідка». *Там же,* стор. 151-199.

1925.

76. «Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст.», *Записки НТШ*, Львів, 1925 р., т. 138-140, стор. 105-130.
77. «Павло Полуботок. З приводу двістілітньої річниці його смерти (29. XII — 1724)», *Україна*, Київ, 1925, кн. 6, стор. 80-108.
78. Передмова до І-го Випуску «Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права». Київ, 1925, т. I, стор. III-IX.

1926.

79. Передмова до II-го Випуску «Праць Комісії для виучування історії захід.-руського та українського права», Київ, 1926, т. III-VII.
80. «Як скасовано Литовського Статута» (З історії конфіскації західньо-руського та українського права), *Записки Соціяльно-Економічного Відділу УАН*, т. II-III, Київ, 1926 р., стор. 232-316.
81. «Наукова діяльність Ів. Мих. Каманіна», *там же*, т. II-III, Київ, 1926, стор. 54-164 і окремо.
82. «Збірник матеріялів до істоії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII в.в. *Український Археографічний Збірник УАН*, т. I, Київ, 1926, стор. 50-164 і окремо.

1927.

83. Передмова до III Випуску *«Праць Комісії для виучування західньо-руського та українського права»*. Київ, 1927, т. III, стор. III-VI.
84. «Пам'яті Івана Мартиновича Балінського», *там же*, Випуск III-й, Київ, 1927, стор. XV-XXVII.
85. «Олександер Матвієвич Лазаревський (1834—1902). (Матеріяли для його біографії)», *Україна*, Київ, 1927, кн. 4, стор. 18-82.
86. «Територія України XVII віку. (Розвідка з історії права)», *Ювілейний Збірник на пошану Д. І. Багалія*. Київ, 1927, стор. 112-132.
87. «Неприємності через етнографію», *Етнографічний Вістник*, Київ, 1927, стор. 145-147.

1928.

88. Передмова до IV Випуску *«Праць Комісії для виучування західньо-руського та українського права»*, Київ, 1928, стор. V-IX.
89. «Права, по которым судится Малороссийский народ», як джерело до історії державного права України XVIII віку», *Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського*, I, Київ, 1928, стор. 245-252.
90. «Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648)», *Чернігів і Північне Лівобережжя*. Видання УАН, Київ, 1928, стор. 290-300.

1929.

91. Передмова до VI Випуску *«Праць Комісії для виучування західньо-руського та українського права»*. Київ, 1929, стор. V-X.
92. *Матеріяли до історії українського права*, т. I. Київ, 1929, стор. LXIII-355. З передмовою акад. Н. П. Василенка (стор. V-LXIII).
93. «Конституция Филипа Орлика», *Ученые Записки Института Истории Российской Асоциации Научно-исследовательских институтов общественных наук»*. Т. IV, Москва, 1929, стор. 153-171. The Constitution of Pylyp Orlyk — the Annals of the Ukrainian Academie 1958, vol. VI.
94. П. Я. Литвинова. (Післяслово до статті І. Спаської). *Етнографічний Вісник*, кн. 7.

РАДАКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. П. ВАСИЛЕНКА.

Року 1894—1895 був фактичним редактором газети *«Киевское Слово»*, що його видавала група української поступової інтеліґенції. З 1903-го року був фактичним редактором газети *«Киевские Отклики»;* після закриття її адміністрацією стала виходити під новою назвою *«Киевские Отголоски»*, а після закриття *«Киевских Отголосков»* — виходили *«Киевские Вести»*, що були остаточно закриті року 1910. Ці газети видавала група поступової української інтеліґенції, серед якої були: Г. В. Александровський, С. Буда, С. Єфремов.

Багато уваги приділяв М. П. Василенко редаґуванню академічних видань; як голова III-го Соціяльно-Економічного Відділу Академії Наук, М. П. Василенко був редактором видань Відділу. За його редакцією вийшло 6 томів «Наукових Записок Соціяльно-Економічного відділу». Одночасно він був головою «Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права»; за його редакцією вийшло 8 томів «Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права; останній — том 8-й — був надрукований, а попередній — 7-й — був знищений.

Як голова Комісії. М. П. Василенко брав участь в редаґуванні колективної праці: «Історично-юридичного Словника термінів українського права». У цій праці брали участь всі члени Комісії. Було зібрано кілька тисяч карток і почалася систематична обробка їх. Керував працею член Комісії, І. Ю. Черкаський. Року 1933, коли Комісію було ліквідовано, загинув і цей Словник. Величезна кількість карток розсипана, загублена.

Одночасно Комісія, під проводом М. П. Василенка, готувала видання кількатомового *«Корпусу джерел українського права»*. Проте Комісія встигла видати тільки *«Руську Правду»*.

У цьому списку подано головніші праці М. П. Василенка не включаючи наукових рецензій. Крім того він написав багато в Энциклопед. Словн. Брокг. та Эфрона, в Энц. Слов. Граната та до газет: до «Киевских Откликов», «Киевских Отголосков», «Киевских Вестей», Киевской Мысли», «Речи» тощо. Там були великі історичні нариси, наприклад, нариси, присвячені декабристам, Федорові Кузьмичу, які могли б бути окремими брошурами. Серед рецензій в різних газетах важливі були рецензії на праці Грушевського, якому присвятив він понад 10 рецензій. У цілому М. П. Василенко надрукував понад 300 газетних статтей та рецензій. Встановити авторство їх тяжко, бо здебільшого вони не підписані. Більш-менш повний список його творів залишився в його архіві і в 1943 р. його передали до рукописного відділу Бібліотеки Академії Наук, де йому був присвячений окремий відділ. Все це, очевидно, загинуло в пожежі 1964 року.

Крім друкованої спадщини М. П, Васлиенко залишив багато праць, підготовлених до друку. Серед них були:

1. Актові книги судів Лівобережної України (з передмовою) Це мав бути окремий том «Архива Юго-Западной России».

2. Акти до історії монастирського землеволодіння.

3. Велика збірка грамот Маґдебурзького права України. (З передмовою).

Року 1934 ця збірка була знищена у видавництві Академії Наук. З цілої збірки збереглися тільки 4 коректурних аркуші. У 1944 році передано було їх професорові А. І. Яковлеву, що хотів надрукувати українські гра-

моти Маґдебурзького права. Цього збірника не було надруковано й дальша доля переданих аркушів невідома.

4. Залишилася незакінченою велика праця — «Історія розробки науки історії українського права»; фраґменти її друкувалися, як передмови до «Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права».

Остання праця, над якою працював М. П. Василенко, — «Історія козацтва на Лівобережній Україні від 1783 до 1917 року» — залишилася незакінченою.

6. Не закінчені спогади під назвою «*Моє життя*», доведені до 1890 р. Два уривки, присвячені подіям 1906 та 1907—1908 рр. надруковано вище.

Н. П.-В.

Хроніка

СТОЛІТТЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

1966 рік — ювілейнний рік Михайла Грушевського. Українські і чужинецькі наукові установи та громадські організації відзначають століття з дня народження корифея української історичної науки й одного з найвидатніших діячів українського національного відродження XX століття. Ще завчасно робити підсумки ювілейних святкувань, які закінчаться в наступному році, — тому в нашій замітці обмежуємося насамперед до хронологічного переліку помітніших ювілейних відзначень, присвячених Грушевському.

7. V. 1966 у Дітройті заходами Українського Історичного Товариства і Групи УВАН у Дітройті відбувся вечір, М. Грушевського; *проф. Любомир Винар* виголосив доповідь *«Молоді роки Михайла Грушевського»*. Вечір відкрив інж. Ярослав Зубаль, секретар групи УВАН у Дітройті.

29. IX. — за ініціятивою *д-ра Антона Жуковського* відзначено в *Сенаті* і *Палаті Репрезентантів ЗДА* століття з дня народження Грушевського, як світової слави історика і першого Президента Української Народньої Республіки.

29 вересня на засіданні Сенату, сен. Мілтон Р. Янґ виголосив коротку промову про проф. Грушевського та просив, щоб Сенат вшанував століття його народин. Рівночасно сенатор Янґ запропонував надрукувати в *Конґресовому Рекорді* лист-меморіял д-ра А. Жуковського про Грушевського і статтю д-ра Любомира Винара про Ювілей Грушевського, як також зложену ним бібліографію праць Грушевського. Ці матеріяли були видруковані в 165 числі *Конґресового Рекорду*.

Того ж дня сен. Квентін Бурдік з Норд Дакоти, коротким словом вшанував в Сенаті проф. Грушевського

Подібну акцію провели в *Конґресі ЗДА* конґресмени з Норт Дакоти, *Марк Ендрюс* і *Роланд Редлин.* 3 жовтня конґресмен Ендрюс на засіданні Конґресу короткою промовою вшанував проф. Грушевського, а 5 жовтня конґресмен Редлин, на основі статті Л. Винара, довшою промовою вшанував Ювілей Грушевського.

29. IX. Осередок Українознавчих Студій у Вашинґтоні відзначив Ювілей Грушевського доповіддю проф. Володимира Гуцула з Каліфорнійського Університету, присвячену життю й творчій праці Грушевського.

9. X. — на XV науковій конференції НТШ в Канаді проф. Богдан Бодурович з Торонтського Ун-ту виголосив доповідь н. т. «Михайло Грушевський в оцінці західньо-европейських і американських історіографів».

29. X. У Денвері відбулося засідання Денверської Групи УВАН, присвячене 100 літтю з дня народження Грушевського, — зо вступним словом про М. Грушевського інж. Л. Биковського і спогадами Романа Чубатого, гімназійного професора, про М. Грушевського і його родину.

12. XI. — заходами відділу НТШ в Оттаві (Канада), відбулася доповідь д-ра Р. Олійника (Рахманного) про життя і діяльність Грушевського. Післяслово виголосив сенатор проф. П. Юзик.

12. XI. — заходами Українського Історичного Товариства, Осередку Праці НТШ в Клівленді та Асоціяції Українських Професорів на Американських Університетах відбувся ювілейний вечір М. Грушевського; д-р Любомир Винар виголосив доповідь про життя і творчість Грушевського. Вступне слово мав д-р Михайло Пап.

21. X. З рамени Спілки Українських Журналістів, у Домі Української Науки у Мюнхені відбулася доповідь проф. Панаса Феденка п. н. «Михайло Грушевський — історик і політик».

19. XI. У Мюнхені Німецько-Українське Товариство організувало святочну академію в честь М. Грушевського і Р. Ф. Кайндля. Доповідь про «Грушевського, як науковця» виголосив проф. Болько фон Ріхтгофен.

9. *XII.* — У Мюнхені заходами Семінара для східньоевропейської і південноевропейської історії Мюнхенського (німецького) університету і Наукового Товариства ім. Шевченка в Европі відбулася ювілейна конференція, присвячена століттю з дня народження М. Грушевського.

Конференцію відкрив Ґеорґ Штадтмюллер, звичайний професор історії Східньої Европи Мюнхенського університету. У своєму вступному слові проф. Штадтмюллер підчеркнув значення М. Грушевського для української історії. для історіографії східньоевропейської і для західнього світу.

Ювілейну доповідь виголосив проф. історії Східньої Европи Гайдельберґського університету Гельмут Нойбауер. Прелеґент у своїй доповіді подав найважніші етапи наукового шляху М. Грушевського; про його місце в українській історіографії, створення ним школи українських істориків, його зв'язок з німецькими істориками і вплив його на них (напр., на Otto Hetzsch-а) та про співпрацю його з істориками Східньої і Південносхідньої Европи.

На закінчення святочних сходин проф. В. Кубійович розказав про заслуги Грушевського для НТШ, про його велику видавничу діяльність й про Грушевського як політика.

18. XII. — Історична Секція УВАН, Історично-Філософічна Секція НТШ і Українське Історичне Товариство у викладовій залі УВАН у Нью-Йорку, відбули урочисту пленарну конференцію, присвячену сторіччю з дня народження М. Грушевського. Конференцію проводив проф. Олександер Оглоблин. Виголошено доповіді:

Проф. Олександер Оглоблин: «Михайло Грушевський на тлі доби». Доповідач зазначив, що великий український учений не вкладається в проблематику одної доби, бо М. Грушевський жив і творив на протязі кількох історичних діб, повних своїх специфік і проблем. Він схарактеризував Грушевського на тлі періодів 1860—1880, 1880—1917, 1917—1918, і на тлі пореволюційної доби. На тлі багатого джерельного матеріялу доповідач дав повний образ вкладу Грушевського в історіографію, суспільно-громадське, політичне і культурне життя України.

Проф. Омелян Пріцак: «Історіософія Михайла Грушевського». Прелеґент проаналізував народницьку історіософію Грушевського, на якій Грушевський базував свої основні історичні праці.

Проф. Ярослав Пеленський: «Суспільно-політичні ідеї Мих. Грушевського». Доповідач проаналізував еволюцію суспільно-політичного світогляду Грушевського, який, на його думку, еволюціонував у своїх поглядах від поступового лівого демократизму до утопійного соціялізму.

Проф. Любомир Винар: «Львівський період життя Мих. Грушевського». Прелеґент назвав львівську добу Грушевського найповнішим періодом його життя і творчости, насвітлюючи його многогранну діяльність на тлі тогочасних відносин в Галичині.

Ювілейна Конференція пройшла з великим успіхом і засвідчила тісну співпрацю українських істориків в трьох наукових установах: УВАН, НТШ і УІТ.

Докладний перебіг Ювілейної Конференції і резюме доповідей подамо в наступному числі нашого журналу.

ІНСТИТУЦІЇ, З'ЇЗДИ, КОНФЕРЕНЦІЇ

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Членство.

Українське Історичне Товариство має 120 членів. Нові члени: о. *д-р Олександер Баран* (Вінніпеґ), *пані Ольга Войценко* (Вінніпеґ), проф. *Василь Гришко* (Канада), о. *Олег Кравченко* (Канада), д-р *Кость Паньківський* (ЗДА), проф. *Володимир Маціяк* (Німеччина), д-р *Ярослав Падох* (ЗДА), проф. д-р *Омелян Пріцак* (ЗДА), мґр. *Дмитро Штогрин (ЗДА)*, проф. *Лев Шанковський (ЗДА)*, проф. д-р *Володимир Гуцул* (ЗДА).

Кожний кандидат у члени УІТ зобов'язаний надіслати свій життєпис і, якщо можливо, список друкованих праць.

Товариство об'єднує істориків, дослідників допоміжних історичних наук і прихильників української історичної науки.

Членська вкладка.

Річна вкладка для членів в ЗДА і Канаді виносить $ 10.00, для членів в інших країнах — $ 6.00. Річна вкладка включає передплату «Українського Історика».

Члени-емерити можуть бути звільнені з річної вкладки, якщо до Управи УІТ внесуть відповідну заяву. У цьому випадку їх зобов'язує лише передплата нашого журналу.

Всіх членів, які ще дотепер не внесли своєї вкладки за 1966 рік, *просимо в якнайкоротшому часі ліквідувати заборгованість.*

Наші видання.

«Український Історик» є одиноким українським історичним журналом у вільному світі. Редакція «У. І.» просить Вш. Членів до тісної співпраці. Статті і рецензії слід надсилати у двох машинописних примірниках.

У серії «Історичні студії» появилися слідуючі видання: Л. Винар: «Українські козаки і Ватикан в 1594 році» (англомовне видання, ч. 1., 1965 — ціна $ 1.00), О. Оглоблин: «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська Угода 1654 року» (ч. 2, 1966, ціна $ 1.00), Л. Винар: «Огляд історичної літератури про початки козаччини» (ч. 3, 1966, ціна $ 1.00), О. Оглоблин: «Михайло Сергієвич Грушевський» (ч. 4, 1966, ціна $ 1.00), Борис Мартос: «М. С. Грушевський, яким я його знав» (ч. 5, 1966, ціна $ 1.00).

У друку: Л. Винар: *Молодість Михайла Грушевського* (1967, ціна $ 1.50 з додатком бібліографії праць про М. Грушевського).

Видання можна замовляти в адміністрації «Українського Історика».

Крім розбудови нашого журналу, плянуємо продовжувати серію «Історичні Студії» і започаткувати серію «Історичні Монографії».

У зв'язку зо 100-літтям з дня народження М. Грушевського заплянованo видання бібліографії його творчости, монографію про життя і діяльність Грушевського і збірник праць про Грушевського в чужих мовах.

Реалізація наших видавничих плянів повністю залежить від допомоги нашого членства і прихильників української історичної науки.

Співпраця з науковими установами.

Управа УІТ нав'язала співпрацю з такими установами: Історична Секція УВАН (ЗДА), Історична Секція УВАН (Німеччина), Історична Секція УВАН (Канада), Історично-Філософічна Секція НТШ, Українсько-Американська Асоція-

ція Університетських Професорів (ЗДА), Дослідний Інститут Сходу Европи ім. В. Липинського (ЗДА), Український Вільний Університет (Німеччина), Український Воєнно-Історичний Інститут (Канада), Український Музей в Клівленді (ЗДА) Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство (ЗДА).

Архів УІТ.

В архіві зберігаються біо-бібліографічні матеріяли нашого членства, як також рукописні і друковані праці членів та здепоновані архіви окремих діячів. Окрему секцію Архіву становлять праці Грушевського і праці про нього. Зокрема Архів бажає роздобути ранні праці Грушевського у формі передруків, мікрофільмів, світлин, тощо. Окрему підсекцію становлять матеріяли про Грушевського.

Архів УІТ пошукує *Автобіографію Грушевського* з 1926 року і його *Ілюстровану Історію України* з 1919 р. (наклад «Канадійського Фармера»).

Признання.

Управа УІТ і Редакційна Колегія УІ висловлюють щире признання за безкорисну працю для Товариства і журналу слідуючим особам: *д-рові О. Вінтонякові,* Голові Загального Представництва УІ на Европу і членові Управи УІТ, і *п. Г. Нанякові,* директорові друкарні «Логос» у Мюнхені, за їхню жертвенну працю для нашого журналу.

Крім того складаємо щиру подяку ред. О. Навроцькому з Вінніпеґу, д-рові М. Антоновичеві з Монтреалю, інж. М. Флякові з Альберти, мґр. О. Роїкові з Саскатуну, мґр. А. Григоровичеві з Торонта, інж. Л. Биковському з Денверу, п. В. Сторожинському з Клівленду, інж. І. Фурові з Клівленду, д-рові П. Ісаєву з Філядельфії, інж. Я. Зубалеві з Дітройту, інж. А. Кущинському з Чікаґо, д-рові Р. Косові з Філядельфії, п. Волод. Процикові з Нью-Йорку, д-рові О. Домбровському з Нью-Йорку, п. В. Бондаренкові з Лондону і п. Ч. Міщукові з Австралії. Всі вищезгадані Вш. Панове невпинно працюють над розбудовою нашого журналу.

Адреса УІТ і УІ.

Ділове листування до Товариства і журналу просимо надсилати на адресу Секретаріяту УІТ і Головного Редактора УІ:

Ukrainian Historical Association
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio 43402
U. S. A.

Увага!

В останньому часі поштовий уряд в Америці видав розпорядження, щоб на всіх адресах в Америці подавати т. зв. «зіп ковд». Від січня 1967 року усі посилки, що не будуть мати цього «зіп ковду», будуть завернені.

У зв'язку з цим просимо наших членів і передплатників журналу якнайшвидше виповнити окремий формуляр, долучений до журнала, і прислати на вище подану адресу.

ПРАЦЯ ЧЛЕНІВ УІТ

Марко Антонович працює над антологією з єгипетської літератури. Частина його перекладів появляється в біжучих числах «Сучасности», а згодом вийде окремим виданням. Також підготовив до друку монографію про О. Кониського.

Леонід Бачинський — працює над *Історією Карпатської України.*

Микола Чубатий — працює над другим томом *Історії Християнства на Русі.* Також у періодичній пресі («Новий Шлях») помістив цінні причинки до історії української громади в ЗДА: «Американські українці під час другої світової війни» («Н. Ш.», листопад 1966).

Богдан Винар — видав англомовний підручник до бібліографії (третій наклад). В «Сучасности» друкується його праця «Матеріяли до історії економічних дослідів на

еміґрації»; праця появиться окремим виданням.

Лев Биковський — опрацював монографію *Василь Кузів 1887—1958*, Торонто, 1966. 103 стор. Тепер працює над біо-бібліографією Юрія Липи і над своїми спогадами.

Михайло Марунчак — видав другий том *«Студії до історії українців Канади»*, Вінніпеґ, УВАН, 1966, 554 стор. Опрацьовує дальші питання з історії українців в Канаді.

М. Садовський, — редаґує збірник *«За Державність»*. Останній XI том появився в 1966 році. М. Садовський є директором Українського Воєнно-Історичного Інституту в Торонті.

Ігор Каменецький — повернувся з науково-стипендійної подорожі з Европи. Дальше продовжує досліджувати «Історію Східньої Европи під час II Світової війни».

Володимир Гуцул — здав до друку студію *«Фльота імперської Росії 1689— 1917»*. Тепер працює над другим томом праці — *«Совєтська морська сила 1917—1967»*.

Олександер Оглоблин — видав монографію *Опанас Лобисевич і українське національне відродження в кінці XVIII ст.»*. (Мюнхен: УВАН, 1966).

Ярослав Пастернак — опрацьовує монографію про ранніх слов'ян в археологічних й історичних дослідженнях.

Роман Климкевич — працює над українським гербовиком, рівнож підготовив англомовну працю про українські державні герби.

Володимир Ю. Кисілевський — дальше інтенсивно працює над *Словником українсько-канадської біографії,* що має появитися в 1967 році.

Борис Мартос — працює над історичним нарисом про діяльність Української Центральної Ради.

Ольга Войценко — працює над 4 томом *«Літопису українського життя в Канаді»*.

Іван Світ — опрацьовує історію японсько-українських відносин в 1905—1945; пише *«Історію українського життя в Азії»*.

о. *Іриней Назарко* — переїхав з Риму до Торонта і працює частинно в редакції журналу «Світло».

Петро Ісаїв — зредагував новий підручник *Історії України* для українознавчих шкіл.

Михайло Ждан — дальше працює над історією татарсько-українських взаємин у Середньовіччі. Також був співредактором ювілейного збірника *Володимир Радзикевич* (Клівленд, 1966).

Дмитро Штогрин — видав *Каталог видань Української Академії Наук 1918—1930* (Чікаґо, 1966).

о. *Ізидор Нагаєвський* — видав англійською мовою *Історію модерної української держави 1917—1923*. (Мюнхен: УВУ і УВАН, 1966, 317 стор.).

Олександер Домбровський — працює над історіографічними проблемами ранньої української історії.

Наталія Полонська-Василенко — здала до друку II-й том, *«Запоріжжя та його спадщина;* працює над спогадами.

Любомир Винар — працює над монографією про Михайла Грушевського і продовжує писати *Історію Українського Козацтва.*

Кость Паньківський — видав другий том своїх спогадів *Роки німецької окупації* і працює над третім томом спогадів.

Любомир Коваль — підготовляє до друку англомовну монографію про Тугана-Барановського.

Василь Гришко — працює над творчою спадщиною акад. М. Василенка.

Олександер Роїк — працює над окремими проблемами ранньої історії українців в Канаді.

Від Редакції:

Просимо усіх членів УІТ надсилати інформації про свою діяльність, видання, тощо. Ці дані будуть поміщені в хроніці діяльности наших членів.

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК.

• 12 листопада 1966 року з рамени УВАН у ЗДА, в Нью-Йорку відбулася пленарна конференція з доповіддю проф. Омеляна Пріцака н. т. «„Недикі" і „дикі" половці» (до пленарної і державної структури половецького степу).

• 12 грудня в УВАН в ЗДА відбулася урочиста конференція для відзначення 125 річчя з дня народження Михайла Драгоманова. Конференцію відкрив Президент УВАН у ЗДА, проф. Олександер Архімович, з'ясовуючи заслуги Драгоманова. Проф. Петро Одарченко у своїй доповіді подав багатий матеріял про Драгоманова, як дослідника українського фольккльору, а д-р Степан Ріпецький проаналізував вплив і поширення ідей Драгоманова в Західній Україні. Проф. В. Міяковський, Керівник Музею-Архіву УВАН, висловив подяку родині Драгоманових за передані до Архіву родинні архівні матеріяли. Музей-Архів приготовив до Конференції виставку праць Мих. Драгоманова та фотографій його родини.

• 13 листопада відбулося перше наукове засідання Кабінету Антропології та Археології ім. Левка Чикаленка, присвячене пем'яті видатного археолога Вікентія Хвойки. Кабінет очолює археолог Неоніла Кордиш-Головко. Доповідали: Омелян Пріцак, Н. Кордиш-Головко, Тетяна Іванівська.

• В жовтні м. р. на засіданні Президії УВАН Канади проф. В. Ю. Кисілевський доповідав про свої досліди над українським минулим у Канаді. Доповідач підготовляє до друку «Словник українсько-канадської біографії», в якому буде подано біля двох тисяч біографічних нарисів і родоводи тих українських поселенців, що до 1900 року взяли в посідання «гомстед».

• 16 жовтня започатковано 18-й рік академічних викладів УВАН у Вінніпеґу доповіддю Юліяна Стечишина н. т. «Методологія дослідів над історією українців Канади». Доповідач працює над історією українського поселення в Канаді.

• Спеціяльна делеґація УВАН у Канаді була на довшому переслуханні дня 27 жовтня в Міській Раді Вінніпеґу в справі місця під будову Центральної Бібліотеки й Архіву УВАН. У склад делеґації входили: проф. Яр. Рудницький, президент УВАН, д-р І. Мандрика, віце-президент, Сергій Мухин, бібліотекар і п. Ольга Войценко, член Президії.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

• НТШ в Канаді відбуло XV Наукову Конференцію 9 і 10 жовтня в Торонті. З доповідей історичної проблематики виголошено: д-р Б. Будурович: «М. Грушевський в оцінці західньоевропейських й американських істориків», проф. Т. Залеський: «Лужицькі серби», д-р Іван Тесля: «75-річчя поселення українців у Канаді у світлі статистики»., д-р Мих. Гуцуляк: «Петро Полетика — дипломат на російській службі», д-р М. Марунчак: «До початків поселення українців у Канаді».

• 5 листопада НТШ в Нью-Йорку влаштувало Наукову Конференцію, присвячену Богданові Лепкому в 25-річчя його смерти. Доповідали проф. Р. Смаль-Стоцький, ред. Лев Лепкий, д-р С. Карпінський, д-р М. Климишин. Проф. В. Лев виголосив доповідь: «Історична тематика у Богдана Лепкого».

• 19 листопада з рамени Історично-Філософічної Секції НТШ в ЗДА відбулася наукова конференція, присвячена Листопадовому Зривові. доповідь виголосив проф.

М. Заклинський н. т. «Зрив 1 Листопада 1918 року і причини його різних оцінок».

• Наукове Товариство ім Т. Шевченка в Америці перевело в суботу 17 грудня 1966 другу цілоденну сесію, присвячену творчості Івана Франка. Перша сесія відбулася 28 травня м. р. Другу сесію відкрив голова Філологічної Секції НТША, проф. д-р Василь Лев коротким вступним словом, в якому м. ін. звернув увагу, що українські науковці у вільному світі позбавлені того основного джерела студій, яким є архів Івана Франка та можуть тільки в обмеженому об'ємі користуватися франкознавчою літературою. Проте обов'язком учених у вільному світі є очищувати пам'ять Івана Франка з большевицького намулу та спростовувати фальші ширені деякими підсовєтськими пропаґандистами, що називають себе франкознавцями. У передполудневій сесії доповіді виголосили ред. В. Верган про «Ролю Івана Франка в робітничому русі», при чому, за словами доповідача, це була частина з його ненадрукованої ще тритомової праці на цю тему. Далі доповіді виголосили мґр Я. Гриневич «Релігійний світогляд І. Франка», де доповідач намагався спростувати «міт про атеїзм Франка», д-р О. Соколишин «Забута англомовна згадка Франка про Шевченка», з наведенням статті Франка у лондонському «Славонік Ревю з 1924 р., д-р Я. Падох «Причинки до популярности Івана Франка» — про Відділи УНСоюзу «імени Івана Франка». Інж. Р. Кобринський відчитав доповідь проф. Н. Короля «Зустріч з Іваном Франком» та подав зміст доповідей проф. М. Андрусяка «Похорон Івана Франка», д-р Г. Лужницького «Драматичність поетичних образів у творчості І. Франка» і проф. д-ра Р. Кухара «Картина Львова в повісті «Лель і Полель». У післяобідовій частині сесії доповідали мґр. Леся Храплива «Франко і діти» про І. Франка як виховника та його твори для дітей; д-р С. Карпінська «Мовні особливості села Нагуєвичі» — про говіркові питоменності Бойківщини і, частинно Наддніпрянщини, — проф. д-р В. Стецюк «Іван Франко, як клясичний філолог» — про клясичну освіту Франка і його оригінальну творчість та переклади античних творів; врешті проф. д-р К. Кисілевський «Стилістичні і ритмічні засоби І. Франка» — аналіза техніки Франкових поезій. Проводили частинно проф. д-р В. Лев, частинно проф. д-р Р. Смаль-Стоцький. Цей останній згадав у заключному слові про власні зустрічі з Іваном Франком. Заповіджені доповіді д-ра Б. Раманенчука і пані Л. Бурачинської не відбулися внаслідок неприявности доповідачів.

УКРАЇНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКА АСОЦІЯЦІЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ПРОФЕСОРІВ

Дня 12 листопада 1966 відбувся в приміщенні Джан Керол Ун-ту п'ятий загальний з'їзд Асоціяції. Нову Управу вибрано в складі: проф. Петро Стерчо — голова, о. проф. М. Войнар, проф. Б. Боцюрків і проф. М. Степаненко — заступники голови, проф. Н. Пазуняк — секретар-скарбник. Члени Управи: професори — Л. Винар, І. Каменецький, Т. Мацьків, Р. Максимович, М. Мельник. Контрольна Комісія: професори: М. Пап, Т. Цюцюра, І. Коропецький. Від Українського Історичного Т-ва з'їзд витав Л. Винар.

З'їзд ухвалив відзначити в резолюціях наукові заслуги: проф. О. Оглоблина, проф. Ю. Шевельова і проф. Д. Чижевського у дослідах слов'янознавства, а українознавства зокрема. З'їзд рівнож вирішив включити в резолюціях окрему постанову про піддержку «Українського Історика».

УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ-АРХІВ В КЛІВЛЕНДІ

Музей підготовляє видання покажчика української і видаваної українцями чужомовної преси, яка в 1966 році появилася поза межами України. Покажчик буде «продовженням діла, початого сл. п. В. Дорошенком, і служитиме загальним інтересам поодиноких видавців» (Із «Звернення»).

ВІСТКИ З УКРАЇНИ

• За повідомленням дослідного об'єднання *«Пролог»* з Нью-Йорку, на українських землях проходять арешти серед діячів української культури. Ці репресії «мають широкий характер і вони є результатом української самооборони перед наступом русифікації». З засуджених вичислено Я. Гевричa, студента з Києва, Герета — наукового співробітника в Тернополя, Богдана і Михайла Горинів, Гриня, наукового співробітника Академії, Зваричевську, наук. співроб., Валентина Мороза, історика з Луцька, Мих. Осадчого, викладача Львівського Ун-ту й інших. Деяким арештованим закинено читання і поширення публікацій дореволюційного періоду або публікацій з-закордону, а зокрема статті Мих. Грушевського, Пантелеймона Куліша, «Історію України» Аркаса та інші історичні твори. Слід згадати, що на львівському процесі підсудні відмовилися прийняти акт обвинувачення московською мовою і суд відбувся, по їхньому протесті, українською мовою. Виходить, що большевицька влада дальше боїться історичних праць українських істориків дореволюційного періоду, які уважає за найнебезпечнішу зброю проти накиненого комуністичного режиму в Україні. Боротьба проти справжньої української історичної науки в Украні посилюється і набуває ще більшої гостроти.

• 22 червня у Львівському Університеті відбулося урочисте засідання Вченої Ради, присвячене 80-річчю з дня народження і 60-річчю наукової праці та педагогічної діяльности академіка *І. П. Крип'якевича.* Засідання відкрив ректор університету М. Г. Максимович, а основну доповідь виголосив професор М. М. Олексюк.

Також Львівська державна бібліотека та Інститут Суспільних наук видали бібліографічний покажчик праць ученого. Професор Іван Крипякевич належить до найвизначніших сучасних істориків України. Життю і творчости Ювілята присвятимо на сторінках нашого журнала окрему увагу.

• 26 травня в Києві заходом Центрального державного історичного архіву УРСР відбувся теоретичний семінар з допоміжних історичних дисциплін. Виголошено слідуючі доповіді: Л. А. Проценко — «Надходження документальних матеріялів до ЦДІА УРСР», М. П. Візир — «Шляхи і методи поповнення фондів відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР», В. С. Кук — «Документальні матеріяли фонду, Генеральної військової канцелярії та особливості їх каталогізації».

Слід підкреслити, що останніми роками в Україні опрацьовується проблематика допоміжних історичних наук.

• 20-21 грудня в Києві відбувся установчий з'їзд Українського добровільного товариства охорони пам'ятників історії та культури. Головою новоствореного товариства вибрано проф. К. К. Дубину. У зв'язку з систематичним нищенням советською владою історичних пам'ятників України — хочемо вірити, що новопостале товариство зможе розвинути корисну діяльність і зупинити руйнування культурно-історичних пам'ятників.

БІБЛІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

(видавництва і видання)

Вільна Україна, Збірник ч. 52. Пам'яті Михайла С. Грушевського в століття з дня народин. 1966.

В цьому числі «В. У.» знаходимо слідуючі статті, присвячені М. Грушевському: Панас Феденко: «Михайло Грушевський в науці і політиці», М. Ковалевський: «Як проголошено IV Універсал», М. Галій: «Як Москва нищила Грушевського», А. Ільницький: «Розгін німцями Центральної Ради», М. Грушевський: «Чого прийшли німці на Україну».

У деяких статтях подано цікавий біографічний і джерельний матеріял, проте характер більшости статтей публіцистичний.

М. Антонович, *Історія України I-IV,* Вінніпеґ: Українська Вільна Академія Наук. Серія: Літопис УВАН ч. 1, 1966. 78 стор. + 80 + 118 + 89.

Перше видання цієї короткої історії України появилося у Празі в 1942 році. Праця цікава з погляду методологічного і історіософічного. Автор наголошує колонізаційний процес, як «основну проблему в історії України». Часи поширення осілого населення, захоплення торговельних шляхів морських і суходільних, були рівночасно часами розцвіту України в аспекті політичному і культурному. Шкода, що редактор до другого видання цієї праці не дав кращої передмови про автора, його наукову працю і, вкінці, про вагу видрукованої історії в українській історіографії.

Антін Бажанський, *Ріка Прип'ять та її допливи,* Вінніпеґ: праця Інституту Дослідів Волині, 1966, стор. 40 («Волиняна» XV).

У цій географічно-археологічній студії автор досліджує старі річкові шляхи між доріччям Чорного Моря і Балтиком. Праця ілюстрована і включує «археологічну карту річкового шляху Дніпро-Прип'ять-Буг в IX—XII ст. Ціллю автора було довести, що річковими дорогами можна було дістатися з середнього Дніпра, Волині і Поділля до Буга і Німана, а звідти до Польщі і до побережжя Балтицького Моря.

Володимир Кедровський, *Обриси минулого,* Нью-Йорк; «Свобода», 1966, 132 стор.

У цих цікавих спогадах про діячів-українофілів напередодні революції 1917 року автор у свіжих барвах відтворює образки кількох діячів т. зв. українофілів, українофільського руху, «що не був рухом безґрунтовних романтиків, але впертих працівників на ниві культурно-національного розвитку свого народу» (стор. 5). У свої спогади Кедровський включує Андрія Грабенка, Миколу Чернявського, Івана Луценка, Олександра Кандибу, Петра Карманського, Ол. Кошиця, Лева Мацієвича, Є. Х. Чикаленка і П. Смолу. Спогади цікаві живим описом і частинною документацією.

Олександер Доценко, *Зимовий Похід* (6. XII. 1919 — 6. V. 1920), Варшава: праці Українського Наукового Інституту, 1932. 152 + 237.

Юрко Тютюник, *Зимовий Похід 1919—1920*, Нью-Йорк: В-во Чарторийських, 1966, 99 стор.

Заходами і накладом Президії Ордену Залізного Хреста Армії УНР, перевидано фототипічним способом цінну працю Олександра Доценка, підпол. армії УНР і адьютанта Головного Отамана Симона Петлюри. Праця складається з двох частин — історичної розвідки про Зимовий Похід і відділу документів. Також додано карти воєнних операцій. Це важлива студія до насвітлення наших визвольних змагань і її перевидання дуже на часі. Книжка видана на гарному папері і в твердій обкладинці. Слід подякувати ген. О. Загродському і майорові І. Винникові голові і секретареві Орденської Ради — за це перевидання.

Видавництво Чарторийських перевидало працю ген. Юрка Тютюника про Зимовий Похід, що перший раз була видана в Коломиї в 1923 році. Це перевидання причинюється до повнішого схоплення Зимового Походу, яким армія УНР в п'ятимісячному рейді у ворожому запіллі відограла одну з найважливіших ролей у визвольних змаганнях. Технічно праця Тютюника видана неохайно

За державність. Матеріяли до історії українського війська. Збірник ч. 11, Торонто: Український Воєнно-Історичний Інститут, 1966, стор. 238. Редактор: ген. М. Садовський.

Відновлення збірника «За державність» в 1964 році вказує на те, що українські військові круги розуміють вагу історичної документації і джерел. В новому випуску «Збірника» поміщено численні спогади учасників Визвольних Змагань, з яких згадаємо: Йосип Мандзенко: «Сірожупанники», М. Бутович: «Формування Сірої Дивізії у Володимирі Волинському», Яків Зозуля: «Облога Києва, відступ армії на Волинь», Сергій Єфремов: «Бої 14-15 березня на Карпатській Україні», М. Фещенко-Чопівський: «Мотовилівка в 1919 р.», А. Голуб: «Збройна боротьба на Херсонщині в запіллю ворога», В. Сім'янців: «В Зимовому Поході» і чимало інших причинків до української мілітарної історії. Слід підкреслити, що друковані матеріяли насамперед відносяться до 1917—1920-их рр., а не до всіх періодів української історії. Можливо, що в майбутньому Редакція поширить тематику «З. Д.» на військову історію в княжих і козацьких часах. Також варто було б впровадити добрий рецензійний відділ. Збірники «За Державність» виповнюють велику прогалину в нашій історіографії і мемуаристиці. Вони появляються завдяки жертвенній і самовідданій праці ген. М. Садовського — Редактора Збірника і Директора УВІІ.

Юрій Артюшенко, *Події і люди на моєму шляху боротьби за державу 1917—1966*, Чікаґо: На чужині, 1966, стор. 218.

Спогади Артюшенка діляться хронологічно на три частини: «Фронт», «Підпілля», «Запілля». Автор належить до тих, що протягом цілого свого життя наголошували безкомпромісову боротьбу за самобутність української нації і держави, якій повністю присвятили свою діяльність. Спогади написані цікаво і в живих барвах, хоча, можливо, опис подій і людей подано в «капсульній формі». Було б добре, якщо було б подано назву видавництва і місце видання спогадів.

Іван Крипякевич, Мирон Дольницький, *Історія України.* Нове видання. Зредаґував, доповнив і додав примітки д-р Петро Ісаїв, Нью-Йорк: Шкільна Рада, 1966. 254 стор.

Це історія України призначена для українознавчих шкіл. «У підручнику дано повну історію України від старинної кам'яної доби до часу переселення української еміґрації з таборів ДП до країн вільного світу». Авторами підручника були: Іван Крипякевич (Княжа доба, козацька доба і нова доба), Мирон Дольницький (Нова доба), Петро Ісаїв (Анти-предки українського народу, примітки; загальна редакція). Книжка ілюстрована. Редактор також написав «Короткий огляд» української історії, яким закінчується підручник.

Володимир Радзикевич, *Ювілейний Збірник.* Клівленд: Український Музей-Архів у Клівленді, 1966. 100 стор.

Збірник присвячений 80-літтю заслуженого педагога, літературного критика і суспільно-громадського діяча, Володимира Радзикевича (1866—1966). Зміст збірника виповнюють праці М. Ждана і М. Папа «Життєвий шлях В. Радзикевича», М. Ждана «Педагогічна діяльність В. Радзикевича», Г. Ґолембйовського» Наукова і літературна діяльність В. Радзикевича», Л. Бачинського «Бібліографія друкованих праць В. Радзикевича» і короткі спогади Г. Бобкова і Р. Кухара. Передмову написав мовний редактор видання, Іван Ставничий.

Лев Биковський, *Василь Кузів 1887—1958,* Торонто: Українське Євангельське Об'єднання в Півн. Америці, 1966. 103 стор.

Автор опрацював першу ширшу науково-популярну біографію про В. Кузіва — провідного діяча українсько-євангельського руху і громадського діяча. Монографія базована на архівному і друкованому матеріялах, написана цікаво і ясним стилем. Зокрема важливе насвітлення співпраці Кузіва з М. Грушевським і його місійна поїздка до Києва у 1927 році. Видання має численні ілюстрації.

Український Історичний Журнал, Київ, 1966. Чч. 8-10.

Крім пропаґандивних статтей, які не мають нічого спільного з історичною наукою, бажаємо відмітити деякі праці совєтських істориків, що появилися в другій половині 1966 р. в УІЖ Число 8: Ф. Д. Пустова — «І. Я. Франко і радикальна партія»; Л. А. Коваленко — «І. Франко історик-славіст»; С. М. Шевченко — «І. Франко про значення фактів в історичному дослідженні»; А. Сторчак — «Соціяльно-економічні відносини на Україні в народницькій історіографії»; В. Г. Сарбей — «Антицарська публіцистика М. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму. Число 9: В. Дмитриченко і М. Рудько — «Соціялістичні погляди М. П. Драгоманова в період демократичного піднесення 70-х рр. XIX ст.»; Р. Іванов — «М. Драгоманов і революційне народництво»; С. Злупко — «М. П. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині»; Е. Горнова — «Політична діяльність Драгоманова у висвітленні польської історіографії». — Число 10: І. О. Гуржій — «Розвиток промисловости України в системі всеросійського ринку (60—90 рр. XIX ст.)»; А. В. Орлов і В. С. Петренко — «Застосування соціологічних методів в історичних дослідженнях». Треба згадати, що в журналі також друкувалася «бібліографія бібліографії з історії української РСР»; бібліографія, правдо-

подібно, вийде окремою відбиткою. В УІЖ майже цілком іґнорується проблематика української княжої доби.

Іван Бойко і Євген Кирилюк, «Михайло Грушевський», *Літературна Україна*, ч. 77 (30 березня), 1966.

З нагоди 100 ліття народження М. Грушевського появилася «офіційна» стаття про його життя і творчу спадщину в совєтській «Літературній Україні». Автори мабуть перший раз без традиційної лайки намагаються оцінити працю Грушевського. Аналіза наукової творчости Грушевського публіцистично-пропаґандивного характеру і не вносить нічого спеціяльного в совєтську інтерпретацію його творчости. На їх думку, він обстоював помилковий погляд «нібито київська держава — це держава українська, а держава російська, мовляв, виросла на іншому, північно-східньому пні і не є спадкоємницею Київської Русі». Діяльність Центральної Ради клясифікується, як «акт ганебної національної зради» у зв'язку із Берестейським договором. Проте автори признають, що «Історія України-Руси» була «переконливою відповіддю австрійським, польським і російським реакціонерам, які не визнавали за українським народом права на власний розвиток, на свою власну культуру». Росіяни перевидають в СССР таких буржуазних істориків, як Соловьова, Ключевського й інших — отже вже найвищий час, щоб українські історики в совєтській Україні перевидали «Історію України Руси» і аж тоді буде оправдане закінчення статті авторів, мовляв, «Радянські люди позитивно оцінюють все те корисне, що зробив Грушевський для розвитку історичної науки».

Oleh S. Pidhainy, *The Formation of the Ukrainian Republic*, Toronto: New Review Books, 1966, pp. 685.

Нова праця д-ра Олега Підгайного *Створення Української Республики* є першим томом трилогії «Українська Республика під час великої східньоевропейськоц революції». Праця базована на багатих архівних матеріялах та історичній літературі. Зокрема автор використав багаті архіви міністерства закордонних справ Німеччини, як і архіви ЗДА. Перші розділи присвячені творенню Української Центральної Ради, а дальші — утвердження української Республики, як зовсім свобідної держави, визнаної іншими державами. Автор джерельно спростовує деякі історичні праці, які появилися в Украні, як також у вільному світі. Можемо погодитися з думкою проф. М. Младеновича, який написав передмову до згаданої студії, що праця Підгайного є дуже цінним вкладом у наукову літературу і що вона мусить бути *узгляднена* майбутньою східньоевропейською історіографією. Студії Підгайного присвятимо окреме обговорення в нашому журналі.

George P. March, *The Cossacks of Zaporozhe*, Washington, D. C.: Georgetown University, 1965. pp. 332 (unpublished doctoral dissertacion).

Ця неопублікована дисертація про запорозьких козаків є першою ширшою англомовною працею про початки Запорозької Січі, про діяльність запорожців в XVI, XVII і XVIII століттях аж до зруйнування Січі. На жаль, праця швидше компілятивно-описового характеру, в якій автор не узгляднив багатьох важливих праць, присвячених Запорозькому козацтву, зокрема праць українських істориків. Автор навіть не подає в своїй бібліографії «Історії України-Руси» Грушевського, обмежуючися лише англій-

ським однотомником його нарису історії України. Засадничо ця праця не вносить нічого нового в дослідження української козаччини і є перестарілою. Автор безкритично приняв праці Красінського, Яворницького і других й тимсамим ослабив свою працю. У додатках до дисертації знаходимо список кошових отаманів, текст Переяславського Договору, декрет Катерини II про зруйнування Нової Січі і інші важливі документи.

• Видавництво Чарторийських в 1966 році перевидало декілька цінних праць, з яких згадаємо такі: Антін Крезуб — *«Нарис історії українсько-польської війни 1918—1919»* (179 стор.); Юліян Охримович, *«Розвиток української національно-політичної думки»* (118 стор.); Володимир Старосольський — *Теорія нації* (144 стор.). Слід побажати, щоб видавці передруків цінних праць, подбали про відповідне, охайне оформлення цих видань.

ВІД РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Вельмишановні Меценати, Передплатники і Читачі «Українського Історика»!

Завдяки жертвенній праці наших співробітників і Вашій ласкавій допомозі ми успішно закінчили третій рік видавання «Українського Історика» і приступаємо до нового року. Наш журнал здобув повне признання серед чужинецьких і українських наукових кругів, як також серед читачів і є великим досягненням української науки у вільному світі.

Українська історіографія на рідних землях перебуває у підневольному стані, українські радянські історики працюють під «всевидющим» оком комуністичної партії, а тому їхня творчість позбавлена свободи досвіду і свободи думки. Цю несприятливу і задушливу атмосферу стану історичних дослідів в Україні найкраще ілюструє київський «Український Історичний Журнал» — офіційний орган Інституту Історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України і філіялу Інституту марксизму і ленінізму. Більшість матеріялів в тому виданні явно пропагандивно-політичного характеру, які взагалі немають нічого спільного з українською історичною наукою.

На українських істориках у вільному світі лежить важкий і відповідальний обов'язок продовжувати і репрезентувати українську історичну науку на світовому форумі та заразом джерельно викривати і спростовувати фалшиву інтерпретацію нашої історії в СССР і поза його межами. Завдання не легке — але конечне.

Якщо історичний журнал у Києві видається за державні гроші — тоді «Український Історик» зможе появлятися лише завдяки, Вашій допомозі. На цьому місці складаємо Вам щиру подяку за моральну і матеріяльну допомогу, а головно за вирозуміння для розвитку української вільної історичної науки.

Заразом, з жалем мусимо ствердити, що деяка частина наших передплатників — наділі стала *післяплатниками,* що значно утруднює видавання журналу і приносить *нам значну шкоду.*

Просимо усіх післяплатників негайно вирівняти залеглість за 1966 рік і внести передплату на 1967 рік. Передплатників просимо стати меценатами «Українського Історика». *Ідеться про вдержання і розбудову нашого одинокого історичного журналу.* Без Вашої піддержки журнал «Український Історик» не зможе розвиватися і не зможе регулярно появлятися.

Вш. Меценатів просимо надсилати пожертви за 1966 або 1967 роки.

У зв'язку із збільшенням нашого журналу і високими коштами його видання та підвишкою портових оплат, ми приневолені *підвищити передплату журнала до $ 5.00 річно,* а ціну окремого подвійного числа на $ 2.75. Підвижка мінімальна — але заразом конечна.

Будемо Вам зобов'язані за приєднання нових меценатів і передплатників «Українського Історика», через Ваших приятелів і знайомих. При тій нагоді пригадуємо, що Українське Історичне Товариство об'єднує не тільки істориків, але й любителів української історії.

Віримо, що при Вашій щедрій допомозі «Український Історик» в 1967 році вступить в черговий етап свойого розвитку.

Редакція «Українського Історика»

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Загальне Представництво на Німеччину і Европу:

Dr. O. Wintoniak
„Dniprowa Chwyla“
8 München 2, Dachauerstr. 9
West Germany

На Францію:

Mr. A. Joukovsky
55, Rue des Pyrenes
Paris 20 e, France

Великобрітанія:

Mr. W. Bondarenko
78 Kensington Park Road
London W. 11
England

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Dr. M. Antonovych
3804 Oxford Ave
Montreal 28, Que.
Canada

Альберта:

Mr. Nicholas Flak
10107 — 142 St.
Edmonton, Alberta
Canada

Манітоба:

Mr. O. Nawrockyj
442 Boyd Ave.
Winnipeg 4, Man.
Canada

Британська Колюмбія:

Dr. M. Huculak
4519 West, 9th St.
Vancouver 9, B. C.
Canada

Саскачеван:

Mr. Alexander Royick, M. A.
Department of Slavic Studies
University of Saskatchewan
Saskatoon, Sask. Canada

Онтаріо:

Mr. Andrew Gregorovich
239 Chaplin Crescent
Toronto, Ont., Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyi
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N. Y.

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Чікаґо:

Mr. Antin Kushchynskyi
2100 W. Chicago Ave.
Chicago 22, Ill.

Дітройт:

Mr. J. Zubal
5115 Harold Ave.
Detroit 12, Mich.

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
1621 Lincoln Ave.
Lakewood, Ohio 44107

Колорадо і Каліфорнія

L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Австралія:

Mr. C. Mishchuk
12 Victory Street
Belmore, New South Wales
Australia

Австрія:

Mr. Borys Jaminskyj
Anastasius-Grün-Gasse 5/2/20
1180 — Wien
Österreich

Головне представництво «Українського Історика»:

„The Ukrainian Historian“
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio, 43402, USA